

**ВСЕСВІТНЯ
ІСТОРІЯ**

ВСТУП

ЩО ТАКЕ ІСТОРІЯ?

Історія (від грецьк. *historia* — розповідь про минуле, про пізнане) — 1) процес розвитку природи й суспільства; 2) комплекс суспільних наук (історична наука), що вивчають минуле людства у всьому його різноманітті. Для встановлення основних тенденцій і закономірностей історичного розвитку вчені досліджують факти (події, процеси) минулого на підставі історичних джерел — писемних, речових, усних тощо.

Історію зазвичай поділяють на всесвітню (загальну) історію й історію окремих країн і народів. Всесвітня історія підрозділяється на історію первісного суспільства, давню історію, історію середньовіччя, нову історію (історію нового часу) і новітню історію.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Періодизація — поділ процесів розвитку на основні, якісно відмінні періоди. Наукова періодизація будується відповідно до об'єктивних закономірностей і тенденцій розвитку природи й суспільства.

Всесвітню історію прийнято поділяти на ряд великих періодів, що якісно відрізняються один від одного.

Перший період охоплює історію первісного суспільства. Він починається з появи на планеті найдавнішої людини (за останніми оцінками дослідників — приблизно 2,6 млн років тому) і завершується появою перших класових суспільств і держав (в Азії й Африці — на межі 4 і 3 тис. до н. е., з появою перших цивілізацій у Єгипті й Мезиріччі; в Європі — у 3—2 тис. до н. е., тобто в період крито-мікенської цивілізації; в Америці — лише в 1 тис. н. е.).

Другий період прийнято називати історією давнього світу. Він починається від зародження перших цивілізацій в Єгипті й Мезиріччі й завершується падінням рабовласницької Західної Римської імперії в V ст. н. е.

Третій період називають історією середньовіччя. В Європі середньовіччя продовжувалося з V ст. до епохи Відродження (кінець XV — початок XVI ст.). Це був час панування феодального способу виробництва. Розклад феодального ладу й зародження капіталістичних (буржуазних) відносин відкриває історію нового часу. Цей період охоплює XVI—XIX ст.

Нарешті, сучасну епоху (XX — початок XXI ст.) прийнято називати періодом новітньої історії. При цьому в середині кожного великого періоду зазвичай виділяють певні підперіоди. Наприклад, історію середньовіччя умовно поділяють на раннє, розвинуте (класичне) і пізнє середньовіччя.

Зазначена періодизація всесвітньої історії була розроблена вченими в основному зважаючи на історію Європи.

ЩО ТАКЕ «ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА»?

Історичні джерела — це найрізноманітніші засоби інформації, які безпосередньо відбивають історичний процес і дають можливість вивчати минуле людського суспільства. Це все, що було створене раніше людським суспільством, що дійшло до наших днів у вигляді предметів матеріальної культури, пам'яток писемності й усних переказів, які дозволяють робити висновок щодо вдачі, звичаїв, мови тощо тих або інших народів.

Історичні джерела чимало дослідників умовно поділяють на групи — писемні, речові, усні, а також етнографічні, лінгвістичні, кіно-, відео-, фоно- і фотоматеріали. Як історичні джерела використовують також дані таких наук, як географія, антропологія, археологія тощо. Важливими історичними джерелами є дані побуту, звичаїв, що нерідко відсутні в писемних джерелах і збираються етнологією й етнографією; дані мови, які досліджуються лінгвістикою, й усні джерела — билини, думи, казки, пісні, прислів'я тощо, які досліджуються фольклористикою.

ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА

Писемні історичні джерела, як рукописні (на камені, бересті, пергаменті, папері тощо), так і друковані, складають найчисельнішу групу. Вони розрізняються за своїм походженням (матеріали державних, вотчинних, фабрично-заводських, відомчих, особистих й інших архівів), змістом і призначенням (статистично-економічні матеріали, юридичні акти, діловодні документи, законодавчі пам'ятки, ди-

пломатична й військова документація, судово-слідчі справи, періодична преса тощо).

Документальні історичні джерела відбивають окремі факти. Наприклад, в актах у формі визначених юридичних норм зафіксовані економічні або політичні угоди, договори між приватними особами, приватною особою й державою тощо. Такі джерела мають особливу правдоподібність. Тільки сукупність актових, статистичних, законодавчих й інших джерел дозволяє відтворити картину суспільства в той або інший період. Оповідальні історичні джерела — літописи, хроніки, історичні повісті тощо — передають історичні події в тому вигляді, як вони переломилися у свідомості їхніх авторів. Відомості оповідальних джерел часто менш достовірні, однак вони являють собою зв'язну розповідь про історичні події.

АРХІВИ

Архіви (лат. *archivum*, від грецьк. *arkheia* — урядовий будинок) — самостійні установи або відділи в установах, організаціях, на підприємствах, що зберігають документальні матеріали; а також сукупність документів, що створилися в результаті діяльності установ, товариств і окремих осіб.

Як збори джерел архіви служать цілям наукових досліджень, використовуються для практичних потреб господарства і державного управління.

РЕЧОВІ ДЖЕРЕЛА

Речовими історичними джерелами називаються збережені залишки (пам'ятки) матеріальної культури, вивчення й інтерпретація (тлумачення) яких допомагають ученим реконструювати (відтворити) події минулого. Значна своєрідність речових джерел зумовила необхідність вивчення їх особливими фахівцями — *археологами*.

МУЗЕЇ ІСТОРІЇ ТА ЇХНІ КОЛЕКЦІЇ

Історичні музеї — наукові установи, що здійснюють збирання, збереження, вивчення і популяризацію пам'яток матеріальної й духовної культури, що відбивають розвиток людського суспільства. Історичні музеї мають або широкий історичний профіль — загальноісторичні музеї (музеї історії країни, регіону, міста тощо), або їхній

профіль відповідає спеціальним історичним дисциплінам (археологічні музеї, етнографічні музеї), самостійним галузям історичної науки (воєнно-історичні музеї).

КУЛЬТУРА

Культура (від лат. *cultura* — оброблення) — певний історичний рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, який знаходить вираження в типах і формах організації життя людей, а також в матеріальних і духовних цінностях, що створюються ними. Поняття «культура» вживається для характеристики певних історичних епох (культура неоліту, антична культура тощо), конкретних суспільств, народностей, націй (культура скіфів, культура майя тощо), а також специфічних сфер діяльності (культура побуту, художня культура). У більш вузькому значенні під культурою розуміють сферу духовного життя людей. Культура включає в себе різноманітні результати діяльності людей (знаряддя праці, споруди, релігійні уявлення, твори мистецтва, норми поведінки і права, соціальну організацію, державні інститути, спосіб життя, світогляд тощо).

ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Поняття «*цивілізація*» (від лат. *civilis* — цивільний, громадянський) не має чіткого загально визнаного тлумачення. Іноді цей термін використовують як синонім культури. Частіше під цивілізацією розуміють певний рівень суспільного розвитку, матеріальної і духовної культури (антична цивілізація, цивілізація середньовічного Заходу, сучасна цивілізація).

ДЕРЖАВА

Державою називається особлива організація політичної влади, покликана регулювати суспільні відносини за допомогою законодавчих (юридичних, правових) норм, а також спеціальних органів управління і примусу (чиновники, армія, поліція, служба безпеки, суд, в'язниці тощо). Держава як апарат насильства виникає внаслідок розкладу первіснообщинного ладу, появи майнової і соціальної нерівності. Головними ознаками держави є: 1) наявність особливої системи органів і установ (державний механізм), які здійснюють функції державної влади; 2) право, що закріплює певну систему норм,

санкціонованих державою; 3) наявність певної території, на населення якої розповсюджуються правові норми даної держави. З розвитком держави виникають різні форми політичного правління (східна деспотія, республіка, монархія тощо).

ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ У ПЕРВІСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

КАМ'ЯНИЙ ВІК

Кам'яний вік — культурно-історичний період у розвитку людства, коли основні знаряддя праці й зброя виготовлялися здебільшого з каменю і ще була відсутня обробка металів, уживалися також дерево і кістка; на пізньому етапі кам'яного віку поширилася й обробка глини, з якої робився посуд. Археологи зазвичай поділяють кам'яний вік на три періоди: *палеоліт* (давній кам'яний вік), *мезоліт* (середній кам'яний вік) і *неоліт* (новий кам'яний вік). Через перехідну епоху — енеоліт (мідно-кам'яний вік) — кам'яний вік змінюється бронзовим віком. Кам'яний вік збігається з більшою частиною епохи первіснообщинного ладу й охоплює час, починаючи з виокремлення людини з тваринного стану (близько 2,6 млн років тому) і закінчуючи епохою поширення перших металів (близько 8 тис. років тому на Давньому Сході й близько 6—7 тис. років тому в Європі).

ПАЛЕОЛІТ

Палеоліт (від грецьк. *palaios* — давній і *lithos* — камінь) — давній кам'яний вік, перша з двох основних епох кам'яного віку. Палеоліт — епоха існування викопної людини, а також викопних, нині вимерлих видів тварин. Він збігається з двома першими великими етапами четвертинного геологічного періоду — еоплейстоценом і плейстоценом.

В епоху палеоліту клімат Землі, її рослинний і тваринний світ досить сильно відрізнялися від сучасних. Люди епохи палеоліту користувалися лише оббитими кам'яними знаряддями, не вміючи ще шліфувати їх і виготовляти глиняний посуд — кераміку. Вони займалися полюванням і збиранням рослинної їжі. Рибальство тільки починало виникати, а землеробство й скотарство не були відомі. Початок палеоліту (понад 2 млн років тому) збігається з появою на Землі

найдавніших мавпоподібних людей, архантропів типу олдувайського *Homo habilis*. Кінець палеоліту датується приблизно 12—10 тис. років тому. Палеоліт нерідко поділяється на давній (нижній, ранній) палеоліт, середній палеоліт і пізній (верхній) палеоліт.

МЕЗОЛІТ

Мезоліт (від грецьк. *mesos* — середній і *lithos* — камінь) — епоха кам'яного віку, перехідна між палеолітом і неолітом. Перехід від палеоліту до мезоліту в основному збігся зі зміною плейстоцена голоценом, що характеризується сучасним кліматом, рослинністю й тваринним світом.

Дата мезоліту Європи (встановлена радіовуглецевим методом) — 10—7 тис. років тому (у північних районах він продовжувався до 6—5 тис. років тому), мезоліт Близького Сходу — 12—9 тис. років тому. Для мезолітичних культур багатьох територій характерними є мініатюрні кам'яні знаряддя — мікроліти. Використовувалися оббиті знаряддя для рубання з каменю — сокири, тесла, кирки, а також знаряддя з кістки й рогу — наконечники списів, гарпуни, рибальські гачки, вістря, кирки тощо. Поширилися лук і стріли, різноманітні прилади для рибальства і полювання на морських тварин (видовбані із суцільного дерева човни, рибальська сітка). Глиняний посуд з'явився в основному вже при переході від мезоліту до неоліту. Собака, який, ймовірно, був приручений в пізньому палеоліті, широко використовувався в мезоліті; почалося приручення і деяких інших видів тварин, наприклад свині.

НЕОЛІТ

Неоліт (грецьк. *neos* — новий і *lithos* — камінь) — новий кам'яний вік, епоха пізнішого кам'яного віку, що характеризується використанням винятково кремінних, кістяних і кам'яних знарядь (у тому числі виготовлених за допомогою техніки пиляння, свердління й шліфування) і, як правило, широким поширенням глиняного посуду. Знаряддя праці епохи неоліту являють собою завершальну стадію розвитку кам'яних знарядь, на зміну яким прийшли дедалі поширеніші вироби з металу. За культурно-господарськими ознаками неоліт розпадається на дві групи: 1) хліборобів і скотарів; 2) вправних мисливців і рибалок. Неолітичні культури першої групи відбивають наслідки переходу до принципово нових форм одержання продуктів шляхом їхнього виробництва (так звана продуктивна економіка).

Кардинальні зміни в житті суспільства, що відбулися в результаті цього і проявилися насамперед у розвитку осілості й різкому збільшенні чисельності населення, дозволяють дослідникам слідом за англійським археологом Г. Чайлдом говорити про «неолітичну революцію» як про перший економічний переворот в історії людства. У Старому Світі найдавніші хліборобсько-скотарські культури на Близькому Сході, за новітніми даними, датуються VIII—VII тис. до н. е. Для цих культур характерним є існування осілих поселень із глинобитними будинками (іноді на кам'яних фундаментах), наявність обвідних стін, поширення святилищ, часто багато прикрашених рельєфами і фресковим живописом, а також глиняних фігурок людей і тварин та різноманітних прикрас у вигляді намиста, браслетів і підвісок. В Європі неолітичні культури хліборобів і скотарів уперше з'являються в Македонії наприкінці VII тис. до н. е., а потім у VI—IV тис. до н. е. поширюються на Балканах і в Середній Європі. В Україні з цим колом культур пов'язана буго-дністровська культура (відома, наприклад, за розкопками у Сороках). Селища, що складаються в основному з каркасних наземних будинків, плоскодонна кераміка, багато прикрашена розписним і продряпанним орнаментом, різноманітна антропоморфна пластика — характерні риси цих культур.

ЕНЕОЛІТ

Енеоліт (від лат. *aeneus* — мідь і грецьк. *lithos* — камінь), або халколіт (від грецьк. *chalkos* — мідь і *lithos* — камінь) — мідно-кам'яний вік, епоха переходу від кам'яного віку до бронзового. Найдавніші мідні предмети й шматки руди виявлені в ранньоземлеробських поселеннях Передньої Азії (VIII—V тис. до н. е.). З IV тис. до н. е. мідні й бронзові знаряддя почали витісняти кам'яні.

ВІРУВАННЯ ПЕРВІСНИХ ЛЮДЕЙ

АНІМІЗМ

Анімізм (від лат. *anima, animus* — душа, дух) — віра в існування душ і духів, тобто фантастичних, надприродних, надчуттєвих образів, що в релігійній свідомості уявляються діючими у всій мертвій і живій природі агентами, які керують усіма предметами та явищами матеріального світу, включаючи й людину. Якщо душа уявляється

пов'язаною з якою-небудь окремою істотою або предметом, то духу приписується самостійне існування, широка сфера діяльності й здатність впливати на різні предмети. Душі й духи уявляються то аморфними, то фітоморфними, то зооморфними, то антропоморфними істотами, однак вони завжди наділяються свідомістю, волею й іншими людськими властивостями.

ФЕТИШИЗМ

Фетишизм (від португ. *feitiço* — талісман) — релігійне поклоніння матеріальним предметам — фетишам, яким приписуються надприродні властивості. Із шануванням фетишів (стовпів, каменів тощо) народами Західної Африки вперше познайомилися португальські моряки в XV ст.; термін «фетиш» уведений голландським мандрівником В. Босманом на початку XVIII ст. Французький учений Ш. де Брос у творі «Про культ богів фетишів» досліджував фетишизм у релігіях давніх єгиптян, греків, римлян. Французькі просвітителі розглядали фетишизм як архаїчну форму релігії, безпосередньо пов'язану з неуптвом. Для німецького філософа Г. Гегеля фетишизм — форма первісної, безпосередньої релігії — чаклунства, коли людина здійснює непрямо вплив на природу за допомогою чарівного засобу — фетиша, досягаючи того, що їй потрібно.

ТОТЕМІЗМ

Тотемізм (від «*от-отем*» — слова з мови індіанців-оджибве, що означають «його рід») — комплекс вірувань, міфів, обрядів і звичаїв родоплемінного суспільства, пов'язаних з уявленням про надприродне споріднення між визначеними групами людей і так званими тотемами — видами тварин і рослин (рідше — явищами природи й неживими предметами). Основний вид тотемізму — клановий, або родовий (індивідуальний чи (рідше) статевий). *Тотем* (найчастіше вид тварин) — предмет релігійного поклоніння групи, що носить його ім'я, зазвичай родової громади, членам якої забороняється полювати на тотема, убивати його і вживати в їжу, а також одружуватися між собою (екзогамія). Тотемна група вважає себе пов'язаною з тотемом спільним походженням від міфічних предків — напівлюдей-напівтварин або напіврослин — і бачить у ньому заступника і джерело життєвих благ. Звідси магичні обряди розмноження тотема — ритуальне поїдання його м'яса (у звичайних умовах забороненого), розповідання міфів, танці, що наслідують тотема.

МАГІЯ

Магія (лат. *magia*, від грецьк. *mageia*) — чаклунство, чарівництво, обряди, пов'язані з вірою в здатність людини надприродним шляхом впливати на людей, тварин, явища природи, а також на уявлюваних духів і богів. Магія, як і інші явища первісної релігії, виникла в найдавнішу епоху, коли людина була безсила в боротьбі з природою.

ПЕРВІСНООБЩИННИЙ ЛАД

РОДОВА ОБЩИНА

Родовою общиною називається первісний колектив людей, пов'язаних родинними зв'язками. Для родової общини характерне колективне володіння засобами виробництва (промисловою територією, знаряддями праці), зрівняльний розподіл продуктів, суспільне самоврядування, єдині для всіх правила поведінки (звичаї) і релігійні уявлення.

МАТРІАРХАТ

Матріархат (від лат. *mater* — мати і грецьк. *arche* — влада) — одна з форм суспільного устрою, переважно в ранній період первіснообщинного ладу. Характеризується домінуючим становищем жінки в сім'ї та суспільстві, успадкуванням майна по материнській лінії. На зміну матріархату прийшов патріархат.

ПАТРІАРХАТ

Патріархат (від лат. *pater* — батько і грецьк. *arche* — влада) — період родового ладу, для якого характерна провідна роль чоловіків у господарстві, суспільстві та сім'ї.

ПЛЕМ'Я

Плем'я — це етнічна спільність і тип соціальної (суспільної) організації епохи первіснообщинного ладу. Для племені характерні родинні зв'язки між його членами, розподіл на роди та фратрії, спільність території проживання, деяких елементів господарства, само-

свідомості та самоназви, звичаїв та релігійних культів, а для пізнього етапу — племінне самоврядування, що складалося з племінної ради (народних зборів), старійшин і військових вождів. Окремі племена могли об'єднуватися в союзи племен.

БРОНЗОВИЙ ВІК

Бронзовий вік — історичний період, який змінив енеоліт і який характеризується поширенням металургії бронзи, бронзових знарядь і зброї в кінці IV тис. до н. е.

ЗАЛІЗНИЙ ВІК

Залізний вік — період у розвитку людства, що наступив з поширенням металургії заліза і виготовленням залізних знарядь і зброї. Він змінив бронзовий вік приблизно на початку I тис. до н. е. Використання заліза дало могутній стимул розвитку виробництва і тим самим прискорило суспільний розвиток. У залізному віці у багатьох народів відбувався розклад первіснообщинного ладу і здійснювався перехід до класового суспільства і держави.

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ

Автором першої історії Єгипту, що охоплює період правління 30 династій, був *Манефон*. Зроблені сучасними дослідниками уточнення дозволили виділити в його хронологічній системі такі етапи історії Стародавнього Єгипту:

- 1) протодинастичний період (I—II династії) — 3000—2800 рр. до н. е.;
- 2) Стародавнє царство (III—VI династії) 2880 — бл. 2250 рр. до н. е.;
- 3) перший перехідний період (VII—X династії) — бл. 2250 — бл. 2050 рр. до н. е.;

4) Середнє царство (XI і XII династії) — бл. 2050 — бл. 1700 рр. до н. е.;

5) другий перехідний період (XIII—XVII династії) — бл. 1700 — бл. 1580 рр. до н. е.;

6) Нове царство (XVIII—XX династії) — бл. 1580 — бл. 1070 рр. до н. е.;

7) період занепаду (XXI—XXX династії) — 1070—332 рр. до н. е., який завершився завоюванням країни Александром Македонським.

Наведені дати потрібно розглядати як приблизні, причому більш точними з них є пізніші, тоді як найдавніші можуть мати погрішності в межах кількох століть.

ІРИГАЦІЯ

Термін «*іригація*» (від лат. *irrigatio*) означає «зрошення». У Стародавньому Єгипті люди будували великі іригаційні споруди (дамби, канали, водосховища) для регулювання розливів Нілу та використання його вод із метою штучного зрошення полів.

НОМ

Ном (від грецьк. *nomos* — область, округ) — адміністративний округ в Стародавньому Єгипті. Кожний ном мав свій політичний і релігійний центр, військо, герб, своїх богів-заступників.

ФАРАОН

Фараон — термін, що вказував на царя Стародавнього Єгипту; походить від словосполучення «*pr-oh*», яке означає «великий дім». Починаючи з часів *Тутмоса III* (XV ст. до н. е.) цей термін постійно використовується в єгипетських джерелах для позначення царя; згодом він перейшов у грецьку і єврейську мови, а звідти — у сучасні європейські. З часів V династії фараони мали п'ять імен, кожне зі своїми власними функціями: «ім'я Гора», «ім'я золотого Гора», «ім'я двох володарок» (верхньоєгипетської богині-грифа Нехбет і нижньоєгипетської богині-змії Уаджет), «ім'я царя Верхнього і Нижнього Єгипту», «ім'я сина Ра». Четверте і п'яте імена писали в *картушах* — подовжених замкнених овалах, що символізували Всесвіт, яким володарює фараон. Імена фараонів завжди мають якесь значення: наприклад, Рамсес означає «народжений Ра», Аменхотеп — «Амон за-

доволений» і т. д. Саме ім'я фараона не вимовлялося: його називали інакомовно — «він», «його величність», «Гор». Життя єгипетських фараонів повністю регламентовано: для владик Єгипту мирське і священне було неподільним, тобто людська і божественна сутність зливалися в них в єдине ціле.

ПЕРЕДНЯ АЗІЯ В ДАВНИНУ

ДВОРІЧЧЯ (МЕСОПОТАМІЯ, МЕЖИРІЧЧЯ)

Дворіччя — регіон в середній і нижній течії рік Тигр і Євфрат (у Західній Азії, на території нинішнього Іраку). Один із найдавніших центрів цивілізації. На території Дворіччя в IV—III тис. до н. е. сформувалися держави Ур, Урук, Лагаш та інші.

ШУМЕР

Шумер — стародавня країна в Південному Дворіччі (південь сучасного Іраку). Бл. 3000 р. до н. е. на території Шумеру почали складатися міста-держави шумерів (Лагаш, Ур, Киш та інші), які вели між собою боротьбу за гегемонію. Завоювання царя Саргона Древнього (XXIV ст. до н. е.) об'єднали всю територію Шумеру під владою Аккада.

АККАД

Аккад (Агаде) — давнє місто в Месопотамії, на південному заході від сучасного Багдада. Точне місцезнаходження невідоме. У XXIV—XXII ст. до н. е. — центр держави, яка включала Месопотамію та Елам. Назва Аккад потім поширилася на всю північну частину Південної Месопотамії. Бл. 2200 р. до н. е. Аккад був розгромлений гутіями.

ВАВИЛОН

Вавилон — відоме давнє місто в Месопотамії, столиця Вавилонії; було розташоване на річці Євфрат, на південь від сучасного Багдада. Давньою семітською мовою його називали «*Бабілю*», що означало

«брама бога», у старовірській мові ця назва трансформувалася в «Бабель», а в грецькій і латинській — у «Бабілон». На початку цього періоду раніше незначне містечко Бабілю в Аккаді зробилося столицею невеликого царства, у якому правив аморей Сумуабум, що став засновником I Вавилонської династії. Його наступниками були Сумула-Ель, Сабіум, Апіль-Сін, Сінмубалліт і Хаммурапі, який правив з 1792 до 1750 р. до н. е. Уже при синові Хаммурапі — Самсуїлуне — почалося нашествя *каситських племен*, що спускалися зі східних гір. Більше ніж століття Самсуїлуне та його наступникам вдавалося стримувати натиск каситів. Та зрештою вони зуміли захопити країну і правили у Вавилоні майже півтисячоліття (бл. 1600 — бл. 1155 рр. до н. е.). Каситську династію змінила II династія *Іссина*, що втримувала владу в Вавилонії більше століття. Її найвидатнішим царем був Навуходоносор I (1126—1105), що зумів на деякий час підкорити Ассирію. Проте після нього значну частину *Середньовавилонського періоду* країна знаходилася під пануванням Ассирії. Саргон II у 710 р. до н. е. захопив Вавилон і коронувався тут як цар. Потім він побудував у південній цитаделі Вавилона масивну стіну з круглою кутовою вежею. Син Саргона Сіннахеріб у 689 р. до н. е. повністю зруйнував місто і навіть повернув на нього води Євфрату, щоб змити його з лиця землі. Однак його спадкоємець Асархаддон відновив і перебудував місто. Зокрема, було відновлено головний храм Вавилона — Есагіла; також було побудовано відомий *зикурат*, що ввійшов в історію під ім'ям Вавилонської вежі.

Нововавилонський період (612—539 рр. до н. е.) почався із захоплення царської влади у Вавилоні халдеєм Набопаласаром, який вступив у союз із іншими антиассирійськими силами і в 612 р. до н. е. зруйнував Ніневію — столицю Ассирії. При його синові й наступникові *Навуходоносорі II* (605—562 рр. до н. е.) Вавилон досяг найвищого розквіту. Тоді сталася «колосальна перебудова всього міста». Було перебудовано все: Есагіла — храм бога Мардука, зикурат Етеменанкі, храм Емах і храм богині Іштар. Південну цитадель доповнили царським палацом, у північній її частині побудували ще один палац. Стіни раннього міста відновили, і місто, що збільшилося в розмірах, оточили величезною стіною; було вирито канали і побудовано кам'яний міст через Євфрат.

Одним із семи чудес стародавнього світу вважалися «висячі сади Семіраміди», але сучасні розкопки не змогли дати матеріали, за якими можна було б з упевненістю ідентифікувати їхні залишки. Найчудовішими спорудами Вавилона того періоду були Ворота Іштар і Алея Процесій, прикрашені кольоровими фризами биків, драконів і левів. Останнім царем цього періоду був *Набонід*, що ділив владу у Вавилоні зі старшим сином *Белшаруццуром* (*Валта-*

саром). У 539 р. до н. е. Вавилон був захоплений персидським царем Кіром II Великим.

ХАММУРАПІ

Хаммурапі — цар Вавилонії. Точний час правління Хаммурапі досі не встановлено. Раніше його царювання відносили до XXI ст. до н. е., але потім цю дату було перенесено на більш пізній час — бл. 1950 р. до н. е., 1700 р. до н. е. або навіть ще пізніше. Вважають, що Хаммурапі був шостим монархом аморейської династії. При ньому Вавилон був столицею великої імперії, яка простяглася від Персидської затоки на північ і захід аж до Середземного моря. Хаммурапі був видатним полководцем і володарем, однак його ім'я більш відоме завдяки створеним ним законам. Текст законів, вибитий на кам'яній плиті, було знайдено археологічною експедицією в Сузах (Іран) у 1902 р. Окремі статті цих законів стосувалися приватної власності, нерухомості, торгівлі, ділових зв'язків, сім'ї, умов праці. Більшість покарань, що передбачалися цими законами, були дуже жорстокими: вони ґрунтувалися на принципі «око за око, зуб за зуб».

АССИРИЯ

Ассірія — давня держава в Північному Дворіччі, ядром якої спочатку було місто Ашшур. У роки правління Хаммурапі Ассірія була вавилонською провінцією, потім потрапила під владу держави Мітанні. Нарешті на берегах Верхнього Тигру війовничі ассирійці стали закладати основи своєї імперії. Історію Ассирії після її першого піднесення можна поділити на три основних етапи.

1. *Бл. 1300 — бл. 1100 рр. до н. е.* Головним завданням, яке потрібно було вирішити ассирійцям, був захист кордонів. На заході знаходилася могутня Мітанні, на півночі Урарту, на сході — еламські племена, на півдні — касити. Протягом першої половини цього періоду йшла безперервна боротьба з мітаннійцями та Урарту, яку вели великий ассирійський цар Салманасар I (1274—1245 рр. до н. е.) та його наступники. До кінця періоду, коли на сході, півночі й заході кордони з сусідами зміцніли, ассирійці під час правління Тіглатпаласара I (1115—1077 рр. до н. е.) змогли зайнятися своїм південним сусідом — Вавилоном, де незадовго до цього впала Каситська династія (1169 р. до н. е.). На початку XI ст. до н. е. Тіглатпаласар захопив Вавилон, але втримати це місто ассирійцям не вдалося.

2. *883—763 рр. до н. е.* Після двох століть смуту, на початку IX ст.

до н. е., асирійці знов створили сильну воєнізовану державу. При трьох великих царях-завойовниках — Ашшурнасірпалі II, Салманасарі II та Ададнірарі III, — правління яких охоплює період з 883 до 783 р. до н. е., асирійці розширили свої володіння до колишніх північних і східних кордонів, вийшли до Середземного моря на заході й захопили частину земель Вавилонії. Ашшурнасірпал II, який хвалився, що у нього «немає супротивників серед князів Чотирьох країн світу», воював з ворогами Ассирії майже кожний рік свого правління; його наступники брали приклад з нього. Але сто років постійних воєн не могли не привести до фатального результату; Ассирійська держава розпалася, коли після сонячного затемнення 763 р. до н. е. в країні почалося цілковите безладдя.

3. 745—612 рр. до н. е. До 745 р. до н. е. Тіглатпаласар III відновив порядок у своєму царстві та здійснив нове завоювання Вавилонії. У роки правління Саргона II, засновника нової асирійської династії (722 р. до н. е.), почався період небаченої могутності Ассирії. Саме Саргон II захопив Ізраїльське царство і переселив його жителів, зруйнував хетські фортеці, серед них Каркеміш, і розширив кордони царства до Єгипту. Сінаххеріб (Сіннахеріб) (705—681 рр. до н. е.) утвердив асирійське володарювання в Еламі, а після повстання у Вавилонії (689 р. до н. е.) зрівняв це місто із землею. Асархаддон (681—669 рр. до н. е.) здійснив завоювання Єгипту (671 р. до н. е.), але в роки правління його сина Ашшурбанапала (669—629 рр. до н. е.) Ассирійська імперія почала розпадатися. Незабаром після 660 р. до н. е. Єгипет відновив свою незалежність. Останні роки правління Ашшурбанапала були затьмарені нашествиям кіммерійців та скіфів на Близький Схід і зростанням могутності Мідії та Вавилонії, боротьба з якими виснажила військові й фінансові резерви Ассирії. У 612 р. до н. е. асирійська столиця Ніневія була захоплена об'єднаними силами мідійців, вавилонян і скіфів, і на цьому період незалежного існування Ассирії завершився.

ПАЛЕСТИНА

Палестина (від давньоєвр. *пеліштим* — філістимляни) — історична область у Західній Азії. У III тис. до н. е. тут осіли племена хананеїв. У XII ст. до н. е. узбережжя Палестини було завойовано філістимлянами; на іншій території в XI ст. староеврейські племена заснували Ізраїльсько-Іудейське царство, що розпалося бл. 928 р. до н. е. на два царства: *Ізраїльське* (існувало до 722 р. до н. е.) та *Іудейське* (до 586 р. до н. е.). Згодом Палестина входила до складу держав Ахеменідів (після 539 р. до н. е.), Птолемеїв і Селевкідів (у III—II ст. до н. е.), Риму (з 63 р. до н. е.), Візантії (з 395 р.).

ФІНІКІЯ

Фінікія — давня країна, що розташовувалася в північній і центральній частині східного узбережжя Середземного моря, у смузі між морем і горами. Її жителі протягом III—I тис. до н. е. славилися як чудові мореплавці, енергійні купці, пірати й колонізатори. На території Фінікії вже в першій половині III тис. до н. е. існувало місто-держава *Бубла* (*Бібл*) — найбільш ранній центр цивілізації в Східному Середземномор'ї. Бібл, розташований поблизу кедрових лісів Лівану, був центром торгівлі лісом, який вивозили до Єгипту. Крім деревини, звідси в Єгипет з III тис. до н. е. вивозили також вино й маслинову олію. До кінця III — початку II тис. до н. е. міста-держави виникають на всій території Східного Середземномор'я. Приморські поселення на території Фінікії — Акка, Тір, Сідон, Берута, Арвад та інші — у II тис. до н. е. перетворюються у квітучі міста, чому сприяв ранній розвиток торгівлі у Фінікії. У містах процвітали ремесла: в усьому Середземномор'ї славилася фінікійське скло, тільки тут володіли секретом фарбування тканин у пурпурний колір. Велика роль купців у житті міських общин уповільнювала розвиток у Фінікії монархічного ладу. Фінікійські міста ніколи не були об'єднані в єдину централізовану державу. Майже в кожному місті були свої царі, але загалом управління в них носило олігархічний характер. Розвиток морської торгівлі Фінікії призвів до розквіту мистецтва мореплавання. У пошуках рабів і багатих земель фінікійці заходили в Єгейське море, плавали вздовж узбережжя Північної Африки, Італії та Іспанії. У 609—595 рр. до н. е., як повідомляє давньогрецький історик Геродот, за дорученням єгипетського фараона XXVI династії Нехо фінікійці здійснили подорож навколо Африки. Ними було засновано багато колоній на Середземному морі. Найбільшою з них був Карфаген на північному узбережжі Африки.

СТАРОДАВНІЙ ІЗРАЇЛЬ

Ізраїль — назва, що вживається в Старому Заповіті у різних значеннях. На думку вчених, ім'я Ізраїль означає «Бог бореться» (або «який бореться з Богом») і було отримано Іаковом після того, як той боровся з ангелом Господнім і переміг. У 1 розділі Книги Виходу 12 синів Іакова названі «синами Ізраїлевими»; згодом цей термін стали використовувати як синонім всього єврейського народу, який походить від синів Іакова. У текстах на кам'яній плиті Мернептаха (XIII ст. до н. е.) і на Моавітському камені (бл. 840 р. до н. е.) народ називається просто Ізраїлем, хоч неізраїльтяни та самі ізраїльтяни в

спілкуванні з чужоземцями використовували, ймовірно, термін «евреї». Ізраїлем називалося царство, що виникло згодом і яким спочатку правив Саул. Мабуть, Саул не зміг об'єднати всі *коліна* (племена) Ізраїлю, але це вдалося його наступникові — Давиду. Союз ізраїльських племен був зміцнений сином Давида — Соломоном, і єдина держава проіснувала близько 90 років.

Після смерті Соломона бл. 933 р. до н. е. внаслідок повстання царство розпалося, і назва Ізраїль стала додаватися тільки до Північного царства, в яке входило 10 з 12 колін, а Південне царство, в яке входили коліна Іуди та Веніаміна, називалося Іудеєю. Вождем повстання і першим царем Ізраїлю став Єровоам I. Усього ж в Ізраїлі було 19 царів із чотирьох династій, а столицею його в різні часи були три міста — Сихем, Фірца й Самарія. Ізраїль декілька разів перемагав у війнах з Іудеєю і постійно зазнавав нападів з боку сусідніх держав. У 722 р. до н. е. Ізраїльське царство було знищено Ассирією. Багато його жителів було переселено в інші країни.

МОНОТЕЇЗМ

Монотеїзм (від грецьк. *monos* — один, єдиний і *theos* — бог) — система релігійних вірувань, що ґрунтується на уявленні про єдиного бога (єдинобожжя), на відміну від політеїзму — багатобожжя. До монотеїстичних релігій відносять іудаїзм, християнство та іслам.

ІУДАЇЗМ

Іудаїзм — релігія єврейського народу. Слово «іудаїзм» (від грецьк. *ioudaismos*) започаткували грекомовні євреї бл. 100 р. до н. е. для того, щоб відрізнити свою релігію від грецької. Цей термін походить від імені четвертого сина Іакова — Іуди (Йехуди), нащадки якого утворили південне Іудейське царство зі столицею в Єрусалимі. Після падіння північного Ізраїльського царства й розсіяння його племен народ Іуди (відомий згодом під назвою «йехудим», «іудеї» або «евреї») став основним носієм єврейської культури, яка зберіглася навіть після руйнування єврейської держави. Іудаїзм як релігія — найважливіший елемент єврейської цивілізації. Завдяки усвідомленню своєї богообранності євреї змогли вижити в умовах, коли вони не раз втрачали свою національно-політичну ідентичність. Іудаїзм сповідує віру в єдиного Бога і визнає реальний вплив цієї віри на життя. Іудаїзм — не тільки етична система; він включає в себе релігійні, історичні, обрядові та національні елементи. Етична поведінка не

самодостатня, вона повинна поєднуватися з вірою в те, що добродетельність «прославляє єдиного Бога». Головним обґрунтуванням ключових вірувань і практики іудаїзму служить історія єврейського народу. Священними текстами іудаїзму є Танах («Закон та пророки»), що складається з трьох частин: Тора (5 книг Мойсея, або П'ятикнижжя), Невіім (Пророки) і Кетувім (Писання). Танах практично відповідає канонічним текстам Старого Заповіту християнських напрямів. Суть іудаїзму — у прийнятті Тори, а також учення пророків і мудреців. Воля Всевишнього була виражена в Письмовій Торі (П'ятикнижжі) та Усній Торі. Усна Тора пояснювала багато заповідей, що містяться в П'ятикнижжі; вона передавалася від покоління до покоління, доки не була записана (у II ст. до н. е.), щоб стати наріжним каменем Талмуду. Талмуд складається з двох частин і являє собою збірник релігійно-юридичних правил життєвої та віросповідної мудрості.

БІБЛІЯ

Біблія — книга, що містить священне писання єврейської і християнської релігій. Єврейська Біблія, збірник давньоєврейських священних текстів, входить і до християнської Біблії, утворюючи її першу частину — Старий Заповіт. Як християни, так і євреї вважають її записом договору (завіту), укладеного Богом з людиною і відкритим Мойсеєм на горі Синай. Християни вірять, що Ісус Христос сповістив про Новий Заповіт, який є виконанням Заповіту, даного в Одкровенні Мойсеєм, але разом із тим замінює його. Тому книги, які розповідають про діяльність Ісуса та його учнів, називають Новим Заповітом. Новий Заповіт становить другу частину християнської Біблії. Більшість старозавітних книг написана староеврейською мовою (на біблійному івриті). Традиційно авторство старозавітних книг приписується кільком правителям, що прославилися в єврейській історії, у їх числі — Мойсей, Самуїл, Давид, Соломон. Новозавітні книги з'явилися протягом першого століття після смерті Ісуса. Авторами новозавітних книг прийнято вважати апостолів і учнів Ісуса.

ЗИКУРАТ

Зикурат — храмова вежа, яка притаманна головним храмам вавилонської та ассирійської цивілізацій. Назва походить від вавилонського слова *sigguratu* — «вершина» (у тому числі вершина гори). Перші такі вежі у формі примітивних ступінчастих терас з'явилися в долинах Тигру і Євфрату наприкінці IV тис. до н. е. Останній помі-

тний сплеск активності в зведенні месопотамських зикуратів зафіксовано вже в VI ст. до н. е., наприкінці Нововавилонського періоду. Як видно з назви, зикурат був «штучним пагорбом», імітацією одного з тих святилищ, які шумери втратили внаслідок переселення зі своєї гірської прабатьківщини на рівнини Месопотамії. Зикурат являв собою масивну споруду, що складалася з кількох терас, з похилими стінами та невеликим храмом на вершині. Знаменитий вавилонський зикурат — так звана Вавилонська вежа — був заввишки понад 90 м, довжина кожної сторони квадратної основи становила 91,5 м. Вавилонська вежа-зикурат називалася Етеменанкі («Будинок основи небес та землі») і була увінчана храмом верховного божества Мардука.

СТАРОДАВНІ ІНДІЯ ТА КИТАЙ

ХАРАППСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ (МОХЕНДЖО-ДАРО Й ХАРАППА)

У межах цієї цивілізації існували два великих міста: *Мохенджо-Даро*, на березі Інди в Синді, і *Харappa*, на березі Раві в Пенджабі. У кожному з них знаходилися укріплені цитаделі, побудовані на платформах із глини та сирцевої цегли, висота яких досягала 6—15 м. У містах були великі зерносховища. У цитаделі Мохенджо-Даро знайдено також будівлі для проведення ритуальних церемоній, священне водоймище, палацові споруди й зали прийомів. Примітною особливістю Мохенджо-Даро було використання каналізації з обпаленої цегли. Будинки, як правило, з обпаленої цегли і з двориком у центрі, були ретельно сплановані, часто в них робили цегляні сходи, що вели на верхній поверх або плоский дах. Підлоги у ванних кімнатах викладалися плиткою, була каналізація. У Харappі поруч із зерносховищами знаходилися ряди майданчиків для обмолоту зерна, до них примикали ряди казарм. Найбільш примітними з типових для Харappської цивілізації виробів є різьблені печатки. Як знаряддя праці і зброю жителі долини Інди використовували вироби з міді або бронзи: плоскі ножі, списи, плоскі сокири без гнізда для рукоятки, які давно вже були відомі в Західній Азії. Прикраси робили із золота, срібла, міді або фаянсу, рідше зустрічається ляпис-блакить з Афганістану, а також бірюза з Північно-Східної Персії.

АРІЙСЬКЕ НАШЕСТЯ

Цивілізація в долині Інди лежала безпосередньо на шляхах вторг-

нення *аріїв*, які у II тис. до н. е. зайняли Пенджаб (П'ятиріччя). Пам'ять про це нашестя збереглася в гімнах «*Рігведи*» — найдавнішої індійської літературної пам'ятки. З них можна дізнатися і про те, як арії брали в облогу місцеві укріплення — мабуть, міста Харappської цивілізації. Відомо, що кінець Мохенджо-Даро був кривавим, і винні в цьому, ймовірно, арії. У різних місцях Мохенджо-Даро було знайдено скупчення скелетів чоловіків, жінок і дітей, у деяких були рани від мечів або сокир; скелети лежали там, де впали. Вороги взяли місто штурмом і рушили далі. У той період кочовики-арії ще не перейшли до осідлості, так що такий напад цілком відповідав їхньому способу життя. Але незалежно від того, чи була загибель Мохенджо-Даро справою рук аріїв чи ні, існують свідчення того, що на той момент місто вже знаходилося в стані економічного і соціального занепаду.

ВЕДИ

Веди (санскр. *veda* — знання) — давньоіндійські священні тексти, що включають: 1) збірки священних гімнів, жрецьких і магічних формул (*мантри*); 2) *брахмани* — тлумачення значення обрядових дій, а також супроводжуючих їх *мантр*; *араньяки* — «лісові книги», призначені для додаткового і таємного тлумачення ритуалу; *упанішади* — антології містичного пояснення попередніх пам'яток; 3) *сутри* (буквально «нитка») — посібник для жрецьких шкіл зі священною мовою і обрядом у вигляді дисциплін, що іменуються *веданги* («частини вед»), — фонетика, граматики, етимологія, просодія, ритуалознавство й астрономія. Тексти вед склалися більш ніж тисячоліття, починаючи з епохи початкового розселення аріїв у північній частині Індостану. Усна передача цих текстів у різних місцевостях різними кланами поетів-жерців, а потім жрецькими «школами» і «підшколами» зайняла не одну історичну епоху. Найдавнішою збіркою гімнів була «*Рігведа*» («Веда гімнів»), яка дійшла до нас в одній з редакцій (традиційно нараховували їх 5) і містить 1017 гімнів, до яких додаються ще 11 додаткових гімнів. «*Рігведа*» була розділена на 10 книг — *мандал* (буквально «цикли») різного обсягу. Основний зміст гімнів «*Рігведи*» — прославляння подвигів індоарійських богів, а також прохання про багатство, чоловіче потомство, довголіття, перемогу над ворогами; більш пізні мандали містять також описи окремих обрядів і космогонічні етюди. Усі мандали, за винятком VIII і IX, починаються із звернення до бога священного вогню Агни — найважливішого персонажа ведійського пантеону; як правило, за ними йдуть гімни Інді — найбільш популярному, героїчному божеству індоаріїв, цареві-громовержцеві, який переміг демонів. «*Самаведа*» («Веда наспівів») складається переважно із гімнів «*Рігведи*» з

коментарями. «Самаведа» дійшла до нас у двох редакціях і була призначена для жерця, який виконував співи під час урочистого обряду.

«Яджурведа» («Веда формул жертвопринесень»), призначена для жерця, який виконував обрядові дії, існує в двох головних версіях: «Чорна Яджурведа» нарівні з названими формулами містить тлумачення обряду; «Біла Яджурведа» — тільки формули. Остання складається з 40 розділів, в яких є тексти, що промовлялися під час урочистих жертвопринесень, військового обряду із змаганнями на колісницях і питтям хмільного напою сури, церемоніалу посвячення царя на царство, річної церемонії спорудження жертвовного вівтаря Агні тощо. «Атхарваведа» («Веда Атхарвана») відома також під назвою «Брахмаведа» («Веда для жерця брахмана», що спостерігав за діями перших трьох), або «Пурохітаведа» («Веда для царського жерця»), була включена в канон вед пізніше, ніж перші три. «Атхарваведа» поряд з гімнами містить замовляння білої і чорної магії.

ІНДУЇЗМ

Індуїзм — основна релігія Індії і одна зі світових релігій. Індуїзм охоплює широку різноманітність вірувань та обрядів. Терпимість, з якою в рамках індуїзму відносяться до різноманітності релігійних форм, мабуть, унікальна серед світових релігій. В індуїзмі немає ні церковної ієрархії, ні верховного авторитету. На відміну від християнства або ісламу, в індуїзмі не було свого засновника, чиє учення розповсюджувалося б послідовниками.

Велика частина положень індуїзму була сформульована за часів Христа, однак коріння цієї релігії більш давні; деякі з богів, яким поклоняються індуїсти сьогодні, були предметом поклоніння їхніх предків майже 4000 років тому. Незважаючи на протиріччя між різними варіантами індуїзму, в основі всіх лежить декілька фундаментальних положень. За межами вічно мінливого фізичного світу існує єдиний універсальний дух, який називається Брахман. Душа (*атман*) всякої істоти у Всесвіті, включаючи і богів, є часткою цього духа. Коли вмирає плоть, душа не гине, а переходить в інше тіло, де продовжує нове життя. Доля душі в кожному новому житті залежить від її поведінки в минулих втіленнях. Закон *карми* свідчить: ніякий гріх не залишається без покарання, ніяка доброчесність — без нагороди; якщо людина не отримала заслуженого покарання або нагороди в цьому житті, вона отримає їх в одному з подальших. Поведінка людини визначає вищий або нижчий статус подальшого втілення, від неї самої залежить, чи народиться вона знову людиною, богом або, припустимо, свинею. Для більшості індуїстів важливим елемен-

том релігійних вірувань є сонм богів. В індуїзмі нараховуються сотні божеств, від дрібних божків місцевого значення до великих богів. Найбільш відомі — Вішну, Рама і Крішна як дві форми Вішну, Сива (Шива) і бог-творець Брахма. Священні книги відіграють велику роль у всіх різновидах індуїзму. Особливе значення мають такі класичні санскритські тексти, як *веди* та *упанішади*. Народний індуїзм використовує як священні тексти також епічні поеми «Рамаяна» і «Махабхарата», нерідко в перекладі з санскриту на місцеві мови. Частина «Махабхарати» — «Бхагавадгіта» — відома практично кожному індуїсту. «Бхагавадгіту» можна було б назвати святим письмом індуїзму. У священних книгах індуїстів міститься декілька різних описів походження та побудови Всесвіту.

В індуїстському Всесвіті є лише одна постійна сутність — Брахман, універсальний дух, що заповнює простір і час. Священні книги індуїзму називають чотири мети, на досягнення яких повинне бути націлене життя людини. Це *артха* — багатство і влада; *кама* — насолода і задоволення бажань. Артха і кама є законними цілями і вважаються важливими складовими потреб людини, однак вони поступаються за значущістю двом іншим цілям життя: *дхармі* — правильній поведінці — та *мокші* — звільненню від циклу нескінченних перероджень. Головною серед цих цілей є дхарма.

Нарівні з моральністю і правильною поведінкою це поняття означає також якість і обов'язок. Дхарма вічна і незмінна. Усе суще має свою дхарму. Дхарма людини (манава-дхарма) відповідає правилам поведінки, які личать кожному індивіду. Сюди входить повага до священнослужителів і священних текстів, правдивість, відмова від насильного позбавлення життя, здійснення доброчесних вчинків і шанування богів. У чоловіків, жінок, старих, молодих, правителів і простолудинів різні дхарми; своя дхарма існує для кожної великої соціальної групи.

ВАРНИ

Варни (санскр., буквально — якість, колір) — чотири стани в суспільстві Стародавньої Індії. Представникам найвищої варни — *брахманам* — приписувався білий колір — колір чистоти, цнотливості. Брахмани виконували обов'язки жерців і здійснювали численні обряди, яким у Стародавній Індії надавалося дуже важливе значення. Брахмани були також охоронцями давнього вчення, знавцями священних текстів. Протягом багатьох століть, будучи ще не записаними, ці тексти зберігалися виключно в пам'яті вчених брахманів. Саме тому кожний брахман проходив тривале навчання: ще хлопчиком

віддавали його в дім учителя, де він проводив життя в праці та вивченні вед.

Другу варну представляли *кшатрії* — воїни. Їм приписували червоний колір — колір вогню, війни, рішучості. Кшатрії з дитинства навчалися володіти зброєю, справлятися з конем і колісницею. До цієї варни переважно належали правителі держав.

Третя варна — *вайш'ю* — землероби і ремісники. Їхній колір — жовтий, колір землі. На них покладався обов'язок обробляти поля, працювати в майстернях, а також торгувати.

Четверта варна — *шудри*, або слуги. Їхній колір — чорний. Обов'язком шудрів було служити представникам вищих варн. На відміну від брахманів, кшатріїв і вайш'ю, шудри не вважалися нащадками давніх аріїв-завойовників і, ймовірно, були нащадками підкореного населення. Три вищі варни називалися також «двічінародженими», оскільки проходили обряд «другого народження» — посвячення в арії. Під час цього обряду на хлопчика надягали священний шнурок, після чого він вважався повноправним членом своєї варни. Приналежність людини до своєї варни була спадковою: дитина, народжена в сім'ї брахмана, ставала брахманом і т. д. У Стародавній Індії засуджувалося одруження з жінкою з іншої варни.

Особливим гріхом вважалося створення такої сім'ї, в якій дружина з вищої, а чоловік — з нижчої варни; тоді їхні діти ставали неповноправними. Однак не всі жителі Індії належали до чотирьох варн, частина населення залишалася поза цими станами. Такими вважалися *чандали* — «недоторканні»; до них заборонялося доторкатися, чути їхній голос і навіть бачити, щоб не поганитися. Уявлення про варни було тісно пов'язане з вірою в переродження, згідно з якою душа людини після її смерті переселяється в тіло іншої істоти. Людина народжується брахманом або шудрою, царем або «недоторканою» залежно від тих гріхів або чеснот, якими вона вирізнялася в минулому житті.

КАСТИ

Касту (португ. *casta*, від лат. *castus* — чистий; санскр. «джаті») — замкнені групи людей, які відособилися внаслідок виконання якихось специфічних соціальних функцій, спадкових занять та професій (що може бути пов'язано з приналежністю до певної етнічної, а іноді й релігійної спільноти). Архаїчні касту існували в ряді стародавніх і середньовічних суспільств (Єгипет, Індія, Перу тощо). В Індії відособлення груп людей за тією чи іншою ознакою з давніх часів набуло загального характеру. Ієрархія каст у середньовічній Індії

виглядала так: вищі — брахмани та військово-землевласницькі касту — склали клас великих і середніх феодалів; нижче знаходилися торгово-лихварські касту; далі — землевласницькі касту дрібних феодалів і землеробів — повноправних общинників; ще нижче — величезна кількість каст безземельних і неповноправних землеробів, ремісників і слуг; найнижчий шар — це безправні касту «недоторканих».

БУДДИЗМ

Буддизм — релігія, що була заснована Гаутамою Буддою (VI ст. до н. е.). У своєму класичному варіанті (тхеравада — «школа старійшин», або хінаяна — «мала колісниця») буддизм являє собою, головним чином, філософію та етику. Мета віруючих — досягнення *нірвани*, блаженного стану прозріння та звільнення від оков свого «я», навколишнього світу і нескінченного кола народжень, смертей і нових народжень у ланцюгу нових життів. Духовна досконалість досягається через покору, щедрість, милосердя, самоконтроль та утримання від насильства. В Індії буддизм процвітав приблизно до 500 р. Потім він втратив впливовість, був витиснений індуїзмом і до XI ст. майже повністю зник. Але на той час буддизм вже встиг поширитися в інших країнах Центральної та Східної Азії, де існує і донині.

ІМПЕРІЯ ЦІНЬ

У V—III ст. до н. е. в Китаї нараховувалося сім великих держав: *Цінь, Чу, Ці, Хань, Чжао, Вей і Янь*. Тривалі війни між ними закінчилися перемогою Цінь над всіма царствами і утворенням у 221 р. до н. е. єдиної імперії Цінь. Найбільш значущим з усього комплексу заходів щодо об'єднання країни було офіційне знищення тих залишків колишньої системи, які все ще залишалися в економіці й соціально-політичній структурі держави. Спочатку було видано указ про конфіскацію всієї зброї у населення країни, потім знищено внутрішні кордони і всю країну розділено на 36 нових адміністративних одиниць. У число інших заходів входила уніфікація транспортної системи, в якій імперські шляхи з'єднали провінції зі столицею Сяньян. Пожвавлення торгівлі сприяло розвитку водного транспорту, споруджувалася ціла система каналів, які зв'язували різні райони країни. Удосконалювалася грошова система. Були приведені в дію єдина система оборони країни і централізоване командування армі-

єю. Величезні ділянки захисних стін, які споруджувалися ще до епохи Цінь, були з'єднані й продовжені, утворивши *Велику Китайську стіну*. Серед заходів, здійснених при першому імператорові Цінь Шіхуані (або Ші-хуанді), можна назвати проведення грошової реформи, уніфікацію китайського письма, судової та ідеологічної систем. Імператор став необмеженим главою держави з деспотичною формою правління. Його помічниками були два перших радники (*чен-сян*), функціями яких було здійснення всіх указівок імператора і керівництво роботою адміністративних органів.

У складі центральних адміністративних органів країни нараховувалося кілька відомств: військово, судово, фінансово, відомство імператорського двору, відомство обрядів, відомство з охорони імператора і верховна прокуратура. Незважаючи на проведені реформи, династія Цінь не змогла довго утриматися при владі. Після смерті першого імператора (210 р. до н. е.) по всій країні спалахнули повстання. У 207 р. загопи Лю Бан взяли столицю Сяньян і скинули правлячу династію. Лю Бан вважається засновником нової династії — Хань.

ІМПЕРІЯ ХАНЬ

Династія Хань правила в Китаї в період між 206 і 220 рр. до н. е. Існувало два типи регіонів. Одні знаходилися в прямому підпорядкуванні державним адміністративним органам і поділялися на префектури, якими керували призначені центральною владою чиновники. Інші являли собою дрібні князівства, правителі яких обиралися зі складу членів імператорської сім'ї або з середовища тих, хто допоміг імператору в його боротьбі за трон. Після консолідації ханьська адміністрація стала зразком міцної влади. Імператор був єдиним законодавцем і верховним суддею. Більше того, він вважався верховним жерцем. При імператорові існували два керівних органи, що склалися з вищих чиновників (імператорський кабінет). У перший входили імперський канцлер, імперський секретар або віце-канцлер, а також верховний воєначальник. Другий керівний орган складався з 9 міністрів із чітко вираженими виконавчими функціями.

Внутрішні війни, які призвели до встановлення влади династії Цінь, а потім династії Хань, значною мірою зменшили економічний і культурний потенціал країни. Тому перші правителі династії Хань були стурбовані проблемою відновлення єдності країни. Після приходу до влади імператора У-ді (140—87 рр. до н. е.) все змінилося. У-ді відновив і посилив урядові монополії і право держави здійснювати контроль над цінами, обмеживши діяльність фінансистів. У кожну область були направлені цензори, що стежили за діяльністю міс-

цевої адміністрації. Імператор також був ініціатором агресивного зовнішньополітичного курсу, внаслідок якого північні племена народності сюнну (гуни) позбавилися частини своєї території. Китайські фортеці були споруджені у віддалених районах Центральної Азії і на південному напрямі, у глибині Аннам (В'єтнаму). У-ді надав конфуціанцям право визначати офіційну ідеологію й обов'язкові правила поведінки, з імператорської Академії вигнали представників всіх інших філософських шкіл. Наступні покоління правителів закріпили ті починання, ініціатором яких був У-ді, і до середини I ст. до н. е. Китайська імперія переживала період розквіту.

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Історія Стародавньої Греції поділяється на 3 великих етапи: 1) етап крито-мікенської цивілізації; 2) полісний етап античної Греції; 3) елліністичний період. Перший етап — це час виникнення, розквіту і падіння ранньокласових суспільств і перших державних утворень II тисячоліття до н. е. Після так званого «дорійського завоювання» (XII ст. до н. е.) починається другий цикл розвитку державності в Стародавній Греції, який включає в себе три періоди:

1. *Гомерівський, або передполісний («темні віки»)*, — XI—IX ст. до н. е.

2. *Архайчна Греція* (VIII—VI ст. до н. е.) — час формування полісних структур, Великої грецької колонізації і ранньогрецької тиранії.

3. *Класична Греція* (V—IV ст. до н. е.) — розквіт давньогрецьких полісів, їхньої економіки, період найвищих культурних досягнень давніх греків.

Останній етап — *елліністичний*. Він починається походами Александра Македонського (остання третина IV ст. до н. е.) і завершується в 30 р. до н. е., коли остання з елліністичних держав — Птолемаївський Єгипет — була завойована Римом. З цього часу історія Стародавньої Греції та колишніх елліністичних держав вивчається вже в рамках історії Стародавнього Риму.

МІКЕНСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Мікени — давнє місто в північно-східному Пелопоннесі в Греції. У зв'язку з важливою роллю, яку місто відігравало в доісторичну

епоху, останній період історії доантичної цивілізації Стародавньої Греції (бл. 1400—1100 рр. до н. е.) нерідко називають *мікенським періодом*. Іноді термін «мікенський» застосовують до всієї пізньоелладської цивілізації (1600—1100 рр. до н. е.). Основні міфи про Мікени розповідають, що це місто побудував Персей, причому укріплення в ньому були зведені велетнями — *циклопами*. Тому будь-яке велике мурування з грубо витесаних брил прийнято називати циклопічним. У мікенську епоху Мікени були царською резиденцією; їхня влада розповсюджувалася на територію, яка набагато перевершувала всі подібні державні утворення тієї епохи в даному регіоні й, можливо, охоплювала всю північну частину Пелопоннесу.

ДАВНЬОГРЕЦЬКИЙ ПОЛІС

Поліс (грецьк. *polis* — місто, держава) — особлива форма соціально-економічної і політичної організації суспільства в античній Греції. Поліс був містом-державою, порівняно невеликою общиною вільних громадян, яка виникла в процесі переходу від первіснообщинного ладу до класового суспільства, зростання товарно-грошових відносин, відмежування ремесла від рільництва і боротьби населення з родовою аристократією. Типова форма поліса — міське або велике сільське поселення як політичний, економічний і культурний центр та сусідня з ним територія (*хора*). Історичне значення й унікальність поліса полягає в тому, що це перша в історії форма людського співіснування, яку можна визначити як громадську общину (співтовариство вільних громадян). За політичним устроєм давньогрецькі поліси поділялися на *аристократичні* і *демократичні*, а за господарським — на *аграрні* (Спарта), *аграрно-ремесничі* (Афіни) або *торгово-ремесничі* (Коринф).

ДЕМОС

Демос (грецьк. *demos* — народ; земля, країна) — вільне населення грецьких міст, яке володіє громадянськими правами (на відміну від рабів, *метеків* та інших категорій залежного і неповноправного населення). В архаїчний період цим терміном називали народні маси на відміну від родової аристократії, яка називалася *евпатридами*. У класичний період так називали передусім незаможну частину населення.

АРИСТОКРАТІЯ

Аристократія (від грецьк. *aristos* — кращий і *kratos* — влада) — 1) Форма державного правління, при якій влада належить представ-

никам родової знаті. 2) У рабовласницькій і феодальній державі — найбільш привілейований стан.

АКРОПОЛЬ

Акрополь (від грецьк. *akros* — верхнє і *polis* — місто) — укріплена частина грецького міста, розміщена на пагорбі. Найвідомішим в Елладі був афінський Акрополь. Він сформувався як комплекс забудов у V ст. до н. е. На його території знаходилися храм Ніки Безкрилої, Парфенон, Ерехтейон, Пінакотека (зібрання картин), туди вів архітектурно оформлений вхід (Пропілеї).

СПАРТА

Спарта — головне місто області Лаконія (південно-східна частина Пелопоннесу). Лаконія — скорочена назва області, яка повністю називалася Лакедемоном. Деякі історики вважають, що Спарта виникла вже після дорійського нашествия, яке відбулося приблизно між 1150 і 1100 рр. до н. е. Спочатку загарбники поселялися в містах, які вони завойовували, а нерідко й руйнували, або біля них, але через століття вони утворили власну «столицю» біля річки Еврот.

Зростання чисельності населення і пов'язані з ним економічні та соціальні проблеми підштовхнули спартанців до зовнішньої експансії. За винятком колонії Тарент, заснованої в Італії в VIII ст. до н. е., Спарта розширювалася лише за рахунок самої Греції. Під час 1-ї і 2-ї Мессенських воєн (між 725 і 600 рр. до н. е.) на заході від Спарти була підкорена Мессенія, а мессенці були перетворені на *ілотів*, тобто державних рабів. Відвоювавши ще частину території у Аргоса та Аркадії, Спарта перейшла від політики завоювання до нарощування своєї могутності через укладення договорів з іншими державами. Як глава Пелопоннеського союзу (почав складатися бл. 550 р. до н. е., оформився бл. 510 — 500 рр. до н. е.) Спарта фактично панувала на всім Пелопоннесі, за винятком Аргоса та Ахайї на північному узбережжі, й до 500 р. до н. е. перетворилася в наймогутнішу військову державу Греції. Таким чином була створена сила, яка стала протиположною вторгненню персів. Об'єднані зусилля Пелопоннеського союзу та Афін з їхніми союзниками призвели до перемоги над персами в битвах біля Саламіну та Платеїв у 480 і 479 рр. до н. е. Конфлікт між двома найбільшими державами Греції — Спартою та Афінами — був неминучим, і в 431 р. до н. е. вибухнула Пелопоннеська війна. У 404 р. до н. е. Спарта перемогла Афіни; Афінська держава загинула. Але невдоволення спартанським засиллям у Греції призвело до нової війни. Фіванці та їхні союзники завдали спартанцям кілька поразок (371 та

362 рр. до н. е.), після чого Спарта слідом за Афінами втратила свою колишню могутність.

ДЕМОКРАТІЯ

Демократія (від грецьк. *demos* — народ і *kratos* — влада) — форма державного устрою, при якому народ вважається джерелом влади; йому належить право брати участь у вирішенні державних справ у поєднанні з широким колом цивільних прав і свобод.

КОЛОНІЇ АНТИЧНІ

Колонії (від лат. *colere* — обробляти) — грецькі й римські поселення, засновані на чужих землях. Процес виникнення грецьких колоній історики поділяють на три етапи: *період егейської (крито-мікенської) цивілізації, архаїчний період* (Велика грецька колонізація VIII—VI ст. до н. е.) і *колонізація періоду розпаду грецьких полісів*. Причинами Великої грецької колонізації були: освоєння родючих земель у зв'язку із зростанням населення, політична боротьба в полісах, а також торгові інтереси. Колонії (*апоікії*, тобто «висілки») мали землеробський або торгово-ремісницький характер; часто їм передували торгові факторії. Організацію колоній брала на себе метрополія, виділяючи спеціального керівника — *ойкіста*. Його обов'язками були вибір безпечної та економічно вигідної місцевості (як правило на морському узбережжі), наділення колоністів землею, організація політичного управління, будівництво храмів. Будучи суверенними полісами, колонії підтримували тісні економічні, політичні й культурні зв'язки з метрополіями.

Найбільш активними в колонізаційному русі були Мілет, Коринф, Мегари і Фокея. Колонізація VIII—VI ст. до н. е. проходила в трьох напрямках: західному (Неаполіс, Куми, Сибарис, Тарент та інші в Італії; Сіракузи, Гела, Селінунт на Сицилії), північно-східному (Візантій, Синопа, Трапезунд, Ольвія, Херсонес, Пантікапей) і південному (Навкратіс та Кірена в Північній Африці). На наступному етапі колонізації пріоритет належав Афінам; вони засновували на землях своїх союзників *клерухії* — військово-землеробські поселення, жителі яких залишалися афінськими громадянами.

ГРЕКО-ПЕРСЬКІ ВІЙНИ

Греко-перські війни велися з 500 до 449 р. до н. е. між Персією та давньогрецькими містами-державами, які відстоювали свою незалежність. Значні перемоги греків: під Марафоном (490 р. до н. е.),

біля острова Саламін (480 р. до н. е.), біля Платеїв (479 р. до н. е.), біля мису Мікале (479 р. до н. е.), на Кіпрі (449 р. до н. е.). Греко-перські війни закінчилися перемогою греків. Персія втратила володіння в Егейському морі, на узбережжі Гелеспонту та Боспору, визнавала політичну незалежність грецьких полісів у Малій Азії.

ПЕЛОПОННЕСЬКА ВІЙНА

Пелопоннеська війна (431—404 рр. до н. е.) — війна між 1-м Афінським морським і Пелопоннеським союзами (на чолі зі Спартою), у яку були втягнуті всі поліси Еллади. Зазвичай її ділять на три періоди: *Архідамова війна* (431—421 рр. до н. е.), *Сицилійська війна* (420—413 рр. до н. е.) і *Декелейська війна* (413—404 рр. до н. е.). Ще в 445 р. до н. е. між Спартою і Афінами було укладено мирний договір на 30 років, за яким Афінський і Пелопоннеський союзи зобов'язувалися не втручатися в справи міст іншого союзу, але в той же час визнавали право нейтральних держав приєднуватися до будь-кого з них. Зростаюча неприязнь між двома союзами призвела до нового військового конфлікту в 431 р. до н. е. Безпосередньою причиною війни було те, що процвітання Афін заважало розвитку торгівлі й ремесел в містах — союзниках Спарти, особливо в Мегарі й Коринфі.

Крім того, афіняни втрутилися у війну між Коринфом і його колонією Керкірою, уклавши з останньою союз. У перші десять років Пелопоннеської війни жодна зі сторін не могла перемогти. Афінський флот домінував на морі й неодноразово здійснював напади на береги Пелопоннесу, а спартанці з союзниками кожного року приходили в Аттику сухоходом, розоряли поселення і знищували посіви. У пошуках захисту в Афіни стікалися юрми людей із сільської місцевості, і в 430 р. до н. е. в перенаселеному місті почався мор, який знищив третину його жителів. У 422 р. до н. е. спартанські війська вторглися у Фракію і захопили афінські володіння, у тому числі важливий центр Амфіполь.

Війна виснажила ресурси обох сторін, і в 421 р. до н. е. вони уклали Нікіїв мир. Кожна сторона зобов'язалася звільнити всі зайняті території і звільнити полонених. Ні Спарта, ні Афіни не виконували умов договору, продовжуючи активні ворожі дії відносно союзників противника, і в 413 р. до н. е. війна відновилася. Похід проти Сіракуз (413—415 рр. до н. е.) завершився катастрофою і послабив Афіни; ще більше грецьких міст приєдналося до Спарти.

У 405 р. до н. е. в битві біля Егоспотамів Афіни втратили свій флот, внаслідок чого спартанцям вдалося блокувати Пірей і в 404 р. до н. е. примусити Афіни здатися. За умовами капітуляції Афіни не могли володіти флотом і зводити міські укріплення й змушені були

визнати верховенство Спарти на суші та на морі. Афіньська морська держава перестала існувати.

ЕЛЛІНІЗМ

Еллінізм — термін, яким визначають період в історії Стародавньої Греції і країн Східного Середземномор'я з часів походів Александра Македонського (334—323 рр. до н. е.) до остаточного завоювання Близького Сходу Римом (30 р. до н. е.). Термін *еллінізм* ввів у науку в 1830-х роках німецький вчений Й. Г. Дройзен. В історіографії античності єдиної точки зору на еллінізм не існує. Дройзен розумів еллінізм як поширення грецької (еллінської) культури серед країн і народів Середземномор'я. Пропонувалося також розглядати еллінізм як етап в історії античного світу. Але більшість істориків дотримуються концепції К. К. Зельіна, який розглядав еллінізм як складне соціально-економічне, політичне і культурне явище, що характеризується синтезом грецької культури і культур країн Сходу, а сам період — як якісно новий етап у розвитку рабовласницьких відносин античного світу.

АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСЬКИЙ

Александр Македонський (Александр III Великий) (356—323 рр. до н. е.) — цар Македонії з 336 р., великий полководець, син македонського царя Філіппа II і цариці Олімпіади. Виховувався знаменитим філософом Арістотелем. Перемігши персів у битвах на березі річки Гранік (334), при Іссі (333) та Гавгамелах (331), він завоював царство Ахеменідів, потім рушив у Середню Азію (329) і, нарешті, захопив землі до р. Інд, створивши найбільшу монархію стародавнього світу.

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

В історії Стародавнього Риму виділяють такі періоди. VIII—VI ст. до н. е. — найдавніша історія Риму, або *царський період*. Наступний період — *республіканський* (VI—I ст. до н. е.). Він умовно поділяється на ранню республіку (VI—III ст. до н. е.), коли

відбувалося формування ранньорабовласницького суспільства і завоювання Римом Італії, і на пізню республіку (III—I ст. до н. е.), для якої характерний розквіт рабовласницьких відносин і створення Римської середземноморської держави. Третій період — *імператорський* (кінець I ст. до н. е. — V ст. н. е.). Перші два століття імператорської епохи — це часи ранньої імперії (принципату), коли відбувався розквіт рабовласницьких відносин у всьому Середземномор'ї. У III ст. н. е. сталася криза Римської імперії, яка загрожувала розпадом держави. Остання фаза імператорської епохи — часи пізньої імперії (домінату) — охоплює період з кінця III до V ст. Історія Стародавнього Риму завершується умовною датою — 476 р. (рік падіння Західної Римської імперії).

ПАТРИЦІЇ

Патриції (лат. *patricii*, від *pater* — батько) — найдавніша римська знать. На думку сучасних істориків і за свідченням римських авторів, це були представники сенатських сімей царської епохи. Саме слово «патрицій» античні історики виводили від офіційного найменування *сенаторів* (лат. *patres*). На думку деяких істориків, патриції — споконвічні римські громадяни, що протиставляються негромадянам — *плебеям*. У царський період сенат складався тільки з патриціїв. Після допуску в сенат плебеїв у перший рік Республіки старовинні сенатори-патриції утворили замкнений стан. Лише в 445 р. до н. е. згідно із законом Канулея були дозволені шлюби між патриціями і плебеями й діти від таких шлюбів зараховувалися до батьківського стану. На початку Республіки тільки патриції обиралися магістратами, жерцями і членами жрецьких колегій. Під тиском плебеїв до кінця IV ст. до н. е. політичні привілеї патриціїв були скасовані.

ПЛЕБЕЇ

Плебеї (*плебс*) (лат. *plebeii*, *plebs*) — у Стародавньому Римі всі громадяни, що не належали до стану патриціїв. На думку деяких сучасних вчених, це було прийшло населення Риму, яке до реформ царя Сервія Туллія не мало цивільних прав. У період ранньої Республіки плебеї протистояли патриціям, домагаючись політичної рівноправності, розподілу завойованих земель, послаблення боргової кабали. До 300 р. до н. е. вони добилися права виконувати всі *магістратури* і увійшли в усі головні жрецькі колегії. Верхівка плебса разом із патриціями утворила нову, патриціансько-плебейську знать — *нобілітет*.

У період пізньої Республіки слово плебеї (плебе) набуло ще одного значення: ним стали називати простий народ, тобто всіх громадян, які вважалися нижчими за сенаторів і вершників. У переносному значенні плебеї — простолюдини.

СЕНАТ

Сенат (лат. *senatus*, від *senex* — старець) — у Стародавньому Римі один з головних державних органів. У царську епоху був дорадчим органом при царі, в епоху Республіки керував зовнішньою політикою Риму, декретував військові набори, визначав чисельність війська, призначав *тріумфи*, ухвалював важливі рішення щодо адміністративного управління. До реформ Гая Гракха (20-ті рр. Пст. до н. е.) сенатори були присяжними засідателями в карних судових комісіях, в останній період існування Республіки вони ділили судові повноваження з *вершниками*. За виключних обставин сенат мав право виставити рішення про введення в державі надзвичайного стану.

Спочатку римський сенат, як і ради інших латинських міст, налічував 100 членів, після об'єднання римської та сабінської общин — вже 200 радників, цар Тарквіній Древній ввів у сенат ще 100 чоловік. Сенат, що складався з 300 членів, зберігався протягом майже всієї Республіки до диктатури Сулли, який подвоїв традиційну цифру. Цезар поповнив склад сенату до 900 членів. Октавіан Август знизив його чисельність до 600. Офіційне найменування сенаторів — «батьки записані» (до реєстру). У царську епоху сенат складався тільки з патрициїв; у 1-й рік Республіки, коли до його складу були допущені плебеї, він втратив значення аристократичної корпорації (престиж республіканського сенатора визначався поняттям «поважний», а не «знатний»). Довгий час сенатори вважалися членами стану *вершників* і голосували на народних зборах разом із ними. Близько 129 р. до н. е. утворився вищий сенаторський стан. Як і вершники, сенатори носили золоті кільця і сорочки-туніки з пурпурними смугами.

КОНСУЛ

Консули (лат. *consules*) — верховні магістрати Стародавнього Риму. Після падіння царської влади (509 р. до н. е.) в центуріатних коміціях терміном на 1 рік обиралися два консули, котрі володіли успадкованою від царів верховною владою (імперієм), яка містила в собі вищі військові, судові й адміністративні повноваження. Спочатку консули обиралися тільки з числа патрициїв, але з 367 р. до н. е. —

також із числа плебеїв. Поява нових магістратур — цензури (443 р. до н. е.) і претури (367 р. до н. е.) — позбавила консулів обов'язків проводити перепис (ценз), стежити за поведінкою громадян і завідувати судочинством. Але всі ординарні магістрати, виключаючи народних трибунів, підпорядковувалися консулам, які відповідали за безпеку Римської держави.

У воєнні часи консули проводили військовий набір, призначали значну кількість офіцерів і очолювали армію. У мирний час здійснювали нагляд за іншими магістратами, проводили вибори магістратів, головували на засіданнях сенату і народних зборах, пропонували проекти законів. У період імперії консулів призначав імператор; вони користувалися повагою, але не реальною владою.

ДИКТАТОР

Диктатор (лат. *dictator* — той, що говорить) — у Стародавньому Римі (у республіканські часи) вищий екстраординарний магістрат, який призначався у разі крайньої зовнішньої або внутрішньої небезпеки, коли виникала потреба у відродженні царського єдиноначальства. Рішення про призначення диктатора приймав сенат, а призначав його один із консулів. Диктатор отримував владу на 6 місяців. Він мав вищий імперій і 24 ліктори (помічники), йому підкорялися всі посадові особи, крім народних трибунів. Проти вироків диктатора не допускалася апеляція. Перший диктатор із плебеїв з'явився в Римі в 356 р. до н. е. Диктатура практикувалася з 501 р. до н. е. до кінця II Пунічної війни. Була скасована законом Антонія після вбивства Цезаря в 44 р. до н. е.

НАРОДНІ ТРИБУНИ

Народні трибуни (лат. *tribuni plebis*, букв. — плебейські трибуни) — у Стародавньому Римі посадові особи, які щорічно (з 494 р. до н. е.) обиралися з числа плебеїв на зборах по трибах. Спочатку обиралися 2 народних трибуни, а з 457 р. до н. е. — 10. Посада народних трибунів була введена для захисту плебеїв від свавілля патриціанських магістратів. Після закінчення боротьби патрициїв і плебеїв народні трибуни стали захисниками прав та інтересів усіх пересічних громадян. Народні трибуни мали право забороняти розпорядження або постанови будь-якого магістрату (крім диктатора і цензора) і сенату (право вето), арештовувати і накладати штрафи на магістратів (крім диктатора) і пересічних громадян, скликати засідання трибутних коміцій і

сенату і головувати на них, видавати едикти й пропонувати законопроекти. Особистість народного трибуна вважалася священною і недоторканною. Народні трибуни були зобов'язані постійно тримати двері будинку відкритими для громадян, що потребували захисту, і не залишати Рим більше ніж на добу, їхня влада була обмежена міською межею Рима. У періоди загострення соціальних протиріч народні трибуни, як правило, очолювали демократичний рух.

ЛЕГІОН

Легион (лат. *legio*, род. відмінок — *legionis*) — основна організаційна і тактична одиниця у війську Стародавнього Риму (4,5—10 тис. чоловік). Складався з *маніпул* і *турм*, а з середини I ст. до н. е. — з когорт.

ТРИУМФ

Триумф (лат. *triumphus*) — у Стародавньому Римі урочистий вступ до столиці полководця-переможця разом із військом (від Марсова поля на Капітолій). Влаштовувався за рішенням сенату і був вищою нагородою для полководців. У переносному розумінні — блискучий успіх, видатна перемога.

ПУНІЧНІ ВІЙНИ

Пунічні війни — війни між Римом і Карфагеном за панування в Середземномор'ї (I Пунічна війна — 264—241 рр. до н. е.; II Пунічна війна — 218—201 рр. до н. е.; III Пунічна війна — 149—146 рр. до н. е.). Найбільші битви: під Мілами (260) і біля Егатських о-вів (241) — морські перемоги римлян; поблизу Тразіменського озера (217) і під Каннами (216) — перемоги карфагенян на чолі з Ганнібалом; під Метавром (207) та під Замом (202) — перемоги римлян на чолі зі Сципіоном Старшим; 149—146 рр. до н. е. — облога і взяття римлянами м. Карфаген. Усі три війни завершилися перемогою Риму; частина території Карфагена була перетворена на римську провінцію під назвою Африка, частина передана Нумідії.

СПАРТАК

Спартак (р. н. невід. — 71 р. до н. е.) — ватажок найбільшого повстання рабів 73 (або 74) — 71 рр. до н. е. в Італії. Уроженець Фракії.

Втік із товаришами зі школи гладіаторів у Капуї. Повстання охопило спочатку Південну Італію, потім фактично всю Італію; армія повсталих нараховувала бл. 70 тис. чоловік. Пройшовши узбережжям Адриатики на північ, у провінцію Цизальпінська Галлія, Спартак у битві біля Мутіни розбив військо проконсула Кассія. Після цієї перемоги він повернув на південь, прагнучи переправитися з усім військом у Сицилію, але був заблокований військом Марка Ліцинія Красса. Прорвавши блокаду, Спартак повернув на схід до портового міста Брундізія, сподіваючись переправитися в Грецію, однак у 71 р. до н. е. на кордоні Апулії та Луканії він був розбитий римською армією під командуванням Красса і загинув у бою. Близько 6 тис. рабів було взято в полон і розп'ято на хрестах.

ГАЙ ЮЛІЙ ЦЕЗАР

Цезар Гай Юлій (13 липня 100 р. — 15 березня 44 р. до н. е.) — давньоримський політичний діяч і полководець. Походив зі знатного патриціанського роду. Під час диктатури Сулли перебрався з Рима в Малу Азію, служив у війську, жив у Віфінії та Кілікії, брав участь у захопленні Мітілени. Після смерті Сулли повернувся до Рима, де виступав на судових процесах. Щоб вдосконалити своє ораторське мистецтво, відправився на о. Родос до прославленого ритора Аполлонія Молона. Повертаючись з Родоса, потрапив у полон до піратів, заплатив за себе викуп, а потім жорстоко помстився розбійникам, несподівано захопивши їх і засудивши до страти. У Римі Цезар отримав посади жерця-понтифіка і військового трибуна, а з 68 р. до н. е. — квестора; одружився з Помпеєю, родичкою Гнея Помпея. Зайнявши в 66 р. до н. е. посаду едила, займався благоустроєм міста, організацією пишних свят, хлібних роздач.

Ставши сенатором, брав участь у політичних інтригах з метою підтримки Помпея, зайнятого на той час війною на Сході. У 60 р. до н. е. між Помпеєм, Цезарем і Крассом був укладений таємний політичний союз — *триумвірат*. Цезаря було обрано консулом у 59 р. спільно з Бібулом. Ставши після закінчення консульських повноважень проконсулом Галлії, Цезар завоював там нові території. У галльській війні проявився винятковий дипломатичний і стратегічний талант Цезаря. Після перемоги над германцями на території сучасного Ельзасу він не тільки відбив їхній напад, але і сам здійснив похід за Рейн. Крім того, Цезар здійснив похід у Британію, де теж отримав кілька перемог. У 56 р. до н. е., під час зустрічі триумвірів з Цезарем, який прибув для цього з Галлії, між ними була укладена нова угода про взаємну політичну підтримку. У 54 р. до н. е. Цезар терміново

повернувся в Галлію у зв'язку з повстанням місцевих племен. Галли були знову підкорені, багато міст були захоплені й розорені. Після загибелі Красса в 53 р. до н. е. тріумвірат розпався. Помпей у своєму суперництві з Цезарем очолив прихильників сенатського республіканського правління. Сенат, побоюючись Цезаря, відмовився продовжити його повноваження в Галлії.

Усвідомлюючи свою популярність у військах і в самому Римі, Цезар зважився на захоплення влади. 12 січня 49 р. до н. е. він зібрав солдатів 13-го легіону, виступив перед ними з промовою, після чого перейшов через р. Рубікон, вступивши на територію Італії. У Римі почалася паніка. Розгублений Помпей, консули й сенат залишили столицю. Вступивши в Рим, Цезар скликав ту частину сенату, що залишилася, і запропонував співпрацю в спільному управлінні державою. Цезар швидко і успішно провів кампанію проти Помпея на території Іспанії. Повернувшись до Рима, був проголошений диктатором. Помпей, об'єднавшись з Метеллом Сципіоном, зібрав величезне військо, однак Цезар завдав йому нищівної поразки в битві під Фарсалом; Помпей утік в азіатські провінції й був убитий у Єгипті. Цезар також відправився в Єгипет, де втрутився в політичні інтриги на боці цариці Клеопатри.

Тим часом прихильники Помпея, серед яких на перші ролі висунулися Катон і Сципіон, збирали нові сили. Після звияжного походу в Сирію і Кілікію (саме звідси Цезар написав у донесенні «прийшов, побачив, переміг») він повернувся до Італії, а потім у битві під Тапсою (46) в Північній Африці здобув перемогу над прихильниками Помпея. Після повернення в Рим Цезар, відсвяткувавши пишний тріумф, влаштував грандіозні видовища і пригощання народу, нагороджував воїнів. Він був проголошений диктатором на 10-літній термін, отримав титули «імператора» і «батька вітчизни», здійснив реформу календаря, який отримав його ім'я. Після перемоги над помпеянцями під Мундою (Іспанія, 45 р. до н. е.) Цезареві стали надавати небачені раніше почесті. Його статуї встановлювалися в храмах і серед зображень царів. Він носив червоні царські чоботи, червоне царське вбрання, мав право сидіти на позолоченому кріслі, мав велику почесну охорону. На його честь був названий місяць липень (*July*), список його почестей був записаний золотими буквами на срібних колонах.

У суспільстві, особливо в республіканських колах, назрівало невдоволення, ходили чутки про прагнення Цезаря до царської влади. Виникла змова з метою вбивства диктатора. У числі змовників були і його найближчі сподвижники Кассій і молодий Марк Юній Брут, який, як стверджували, був незаконним сином Цезаря. 15 березня 44 р. до н. е. на засіданні сенату змовники на очах переляканих сена-

торів накинулися на Цезаря з кинджалами. Згідно з легендою, побачивши серед убивць юного Брута, Цезар вигукнув: «І ти, дитя моє» (або: «І ти, Брут»), перестав чинити опір і впав мертвим до підніжжя статуї Помпея.

МАРК АНТОНІЙ

Антоній Марк (бл. 83—30 рр. до н. е.) — римський полководець, прихильник Цезаря. У 43 р. до н. е. разом з Октавіаном і Лепідом утворив 2-й тріумвірат, розбив війська Брута і Кассія (42 р. до н. е.). У 42 р. до н. е. отримав в управління східні області римської держави. Зійшовся з єгипетською царицею Клеопатрою. Після оголошення сенатом війни Клеопатрі і поразки єгипетського флоту поблизу мису Акцій (в 31 р. до н. е.) покінчив життя самогубством.

КЛЕОПАТРА

Клеопатра (69—30 рр. до н. е.) — остання цариця Єгипту з 51 р. до н. е., походила з династії Птоlemeїв. Розумна і приваблива, Клеопатра була коханкою Юлія Цезаря, а після 41 р. до н. е. — Марка Антонія (з 37 р. до н. е. — його дружина). Після поразки у війні з Римом і вступу в Єгипет римської армії Октавіана покінчила життя самогубством. Образ Клеопатри знайшов відображення в літературі (В. Шекспір, Б. Шоу) і мистецтві (Дж. Тьєполо, П. П. Рубенс).

ПРИНЦИПАТ

Принципат (лат. *principatus*, від *princeps* — перший, головуючий) — умовний термін, яким позначається політична система ранньої Римської імперії (I—III ст. до н. е.). Основи принципату були закладені реформами першого римського імператора Августа (27 р. до н. е. — 14 р. н. е.), викликаними глибокою соціально-політичною кризою Римської республіки в I ст. до н. е.

Мета реформ — відновити за допомогою сильної центральної влади політичну і соціальну стабільність, не пориваючи при цьому з республіканськими (полісними) традиціями. Август і його наступники зосредили в своїх руках найвищу військову, цивільну і жрецьку владу. Однак юридично вона була оформлена як сукупність ряду традиційних республіканських магистратур і повноважень, якими «наділяли» імператора сенат і народні збори, і не вважалася спадковою. Держав-

ний устрій офіційно іменувався республікою, а верховний правитель — принцепсом, тобто «першим громадянином», або «першим сенатором» (звідси — поняття «принципат»). Республіканські органи влади (народні збори, сенат, магістратури) збереглися, але втратили значну частину своїх минулих повноважень. Якщо раніше вони фактично були підконтрольні римській правлячій олігархії (нобілітету), то тепер — принцепсу і його найближчим соратникам.

Тривале співіснування монархічних і республіканських інститутів не дозволяє однозначно визначити державний устрій Ранньої імперії ані як монархію, ані як республіку. Август зміцнив державний апарат, створивши постійну армію, поліцію і бюрократію. Державна бюрократія комплектувалася за рахунок імператорських рабів, вільновідпущеників і відряджених з легіонів воїнів. Вищі посади в державі, як і раніше, займали сенатори, які належали до привілейованих станів, і вершники. Повноваження вищих адміністраторів були короткостроковими. Велика частина повсякденних справ вирішувалася місцевими міськими магістратами і сенатами (куріями). Античне місто (грецький поліс, італійський муніципій) було основою ранньої імперії, оплотом полісних (республіканських) традицій.

ТІБЕРІЙ

Тіберій (42 р. до н. е. — 37 р. н. е.) — римський імператор з 14 р., з династії Юліїв-Клавдіїв. Був пасинком Августа. Спираючись на преторіанців, проводив авторитарну політику. Добився поліпшення фінансового становища імперії.

КАЛІГУЛА

Калігула (12—41 рр.) — римський імператор з 37 р., з династії Юліїв-Клавдіїв. Прагнення Калігули до необмеженої влади і вимога поклонятися йому, як богу, викликали невдоволення сенату і преторіанців; був убитий преторіанцями.

КЛАВДІЙ

Клавдій (10 р. до н. е. — 54 р. н. е.) — римський імператор з 41 р. з династії Клавдіїв. Заклав основи імперської бюрократії, поліпшив фінансове становище держави, упорядкував оподаткування населення, роздавав права римського громадянства провінціалам.

НЕРОН

Нерон (15 грудня 37 р. — 9 червня 68 р.) — римський імператор, правив у 54—68 рр.; повне ім'я при народженні — Луцій Доміцій Агенобарб, повне ім'я після приходу до влади — Нерон Клавдій Цезар Друз Германік. Згідно з джерелами, був жорстоким, самозакоханим, зухвалим правителем. Репресіями та конфіскаціями настроїв проти себе різні верстви римського суспільства. За допомогою вільновідпущеника наклав на себе руки.

ГЛАДІАТОРИ

Гладіатори (лат. *gladiator*, від *gladius* — меч) — у Стародавньому Римі раби, військовополонені та інші особи, яких примушували битися на арені цирку між собою або з дикими звірами. Звичай гладіаторських боїв виник з етруських обрядів ритуальних вбивств рабів і військовополонених під час поховань знаті. Перші гладіаторські бої відбулися в Римі у 264 р. до н. е. Навчалися гладіатори в спеціальних школах (у Римі, Капуї, звідки почалося повстання Спартака, у Пренесті та Александрії). Важкоозброєні гладіатори носили імена народів, з яких вони походили — фракійці, самніти, галли.

Існували також такі розряди гладіаторів: *веліти* — ті, що билися дротиками; *ретіарії* (рибаки) — які билися з тризубом і металевою сіткою; *бестіарії* — які билися з дикими звірами; *андабати* — які виступали в шоломах з прорізами для очей; *дімахери* — які змагалися без щита і шолома з двома кинджалами; *еквіти* — які билися на конях зі списом, мечем і невеликим круглим щитом; *есеуарії* — які змагалися на бойових колісницях, керованих візниками; *лакварії* — які ловили арканом; *лухорії* — які билися дерев'яним мечем або затупленою зброєю; *петніарії* — які билися бичем або палицею.

Влаштувалися і морські бої. У період імперії виступ починався урочистим ходом гладіаторів з вітальними криками «*Ave Caesar, morituri te salutant*» — «Хай живе Цезар, ті, що йдуть на смерть, вітають тебе». Битву починали поставлені парами один проти одного лухорії і петніарії. Переможений гладіатор підіймав вгору вказівний палець як знак прохання про помилування.

Якщо глядачі (або іноді тільки імператор) щадили його, то підіймали вгору великий палець або махали хустками. Великий палець, направлений униз, означав смерть. Гладіатор міг заслужити і звільнення від служби після вдалих виступів. Такі відставні гладіатори називалися рудіаріями, свою бойову зброю вони присвячу-

вали храму Геркулеса. Від початку V ст. бої гладіаторів були заборонені.

ХРИСТИЯНСТВО

Християнство — одна з трьох світових релігій (нарівні з буддизмом та ісламом). Має три основних напрями: *православ'я*, *католицизм*, *протестантизм*. В основі — віра в Ісуса Христа як Боголюдини, Спасителя, втілення другої особи триєдиного Божества (Трійці). Залучення віруючих до Божественної благодаті відбувається через участь у таїнствах. Джерело віровчення християнства — Святий переказ, головним у ньому є Святе Письмо (Біблія); а також «Символ віри», рішення всесвітніх і деяких помісних соборів, окремі твори отців церкви. Християнство виникло в I ст. н. е. серед євреїв Палестини, відразу ж розповсюдилося в інших народів Середземномор'я. У IV ст. стало державною релігією Римської імперії. До XIII ст. вся Європа була християнізована. На Русі християнство розповсюдилося під впливом Візантії з X ст. Внаслідок *схизми* (розділення церков) християнство в 1054 р. розкололося на *православ'я* і *католицизм*. Від католицизму в ході Реформації в XVI ст. відокремився *протестантизм*. Загальне число християн у світі перевищує 1 млрд чоловік.

ДІОКЛЕТІАН

Діоклетіан Гай Аврелій Валерій, справжнє ім'я Діокл (бл. 240—316 рр.) — римський імператор в 284—305 рр. (з 286 р. соправитель), творець *тетрархичної системи* управління Римською імперією (коли нею управляли відразу чотири особи — два імператори і два цезарі) і засновник доміанату.

КОНСТАНТИН I

Константин I Великий (бл. 285—337 рр.) — римський імператор з 306 р. Послідовно проводив централізацію державного апарату, підтримував християнську церкву, зберігаючи також язичницьку культу. У 324—330 рр. заснував нову столицю Константинополь на місці давнього грецького міста Візантій.

ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ

Велике переселення народів — умовна назва сукупності етнічних переміщень у Європі в IV—VII ст. германців, слов'ян, сарматсь-

ких та інших племен на території Римської імперії. Безпосереднім поштовхом до Великого переселення народів було масове пересування гунів (з 70-х рр. IV ст.). Велике переселення народів сприяло краху Римської імперії.

ІСТОРІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

ПОНЯТТЯ «СЕРЕДНІ ВІКИ»

Термін «*середньовіччя*» виник на початку XV ст. (в епоху Відродження) серед італійських філологів-гуманістів, які умовно розділили латинську мову на стародавню, середню і нову. У філологів цю градацію запозичили історики-гуманісти XVI—XVII ст., які ввели нову тричленну періодизацію всесвітньої історії: античність — середні віки — новий час. Оскільки під «новим часом» вони розуміли свою епоху, середні віки в їхньому уявленні закінчувалися в XV ст. Традиція вважати настання Відродження (Ренесансу) верхньою межею середньовіччя міцно закріпилася в західноєвропейській історіографії та в історії культури. У радянській (а тепер в російській та українській) історіографії середні віки пов'язують з часами зародження, розквіту і занепаду феодалізму в Західній Європі. При цьому початком європейської середньовічної історії вважають крах Західної Римської імперії і виникнення на її уламках варварських королівств (V ст.), а кінцем — XVI і перші десятиліття XVII ст.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Історію середніх віків поділяють на три великих періоди: раннє середньовіччя, розвинене (або класичне) середньовіччя й пізнє середньовіччя. Хронологічні рамки основних стадій розвитку середньовічного суспільства й держави різні історичні школи визначають неоднаково. У Західній Європі та США *раннє середньовіччя* датують переважно V — серединою XI ст.; *класичне середньовіччя* — серединою XI—XIV ст.; *пізнє середньовіччя* — XV ст. Початком історії середніх віків традиційно вважають падіння Західної Римської імперії (476 р.), а кінцем — відкриття Америки Х. Колумбом (1492 р.). У вітчизняній історіографії раннє середньовіччя датують V — серединою XI ст. То був час формування феодального ладу, феодальної роз-

дробленості й поширення на всю Західну Європу впливу католицької церкви як основної ідеологічної сили в середньовічній Європі. Класичне середньовіччя датують періодом із середини XI до кінця XV ст. Це був час розквіту феодалізму, появи і розвитку середньовічних міст, виникнення станових монархій. Нарешті, пізнє середньовіччя датують XVI — першою половиною XVII ст. Для цього періоду характерні: розкладання феодального способу виробництва і зародження капіталістичних відносин на Заході, виникнення національних держав, Великі географічні відкриття, Високе Відродження, Реформація, початок наукової революції, затвердження абсолютизму, перемога буржуазної революції в Нідерландах. Деякі історичні школи відносять XVI—XVIII ст. до так званого «раннього нового часу» — перехідного періоду від феодалізму до капіталізму, від середньовіччя до нового часу.

НАРОДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

ДАВНІ ГЕРМАНЦІ

Германці (лат. *germani*) — стародавні племена, які говорили на мовах германської гілки індоєвропейської сім'ї. В епоху пізньої бронзи германці населяли Південну Скандинавію, Ютландію і Північну Німеччину між ріками Емс та Одер і Гарцьким гірським масивом. В останні століття до нашої ери германці починають розширювати свою територію на південь і захід за рахунок витіснення кельтських племен. Германці та римляни уперше зіткнулися при нашестві кимврів і тевтонів, які проживали раніше в Ютландії.

У битвах із германцями римляни втратили декілька армій, варвари загрожували Італії, і лише Гаю Марію вдалося їх перемогти. До середини I ст. до н. е. германці вже просунулися до Рейну і Дунаю. Їхнім спробам закріпитися в Галлії поклав край Юлій Цезар. Йому належить перший опис германців та їхньої країни. Римляни доклали багато зусиль, щоб підкорити германські землі, і до 9 р. н. е. під римським контролем вже знаходилася територія до Ельби. Однак у цьому році в Тевтобурзькому лісі германці під проводом Армінія знищили три римських легіони, і кордон було відсунуто назад до Рейну. Докладну розповідь про германців склав римський історик Тацит. Він описав їхню країну, місця розселення, вірування, звичаї, суспільство та спосіб ведення війни.

ВЕСТГОТИ

Вестготи (візиготи) (лат. *Visigothi*) — германські племена, західне відгалуження готів. У IV ст. відділилися від остготів, неодноразово вторгалися на територію Римської імперії, заснували обширні королівства в Галлії та Іспанії. Вестготи були осілими землеробами в Дакії (на території сучасної Румунії). У 376 р. на них напали гунни і витіснили за Дунай, на територію Римської імперії. Вони отримали дозвіл жити на порубіжних землях імперії, але утиски з боку римської влади призвели до того, що вони разом з остготами підняли повстання і пограбували балканські провінції Риму. У 378 р. вестготи вщент розгромили імператора Валента під Адріанополем, убивши й самого імператора. У 382 р. наступник Валента імператор Феодосій I Великий уклав з ними мир і поселив їх в Мезії на правах *федератів* (військових союзників римлян). У 395 р. під проводом Аларіха вестготи залишили Мезію і рушили спочатку на південь в Грецію, а потім в бік Італії, на територію якої з 401 р. неодноразово вторгалися. Кульмінацією їхніх походів стало пограбування Рима в 410 р. У тому ж році Аларіх помер, і його наступник Атаульф відвів вестготів у південну Галлію, а потім, у 415 р., в Іспанію. У 418 р. патрицій Константин, який пізніше став імператором Східної Римської імперії Константином III, дозволив їм повернутися і поселитися на правах федератів у провінції Аквітанія Секунда в пониззі рік Гаронни і Луари. Незабаром помер вождь вестготів Валія. Його наступника короля Теодоріха I, який загинув у битві з Аттілою на Каталаунських полях в 451 р., можна вважати першим вестготським королем. Наполегливо прагнучи розширити свою територію, часто за рахунок імперії, вестготи лишалися на правах федератів до 475 р., поки син Теодоріха I Ейріх не проголосив себе незалежним королем. Ейріх склав кодекс законів, фрагменти якого дійшли до наших днів. При ньому Вестготське королівство тягнулося від Луари до Піренеїв і нижньої течії Рони, включаючи велику частину Іспанії. Ейріха змінив його син Аларіх II, який у 507 р. потерпів поразку від франкського короля Хлодвіга і загинув в битві при Вуайє поблизу Пуатьє. Внаслідок цієї битви вестготи позбавилися своїх володінь у Галлії, за винятком Септіманії, вузької смужки землі, що простяглася вздовж узбережжя від Піренеїв до Рони, зі столицею в Нарбонні; франки так і не змогли її завоювати. Вестготи правили в Септіманії та в більшій частині Іспанії зі столицею в Толедо, поки в 711 р. їх не розгромили араби.

ОСТГОТИ

Остготи (*остроготи*, *грейтунги*) (лат. *ostrogothae* — східні

готи) — одне з готських племен, що завоювало Італію й утворило на її території своє королівство (493—552 рр.). У III ст. вони населяли Північне Причорномор'я і Крим (Кримська Готія). У другій половині IV ст. створили племінний союз на чолі з королем Германаріхом, у який входили інші германські племена, а також слов'яни з Наддніпрянщини (зокрема, з околиць Києва) і скіфо-сарматські племена. У 375 р., коли гунни вторглися в їхнє королівство, король Германаріх покінчив із собою, а остготи мігрували на захід. Значна частина остготів поселилася в Паннонії. Остготи відігравали помітну роль у внутрішніх справах Візантії в V ст.

У 474 р. їхнім королем став Теодоріх з роду Амалів, який виховався при імператорському дворі в Константинополі. У 484 р. імператор Зенон подарував Теодоріху звання консула і патриція. Теодоріх уклав з ним договір, згідно з яким король остготів зобов'язувався вигнати з Італії короля Одоакра, який узурпував владу, і правити там до прибуття імператора. Після швидкого завоювання Італії і трьохлітньої облоги столиці Західної Римської імперії Равенни, Теодоріх уклав з противником угоду про спільне правління (493 р.). Але через декілька днів він стратив Одоакра і став правити самостійно, фактично продовживши політику свого попередника і порушивши угоду з імператором. Теодоріху, розумному політику, дипломатичними і військовими методами вдалося забезпечити безпеку свого королівства. Через династичні шлюби він був пов'язаний зі всіма значними королівськими домами Європи. На півдні він завдав поразки вандалам, на півночі переміг бургундів і франків, захопив Провінцію (сучасний Прованс). Свою дочку Амаласунту він видав за Еутаріха, також з роду Амалів, щоб той, а потім і його син, став королем остготів і вестготів.

По смерті Еутаріха, Теодоріх поставив регентом при малолітньому синові Аларіха II, Амаларісі, свого радника Тіудіса (507). Після смерті Амаларіха Тіудіс став королем вестготів (531—548). Найважливішою метою політики Теодоріха було зближення римлян і готів. Підкреслюючи спадкоємність своєї влади від римських імператорів, він, зі слів історика Йордана, «зняв приватне вбрання і одяг свого племені і прийняв пишний царський одяг вже як правитель готів і римлян». Після смерті Теодоріха (526) правителькою при його малолітньому внукові Атанарісі стала Амаласунта. Вона відновила про-римську політику, повернула конфісковані землі страчених римлян їхнім родичам. Розуміючи зростаючу небезпеку війни з Візантією, Амаласунта пішла на зближення з нею, чим і викликала невдоволення готської знаті. Для того щоб зберегти владу після смерті Атанаріха, Амаласунта вийшла заміж за Теодохада, племінника Теодоріха, але той незабаром убив її (533).

Візантійський імператор Юстиніан використав вбивство Амаласунти як привід для початку війни проти готів. Його воєначальник Велісарій, який перед тим розгромив королівство вандалів в Африці, почав завоювання Італії з півдня. Оскільки Теодохад не чинив активного супротиву візантійцям, готи скинули й убили його, проголосивши королем Вітігіса (536). Вітігіс, побоюючись союзу візантійців з франками, уступив їм готські володіння в Галлії в обмін на військову допомогу. Після чотирьох років боротьби і спроб залучити до війни з Візантією лангобардів і персів він здав Велісарію Равенну і здався сам разом із скарбницею. Після від'їзду Велісарія, якому пропонували стати королем, готи обрали королем Хільдебальда (540—541), племінника Тіудіса. Незабаром новий король був убитий на бенкеті. Королем став Ераріх з племені ругів, якого вбили через 5 місяців за намір підкоритися Юстиніану. Готи проголосили новим королем Тотілу (541—552), племінника Хільдебальда. Тотіла проявив себе талановитим воєначальником і створив боєздатне військо, яке довго боролось з візантійцями. Після загибелі Тотіли королем став один з його полководців — Тейя, але й він незабаром загинув у битві.

ВАНДАЛИ

Вандали (лат. *Vandali*) — великий союз східногерманських племен. У 406 р. під натиском гунів вандали й алани напали на Галлію і спустошили її, а в 409 р. розселилися в Іспанії, у Бетиці (пізніше ця область отримала назву Вандалузія або Андалузія). Тут пануючою групою стали вандали-асдінги на чолі з королем Гундеріхом, тоді як вандали-силінги та алани були розбиті вестготами — союзниками Риму. У 429 р. брат і наступник Гундеріха Гейзеріх, який правив у 428—477 рр., переправився в Північну Африку. У 435 р. вандали стали федератами Риму. Однак через чотири роки вони порушили угоду і захопили Карфаген. Гейзеріх вів активну зовнішню політику, приєднав до своєї держави Корсику, Сардинію і Сицилію. У 455 р. вандали захопили і пограбували Рим, знищивши багато пам'яток культури. Наступником Гейзеріха став Хунеріх, який правив у 477—484 рр. У 533 р. в Північну Африку вдерлися візантійські війська під командуванням Велісарія; це сталося після того, як узурпатор Гелімер скинув сина Хунеріха, Хільдеріха, близького друга візантійського імператора Юстиніана. Внаслідок успішної кампанії, проведеної Велісарієм, королівство вандалів було знищено.

ГУНИ

Гуни — кочовий народ, що сформувався у II—IV ст. в Приураллі з тюркомовних *хунну* і місцевих *угрів* і *сарматів*. Масове пересування гунів на захід (з 70-х рр. IV ст.) дало поштовх так званому великому переселенню народів. Підпорядкувавши кілька германських та інших племен, вони очолили могутній союз племен, який робив спустошливі походи у країни Європи та Азії. Найбільшої могутності гунни досягли під час правління Аттіли. Просування гунів на захід було зупинено розгромом їх на Каталаунських полях (451). Після смерті Аттіли (453) гунський союз племен розпався.

АТТИЛА

Аттіла (помер у 453 р.) — верховний вождь племені гунів з 434 р. Його ім'я оточене легендами і переказами. Уперше він згадується у зв'язку з нападом на м. Маргус в Східно-Римській імперії (435). За договором імперія зобов'язалася щорічно сплачувати йому близько 300 кг золота в обмін на мир. Однак договір не було виконано, і Аттіла в 441 р. напав на імперію, перейшовши кордон на Дунаї. Закликавши на допомогу війська з Заходу, римлянам вдалося відбити атаку, хоч багато міст було пограбовано. У 443 р. Аттіла взяв в облогу Константинополь з півдня і з півночі — з боку моря. У битві на півострові Галліполі основна частина імперських військ була розбита. Вступивши в переговори, Аттіла запропонував сплачувати йому 2600 кг золота відразу ж і кожного року сплачувати ще по 900 кг. Римляни погодилися, і Аттіла відступив.

У 447 р. почалося друге велике нашествя гунів на Східну Римську імперію. У битві на річці Утус Аттіла знову розбив імперські сили, але й сам втратив багато воїнів. Почалися мирні переговори з імператором Феодосієм II. У 449 р. було укладено договір, умови якого були важкі для імперії: гунни забрали усі землі на південь від Дунаю. Але Аттіла воював не тільки із Східною і Західною імперіями. Ще в 437 р. він розгромив бургундське королівство на Рейні. Величезними були його завоювання в Азії, де він підкорив землі аж до Китаю. У 451 р. Аттіла вторгся в Галлію. Аецію, військовому вождеві Західної Римської імперії, він заявив, що його метою є королівство вестготів і що він не збирається воювати з імператором Валентиніаном III. Однак ще весною 450 р. король гунів отримав послання сестри імператора, Гонорії, яка просила Аттілу взяти з нею шлюб, щоб врятувати її від заміжжя з ненависним їй обранцем брата. Аттіла не мав наміру одружуватися з Гонорією, але, скориставшись її пропозицією, зажадав

половину імперії як придане. Коли військо Аттіли вже перетнуло кордони Галлії, Аецій отримав послання від короля вестготів Теодоріха, у якому той запропонував союз з імператором. Аттіла взяв в облогу Ауреліанум (Орлеан), але тут його наздогнали війська Аеція і Теодоріха. Битва відбулася на Каталаунських полях. Король вестготів був убитий, але Аттіла зазнав першої і єдиної поразки. Це була одна з найбільших битв в європейській історії. На полі битви залишилося 250—300 тисяч воїнів. У наступному році Аттіла здійснив напад на Італію і пограбував Медіоланум (Мілан), Падюю, Аквілею; перейшовши через Альпи, він вчинив напад на Венецію. Імператор і всі жителі Італії зі страхом чекали воїнів Аттіли в Римі, але, за переказами, римський папа Лев відвідав Аттілу і умовив його припинити свої походи. Як би там не було, наступного року Аттіла знов почав збирати військо, але раптово помер.

ЛАНГОБАРДИ

Лангобарди — германське плем'я, яке у 568 р. напало на Італію і утворило ранньофеодальне королівство (у 773—774 рр. воно було завойовано Карлом Великим). Від лангобардів отримала свою назву італійська область Ломбардія.

ВСЕСВІТНІ СОБОРИ

Всесвітні собори — з'їзди вищого духовенства християнської церкви. На Всесвітні собори виносяться рішення богословського, церковно-політичного, дисциплінарного характеру. Православна церква визнає правомочними 7 перших Всесвітніх соборів (IV—VIII ст.). Після розділення церков (1054 р.) римські папи відновили (з XII ст.) з'їзди вищого духовенства католицької церкви, продовжуючи іменувати їх Всесвітніми соборами.

ПАПСТВО

Папство — керівництво католицької церкви, релігійний центр, очолюваний Папою Римським. Папство склалося на основі римського єпископату. У V ст. римські єпископи, які називали себе «папами», добилися від римського імператора едикту про підпорядкування їм інших єпископів. У VIII ст. створення Папської області поклало початок світській владі пап. Після Другої світової війни (1939—1945),

особливо з 1960-х рр., папство взяло курс на пристосування церкви до сучасної епохи у сфері догматики, культу, організації і політики.

ФРАНКИ

Франки — група германських племен, які жили в III ст. на нижньому і середньому Рейні. Ділилися на салічних та рипуарських франків. У кінці V ст. завоювали Галлію і утворили Франкське королівство.

ХЛОДВІГ

Хлодвіг (бл. 466—511) — король салічних франків з 481 р., походив з роду Меровінгів. Завоював майже всю Галлію, що поклато початок Франкській державі.

«САЛІЧНА ПРАВДА»

«Салічна правда» (лат. *Lex Salica*) — збірник звичаєвого права західних салічних франків. Первинний текст «Салічної правди», записаний, імовірно, за наказом Хлодвіга або за його життя на початку VI ст., до нас не дійшов, але зберігся в численних списках VIII—IX ст. Основним змістом «Салічної правди» є тарифи *вергельдів* — судових штрафів — і зведення про форми судочинства. Із 66 статей, які вважаються найбільш давніми за походженням, 7 статей присвячені сімейним відносинам, власності й успадкуванню. Ставши законом могутнього Франкського королівства, «Салічна правда» до XI ст. витіснила норми всіх інших правд, крім Лангобардської, і є найважливішою пам'яткою господарського, державного та суспільного устрою, побуту і правосвідомості салічних франків.

ДИНАСТІЯ МЕРОВІНГІВ

Меровінги (*Merovingi*) — перша королівська династія у Франкській державі (кінець V ст. — 751 р.). Названа на ім'я напівлегендарного засновника роду — Меровея. Найвідоміший представник — Хлодвіг I.

АНГЛОСАКСОНСЬКІ КОРОЛІВСТВА

На території Британії, завойованій англосаксами, у період з другої половини V до початку VII ст. утворилося декілька варварських

англосаксонських королівств: *Кент* — на крайньому південному сході, заснований ютами; *Уессекс*, *Ессекс* і *Сассекс* — у південно-західній, південно-східній та південній частинах острова, засновані саксами; *Східна Англія* — на сході; *Нортумбрія* — на півночі й *Мерсія* — у центрі країни, засновані головним чином англами. Деяка частина кельтського населення Британії, яка не була знищена, злилася із завойовниками — германцями. Основну масу населення Англії аж до IX ст. складали селяни-общинники — *керли*, що володіли досить великими ділянками землі — *гайдами*. Керли були повноправним населенням, могли брати участь у народних зборах, самоврядуванні, носити зброю; вони складали основу англосаксонського війська.

Крім керлів у ранніх англосаксонських правдах згадуються *ерли* — родова знать, пізніше — королівські дружинники (*гезити*), а також раби і напівзалежні — *леті* та *уїлі* (так називали англосакси підкорених кельтів-валійців). Великі землевласники називалися *глафордами* (пізніше — лордами, що відповідає поняттю «сеньйор», «володар»); глафорди мали свій *вергельд*, своїх людей. У англосаксонських королівствах, а потім в об'єднаній Англії влада короля не була необмеженою; король поділяв її із «радою мудрих» — *уїтенагемотом*, у яку входили вищі світські й духовні особи королівства. Уїтенагемот мав навіть право вибирати короля і позбавляти його влади.

Місцеве самоврядування було організовано по великих округах — *шайрах*, або графствах, та по їх підрозділах — *сотнях*; збори графства збиралися 2 рази на рік. Місцеве самоврядування було безпосередньо пов'язано з королівською владою через королівських прикажчиків — *шерифів*, які головували на зборах і збирали податки.

В англосаксонський період завдяки місіонерській діяльності англійських святих — Августіна Кентерберійського та інших — у країні було введено християнство, що зв'язало її з головними духовними і культурними процесами в житті Європи.

У 829 р. уессекський король Егберт об'єднав під своєю владою всі англосаксонські королівства. Однак об'єднання країни не врятувало її від датської (норманської) загрози — набіги датських і норвезьких піратів-вікінгів стали переходити в колонізацію. На східному березі острова утворилися датські поселення. Просування датчан було припинено тільки за правління короля Альфреда Великого (871—899/900), який примусив їх поділити країну на дві частини: південно-західну з центром в Уессексі й північно-східну «область датського права» (*Денло*), яка залишилася в руках вікінгів.

У другій половині X ст. король Едгар (959—975) ліквідував самостійність Денло і знову об'єднав всю Англію в єдину державу. У кінці X ст. датські королі відновили напади на Англію і в 1016 р. встановили там свою владу. Король Кнуд I Могутній (1016—1035) був одноча-

сно королем Англії, Данії і Норвегії. Однак датське володарювання виявилось німецьким. Незабаром держава Кнуда розпалася, і на англійський престол вступив представник старої англосаксонської династії Едуард Сповідник (1042—1066).

ВИНИКНЕННЯ ІСЛАМУ Й АРАБСЬКОГО ХАЛІФАТУ

МУХАММЕД

Мухаммед (Мохаммед; в європейській літературі часто Магомет, Магомед) (бл. 570—632) — засновник ісламу, шанується як пророк. Вихідець з роду Бану-хашім арабського племені *курейшитів*. Отримавши, за переказами, близько 609 р. (або 610 р.) одкровення Аллаха, виступив в Мекці з проповіддю нової віри. До Мухаммеда арабам були відомі монотеїстичні релігії — іудаїзм і християнство (останнє — переважно в неортодоксальних формах: аріанство, несторіанство, монофізитство); як самостійна форма монотеїзму в Аравії був поширений ханіфізм. Під певним впливом цих релігій в 610—612 рр. почалася релігійна проповідь Мухаммеда, якого мекканці спочатку не визнавали. Після переселення в 622 р. з невеликою групою послідовників із Мекки до Медини (т. зв. *хіджра*, яка пізніше стала точкою відліку для мусульманського літочислення, що ведеться за місячним календарем) Мухаммед виступав вже не тільки як проповідник, але і як теократичний правитель, який диктував прихильникам норми поведінки в різних сферах життя. У 630—631 рр. мусульмани під керівництвом Мухаммеда підпорядкували Мекку і значну частину Аравії; Мухаммед став главою теократичної держави. Мусульманами, особливо *шиїтами*, високо шанується дочка Мухаммеда — Фатіма, дружина його двоюрідного брата Алі.

ІСЛАМ

Іслам (араб., букв. — покірність) — монотеїстична релігія, одна із світових релігій (нарівні з християнством і буддизмом), її послідовники — мусульмани. Виникла в Аравії в VII ст. Засновник — Мухаммед. Іслам формувався під значним впливом християнства й іудаїзму.

Внаслідок арабського завоювання розповсюдився на Близькому і Середньому Сході, пізніше в деяких країнах Далекого Сходу, Південно-Східній Азії, Африки. Мусульмани вірять у безсмертя душі й

загробне життя. Основне джерело мусульманського віровчення — Коран, що розуміється мусульманами як предвічне, нестворене «слово Божіє», одкровення, яке Бог продиктував Мухаммеду через свого ангела Гавриїла. Якщо для християн Бог втілений в Ісусі Христі, для мусульман він відкрив себе в Книзі — у Корані.

Друге джерело мусульманського віровчення — *Суна*, священний переказ, приклади з життя Мухаммеда як джерело матеріалу для розв'язання релігійних, соціально-політичних і правових проблем. Суна складається з *хадисів* — розповідей про висловлювання Мухаммеда з того або іншого приводу, про його вчинки або невисловлені схвалення. Найважливіший принцип ісламу — суворий монотеїзм, що носить абсолютний і безумовний характер. Бог в Корані з'являється одночасно і як всемогутній, всевишній, навіть грізний і в той же час як милостивий, співчуваючий і прощаючий. Кожна віросповідна група в ісламі об'єднувалася в окрему общину (*умму*).

Умма — це передусім релігійна спільність людей, яка стає об'єктом божественного плану порятунку людей (кожній уммі посилається свій пророк); у той же час умма — це і форма соціальної організації людей, яка створює своєрідне релігійно-політичне тіло.

Мусульманська община об'єднує всіх мусульман світу, незалежно від їхньої етнічної і культурної приналежності. Прототипом її завжди служила перша мединська община пророка, яка досі залишається для мусульман ідеалом соціально-політичного об'єднання людей, згуртованих єдиною вірою. Релігійні розпорядження, яких зобов'язаний дотримуватися кожний мусульманин, це передусім «п'ять стовпів ісламу»: 1) словесне сповідання єдиного божества і пророчої місії Мухаммеда (*шахада*), що виражається в промовлянні молитовної формули свідчення: «Немає божества, крім Бога, і Мухаммед — раб Його і Посланник Бога»; 2) ритуальна молитва (*салат*), яку мусульманин повинен здійснювати п'ять разів на день; 3) очисна милостиня на користь потребуючих; 4) піст у місяць *рамадан*, який передбачає повне утримання від їжі, питва і будь-яких веселощів у денні години; 5) паломництво (*хадж*), хоч би раз у житті, у Мекку до головної мусульманської святині — Кааби.

Паломництво в Мекку, де щорічно збираються мусульмани з усього світу, символізує, передусім, єдність мусульманської общини, яка в ідеалі не визнає національних і культурних відмінностей. Після закінчення паломництва починається головне мусульманське свято — *ід ал-адха*, або *курбан-байрам*, свято жертвоприношень, оскільки в останній день паломництва приноситься в жертву худоба в пам'ять про жертвоприношення Авраама. Друге за значущістю мусульманське свято — *ід ал-фітр* або *ураза-байрам*, свято на честь закінчення посту в місяць рамадан. Загалом іслам являє собою нерозривну єд-

ність релігії, культури і соціально-політичного ладу, тотальну систему, яка охоплює всі сфери життя людини.

КОРАН

Коран (араб. *кур'ан*, букв. — читання) — головна священна книга мусульман, збірник проповідей, обрядових і юридичних встановлень, молитов, повчальних розповідей і притч, промовлених Мухаммедом у Мецці та Медині. Найперші списки, які збереглися, датуються рубежем VII—VIII ст.

СУНІЗМ

Сунізм — один із двох (нарівні з шиїзмом) основних напрямів ісламу. У країнах поширення ісламу прихильники сунізму — *суніти* — складають більшість (крім Ірану, Південного Іраку, Північного Ємена). Нарівні з Кораном сунізм визнає Суну. При розв'язанні питання про вищу мусульманську владу (про імама-халіфа) спирається на «згоду всієї общини», на відміну від *шиїзму*, який визнає імамами-халіфами лише Алідів.

ШИЇЗМ

Шиїзм (від араб. *ши'а* — група прихильників) — один із двох (поряд з сунізмом) основних напрямів в ісламі. Виник у VII ст. на основі суперечок про кількість імамів й про особистість останнього з них. Шиїзм розколовся на декілька сект. Шиїти не визнають сунітських халіфів, вважаючи законними наступниками Мухаммеда лише імамів — Алідів. Шиїзм — державна релігія в Ірані, поширена в Ємені, Іраку, Лівані, Бахреїні тощо.

АРАБСЬКИЙ ХАЛІФАТ

Арабський халіфат — теократична середньовічна держава, яка виникла на основі раннього арабського державного утворення, заснованого Мухаммедом, і яка після його смерті перейшла під владу його наступників — *халіфів*. Після правління чотирьох так званих «праведних» халіфів у країні змінилося дві династії, так чи інакше пов'язаних кровною спорідненістю з сім'єю пророка. Перша династія — династія Омейядів (661—750), при якій визначилися загальні географічні контури халіфату, що включали країни від Ірану на схо-

ді до Єгипту і Північної Африки на південному заході, — була скинена в 750 р. представником іншої лінії роду пророка, династія якого отримала назву Аббасидів (750—1258). Більшість представників попередньої династії при цьому загинула. Їхня влада збереглася лише на заході, в Іспанії, де організувався Кордовський емірат.

ДВІ ІМПЕРІЇ: ВІЗАНТІЙСЬКА І ФРАНКСЬКА

ВІЗАНТІЯ

Візантія (Візантійська імперія) — Римська імперія в епоху середньовіччя зі столицею в Константинополі — Новому Римі. Назва «Візантія» походить від давнього найменування її столиці (Візантії знаходився на місці Константинополя) і простежується у західних джерелах з XIV ст. Символічним початком Візантії вважається рік заснування Константинополя (330 р.), з падінням якого — 29 травня 1453 р. — імперія припинила своє існування. «Поділ» Римської імперії 395 р. на Західну і Східну являло собою лише формально-правову межу епох, у той час як історичний перехід від пізньоантичних державно-правових інститутів до середньовічних відбувався в VII—VIII ст. Але і потім Візантія зберігала багато традицій античної державності і культури, що дає змогу виділити її в особливу цивілізацію, сучасну, але не ідентичну середньовічній західноєвропейській спільноті народів. Серед її ціннісних орієнтирів найважливіше місце займали уявлення про так звану «політичну ортодоксію», які поєднували християнську віру з імперською ідеологією. Разом з грецькою мовою та елліністичною культурою ці чинники забезпечували єдність держави протягом майже тисячоліття. В основу візантійського законодавства було покладено римське право, яке ревізувалося та адаптувалося до нових життєвих реалій. Етнічна самосвідомість довгий час не грала істотної ролі в самоідентифікації імперських громадян, які офіційно іменувалися римлянами (по-грецькому — ромеями). В історії Візантійської імперії можна виділити *ранньовізантійський* (IV—VIII ст.), *середньовізантійський* (IX—XII ст.) і *пізньовізантійський* (XIII—XV ст.) періоди.

РАННЬОВІЗАНТІЙСЬКИЙ ПЕРІОД

У початковий період до складу Візантії (Східної Римської імперії) входили землі на сході від лінії розділу 395 р. — Балкани, Фракія,

Мала Азія, Сирія та Палестина, Єгипет. Після захоплення варварами західних римських провінцій статус Константинополя ще більше підвищився, оскільки місто залишалося резиденцією імператорів й осереддя імперської ідеї. Звідси в VI ст. за імператора Юстиніана I (527—565) велось «відновлення Римської держави»; після багаторічних воєн під владу імперії було повернуто Італію з Римом, Північну Африку з Карфагеном і частину Іспанії. На цих територіях було відновлено римське провінційне управління і поширено дію римського законодавства в його юстиніановій редакції («Кодекс Юстиніана»). Однак в VII ст. ситуація в Середземномор'ї повністю змінилася внаслідок нашествия арабів і слов'ян. Імперія втратила найбагатші землі Сходу, Єгипет і африканське узбережжя, а її балканські володіння сильно скоротилися і виявилися відрізними від західноєвропейського світу. З відторгненням східних провінцій зросла домінуюча роль грецького етносу і припинилася полеміка з *монофіситами*, яка була важливим чинником внутрішньої політики імперії на сході в попередній період. Латинська мова, раніше офіційна державна мова, вийшла з ужитку і замінилася грецькою.

У VII—VIII ст. за часів імператорів Іраклія (610—641 рр.) і Лева III (717—740 рр.) римський провінційний розподіл земель перетворюється у фемний устрій, який забезпечив життєздатність імперії на подальші сторіччя. *Іконоборчі* потрясіння VIII—IX ст. не змогли похитнути її могутності.

СЕРЕДНЬОВІЗАНТІЙСЬКИЙ ПЕРІОД

Імперія цього періоду являла собою світову «наддержаву», чия стійка централізована державність, військова міць і культура склали різкий контраст із роздробленістю сил латинського Заходу і мусульманського Сходу. «Золотий вік» Візантійської імперії тривав приблизно з 850 до 1050 рр. У ці сторіччя її володіння тягнулися від Південної Італії та Далмації до Вірменії, Сирії і Месопотамії. Давня проблема безпеки північних кордонів імперії була вирішена приєднанням Болгарії (1018) і відновленням колишнього римського кордону по Дунаю. Були асимільовані й підлеглі імперії слов'яни, які заселили Грецію в попередній період. Стійкість економіки ґрунтувалася на розвинених товарно-грошових відносинах і поширенні золотого соліда, який карбували з часів Константина I. Фемний лад дозволяв зберігати військову потужність держави і незмінність її економічних інститутів; він забезпечував панування в політичному житті столичної чиновної аристократії, а тому неухильно підтримувався протягом X — початку XI ст.

Імператори Македонської династії (867—1056) втілювали в собі ідею обраності та постійності встановленої Богом влади. Повернення до вшанування ікон у 843 р. знаменувало примирення між державою і церквою. Авторитет константинопольського патріархату був відновлений, і в IX ст. він уже претендував на домінування в східно-християнському світі. Хрещення болгарів, сербів, а потім і Київської Русі розширило межі візантійської цивілізації. У середньовізантійський період складаються основи того, що сучасними дослідниками було визначено як «Візантійська співдружність». Її зримим вираженням стала ієрархія християнських правителів, що визнавали імператора як світського голову, а константинопольського патріарха як голову церкви. На сході такими правителями були вірменські й грузинські царі, чий незалежний володіння межували з імперією та мусульманським світом. Незабаром після смерті найбільш яскравого представника Македонських імператорів Василія II Болгаробійця (976—1025) почався занепад держави. Він був викликаний кризою фемного ладу, що посилювалася із зростанням прошарку землевласницької (переважно військової) аристократії.

Неминуче зростання приватноправових форм залежності візантійського селянства послаблювало державний контроль над ним і призвело до зіткнення інтересів столичної чиновницької й провінційної знаті. Протириччя всередині правлячого стану і несприятливі зовнішні обставини, викликані нашествиям турків-сельджуків і норманів, призвели до втрати Візантією малоазійських (1071) і південно-італійських володінь (1081). Тільки правління Олексія I, засновника династії Комнінів (1081—1185), дозволило вивести країну із затьмяної кризи. Внаслідок енергійної політики Комнінів Візантія XII ст. відродилася як могутня держава. Вона знову стала відігравати активну роль у світовій політиці, утримуючи під своїм контролем Балканський півострів і претендуючи на повернення Південної Італії, однак головні проблеми на сході так і не були остаточно вирішені.

Велика частина Малої Азії залишалася в руках сельджуків, і поразка Мануїла I (1143—1180) у 1176 р. під Міріокефалом поклала кінець надіям на її повернення. В економіці Візантії все більш важливе місце починає посідати Венеція, яка в обмін на військову допомогу домагається від імператорів привілеїв у східній торгівлі. На зміну фемному ладу приходять система *проній*, заснована на приватноправових формах експлуатації селянства. Послаблення Візантії відбувалося одночасно з оновленням життя середньовічної Європи.

Латиняни прямували на Схід спочатку як паломники, потім як купці й хрестоносці. Їхня експансія, що не припинялася з кінця XI ст., посилювала духовне відчуження, яке наростало у відносинах між східними й західними християнами. Його симптомом стала

Велика схизма 1054 р.; вона знаменувала собою остаточне розходження східної й західної богословських традицій.

Хрестові походи і встановлення латинських східних патріархів сприяли зростанню напруженості у відносинах між Заходом і Візантією. Захоплення Константинополя хрестоносцями в 1204 р. і подальший поділ імперії поклали край тисячолітньому існуванню Візантії як великої світової держави.

ПІЗНЬОВІЗАНТІЙСЬКИЙ ПЕРІОД

Після 1204 р. на територіях, що входили колись до складу Візантії, утворилися декілька латинських і грецьких держав. Найбільшою серед грецьких держав була малоазійська Нікейська імперія, чий правитель очолював боротьбу за відтворення Візантії. Після закінчення «нікейського вигнання» і повернення імперії в Константинополь (1261) починається останній період існування Візантії, названий від імені правлячої династії *Палеологівським* (1261—1453).

На початку XIV ст. турки-османи захопили у Візантії Малу Азію, а з середини того ж століття розпочали захоплення її володінь на Балканах. Особливе значення для виживання імперії Палеологів набули відносини із Заходом і неминуча унія церков як гарантія допомоги проти іновірних загарбників. Церковна єдність формально була відновлена на Ферраро-Флорентійському соборі 1438—1439 рр., однак вона ніяк не позначилася на долі Візантії. Більшість населення православного світу не прийняла запізнілої унії, вважаючи її зрадою істинній вірі. Константинополь залишився без допомоги заходу, і 29 травня 1453 р. його захопили турки-османи. Так було повалено тисячолітню твердиню східного християнства і завершено історію держави, заснованої Октавіаном Августом у I ст. до н. е.

ІКОНОБОРСТВО

Іконоборство — релігійний рух у Візантії в VIII — першій половині IX ст., який відкидав вшанування ікон як ідолопоклонство, спираючись на старозавітні заповіді («не роби собі кумира і ніякого зображення того, що на небі вгорі... не поклоняйся їм і не служи їм»). Розрізняють два періоди іконоборства. Перший (726—787) пов'язаний з релігійною політикою імператорів Ісаврійської династії Лева III (717—740) і Константина V (740—775), що зводилася до догматичного спростування вшанування ікон та їх масового знищення. Першою іконоборчою акцією влади визнається видалення надврат-

ної ікони Христа Халкитіса, що знаходилася перед входом у Великий імператорський палац (бл. 726—730). Тоді ж був виданий едикт Лева III проти вшанування ікон.

У 754 р. Константин V добився соборного засудження іконовшанування, що призвело до падіння авторитету та ізоляції Константинопольської кафедри в християнському світі. Відмова від рішень іконоборчого собору стала можливою лише зі зміною позиції влади.

VII Всесвітній (Другий Нікейський) собор, скликаний імператрицею Іриною в 787 р., відновив і догматично обґрунтував ушанування ікон. Відновлене у 815—842 рр. іконоборство мало більш поверховий характер. Його ініціатором виступив імператор Лев V (813—820), чия іконоборча політика була головним засобом відновлення повної державної *супрематії* (переваги) в церковних питаннях (тобто верховенства в розв'язанні церковних питань). Цієї ж політики дотримувалися імператори Аморійської династії Михаїл II і Феоділ; зі смертю останнього в 842 р. іконоборство втратило підтримку влади і в наступному році вшанування ікон було відновлено (843). Боротьба проти іконоборства породила значну кількість новомучеників, переважно ченців. Їх духовними лідерами були студийський ігумен св. Феодор Студит і православні патріархи-іконовшанувальники святі Тарасій і Никифор, які займали столичну кафедру в 784—815 рр.

Учення на захист ушанування ікон, що покладено в основу канонів VII Всесвітнього собору, було розроблено Іоанном Дамаскіним. Урочисте відновлення у 843 р. іконовшанування святкується Східною церквою в першу неділю Великого посту («Торжество Православ'я»).

ДИНАСТІЯ КАРОЛІНГІВ

Каролінгу (нім. *Karolinger*) — династія правителів Франкської держави в 687—987 рр., з 751 р. — королів, з 800 р. — імператорів; названа на ім'я свого найвизначнішого представника Карла Великого. Засновником династії став у 687 р. Піпін Герістальський, майордом Австразії — одного з королівств, на які розпалася держава Меровінгів. На той час королівська влада була вже номінальною, а реальну можливість управління Австразією, Нейстрією і Бургундією сконцентрували у своїх руках *майордоми* — управителі королівського палацу. Піпін Герістальський переміг інших майордомів, повністю усунув від справ «ленивих» меровінгських королів і зробив посаду майордома спадковою. Син Піпіна Герістальського Карл Мартелл (715—741) успішно продовжив політику батька, залишившись самовладним правителем об'єднаної Франкської держави.

У 751 р. син і наступник Карла Мартелла майордом Піпін Короткий (741—768) на зборах франкських феодалів при підтримці папського престолу був проголошений королем франків. Вершини могутності династія досягла при синові Піпіна Короткого Карлові Великому (768—814). Скориставшись тим, що престол Візантійської імперії займала жінка, імператриця Ірина, що суперечило традиції, він добився того, що в 800 р. папа коронував його і проголосив імператором. Син Карла, Людовік Благочестивий (814—840), був скинутий власними дітьми, потім повернув собі престол, але після його смерті сини (Лотар, Людовік і Карл) почали між собою війну. Вона завершилася у 843 р. укладенням Верденського договору про поділ імперії на три частини, що відповідало також і етнічному складу її населення: Лотар зберіг за собою титул імператора і отримав Італію, а також вузьку смугу земель на лівому березі Рейна (Лотарингію і Бургундію), Людовік Німецький отримав землі на півночі від Альп і на сході від Рейну (Східно-Франкське королівство, пізніше — Німеччина), Карл Лисий отримав території на захід від Рони і Мааса (Західно-Франкське королівство, пізніше — Франція). У 869 р. Людовік Німецький і Карл Лисий захопили Лотарингію.

У 880-х рр. імперія ненадовго була об'єднана під владою Карла III Товстого, потім розпалася знову. Династія італійських Каролінгів перервалася у 878 р. зі смертю Лотаря II; династія німецьких — у 911 р., коли помер Людовік Дитя; французьких — у 987 р. зі смертю Людовіка V Лінивого. У Німеччині влада перейшла до Саксонської династії, у Франції — до Капетингів.

РИЦАРСТВО

Рицарство — привілейована частина середньовічного суспільства, що перебувала на кінній військовій службі у свого феодала або короля. У Франції рицарі називалися *шевальє*, в Іспанії — *кабальєрос*, у Німеччині — *ріттери*. Середньовічне рицарство сформувалося в Європі в IX—X ст. на основі військових загонів ранньофеодальної епохи. До кінця XI ст. склався рицарський етичний кодекс, що ґрунтувався на обов'язковому служінні церкві, захисті сиріт і незаможних, військовій доблесті. Заступником рицарства вважався св. архангел Михаїл — провідник ангельського воїнства. Первинне рицарство, будучи військовим обов'язком васалів, не давало ніяких прав на станову перевагу, але вже в XIII ст. воно перетворилося в замкнену спадкову групу, а з XIV ст. приналежність до рицарства означала приналежність до знаті. Кожний рицар мав право посвятити будь-яку людину в рицарі, вдаривши плазом меча по плечу, але обряд

посвячення старалися провести з великою урочистістю і за встановленим ритуалом. Обряд посвячення в рицарі відбувався у святкові дні — на Великдень, Різдво, Трійцю, — і йому передували суворий піст, публічна сповідь і нічне неспання в церкві.

На наступний ранок відбувалося обмивання й одягання в новий одяг. У церкві той, хто посвячувався, молився і давав обітницю, а священник благословляв меч майбутнього рицаря. Після відповідей на встановлені запитання про мету вступу в рицарство присвячений отримував з рук дам або старших рицарів свою зброю. Остаточне рицарське посвячення набирало чинності після удару плазом меча по плечу, що супроводилося словами: «В ім'я Божіє, Святого Михаїла і Святого Георгія роблю тебе рицарем. Будь благочестивий, сміливий і благородний». Пройшовши обряд посвячення, рицар ставав чиїм-небудь *васалом*, для чого проходив *омаж* і в результаті *інфеодації* (наділення землею) вступав у володіння феодалом (леном, ф'єфом).

Піднесенню рицарського звання сприяло утворення духовних рицарських орденів в епоху хрестових походів. Вступ до ордену передбачав прийняття 4 обітниць: бідності, слухняності, безшлюбності, особистої досконалості. Рицар не міг змагатися із слабшим противником, немічним або стариком, а вбивство беззбройного покривало рицаря незмивною ганьбою. В епоху пізнього середньовіччя обітниці втратили колишній серйозний характер. У XIV—XV ст. почався занепад рицарської ідеології і самого рицарства, пов'язаний із змінами в методах ведення війни, зниженням ролі кінноти і винаходом пороху. Однак протягом багатьох сторіч рицарство залишалося високим життєвим ідеалом середньовічного суспільства.

КАРЛ ВЕЛИКИЙ

Карл Великий (742—814 рр.) — король франків з 768 р., імператор з 800 р. Карл Великий був помазаний на царство в 754 р. за життя батька, Піпіна Короткого; до 771 р. правив спільно з братом Карломаном. За час його правління франки здійснили 53 походи, з них 27 очолював сам Карл; у цей період територія Франкської держави збільшилася вдвічі. Найтривалішою була війна з саксами в 772—804 рр., внаслідок якої Саксонія була насильно християнізована і включена до складу Франкської держави.

Походи в Іспанію проти арабів у 778—810 рр. призвели до створення у Франкській державі Іспанської марки на північному сході Піренейського півострова. Перший похід 778 р. виявився невдалим, ар'єргард війська був при відступі розбитий загоном басків. Граф Роланд, який командував ар'єргардом, загинув. Ця подія стала осно-

вою для пізньої «Пісні про Роланда». У 787—796 рр. були завойовані населені аварами території нинішніх Австрії та Угорщини. У 785 р. завойована Фрісландія, у 789 і 812 рр. зроблені походи проти полабських слов'ян.

У 773 і 774 рр. на запрошення папи Адріана I Карл зробив походи в Італію, розбив лангобардів, коронувався італійською короною і підтвердив права пап на Папську область. У 800 р. Карл придушив повстання проти папи в Римі. 25 грудня 800 р. в соборі св. Петра папа Лев III увінчав голову Карла імператорською короною. Візантійський уряд відмовлявся визнавати за Карлом імператорський титул, але після війни 809—814 рр. погодився на це. Устрій держави Карла знаменував собою розвиток феодалізму. Вища знать країни, пов'язана з Карлом ленною присягою, зобов'язана була брати участь у походах разом зі своїми людьми. З 789 р. Карл неодноразово видавав укази, що вимагали від кожної вільної людини знайти собі сеньйора, під керівництвом якого він повинен був служити. Збільшувалася кількість залежних селян.

Імперія Карла ділилася на округи на чолі з призначеними монархом графами, що володіли адміністративною і військовою владою і головували в судах за участю присяжних з місцевих вільних чоловіків; контроль за діяльністю графів і суд від імені государя здійснювали «государеві посланці». Щорічно скликалися т. зв. «травневі поля», з'їзди вищої світської і церковної знаті, на яких Карл представляв укази і *капітулярії*, що стосувалися всіх сторін життя. Карл Великий, який до кінця днів залишався безграмотним, приділяв велику увагу освіті. У 787 р. було видано указ про створення шкіл при монастирях, у 789 р. — про обов'язкову освіту всього вільного чоловічого населення (залишився невиконаним). При дворі склався вчений гурток на чолі з Карлом, названий Академією. Карл Великий пережив двох своїх законних синів і залишив трон третьому — Людовіку Благочестивому. Імперія Карла розпалася у 843 р. внаслідок Верденського договору.

«КАРОЛІНГСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ»

«Каролінгське відродження» — культурний підйом в імперії Карла Великого і в королівствах династії Каролінгів у VIII—IX ст. (в основному на території Франції і Німеччини); проявився в організації шкіл, залученні до королівського двора освічених діячів, у розвитку літератури, образотворчого мистецтва, архітектури. Центр «Каролінгського відродження» — гурток при дворі Карла Великого, т. зв. «Академія», якою керував Алкуїн; у діяльності гуртка брали участь сам Карл Великий, Ейнгарт та інші.

ВЕРДЕНСЬКИЙ ДОГОВІР 843 р.

Верденський договір (843) — угода між онуками Карла Великого про поділ його імперії. Традиції поділу володінь монарха між його синами і переділу цих володінь між спадкоємцями здавна існували у Франкській державі епохи Меровінгів і Каролінгів. В умовах відсутності чіткої межі між публічним і приватним правом подібна угода оформляла не розпад держави, а розподіл власності. Імператор Людовік I Благочестивий перед смертю (840) оголосив свого старшого сина і співправителя Лотаря I спадкоємцем імперії, а його молодшим братам Людовіку Німецькому і Карлу Лисому виділив частки (Баварію і території навколо Парижа) з королівським титулом. Відразу ж після смерті батька молодші брати почали боротьбу зі старшим, розбили його у битві під Фонтенуа (25 червня 841 р.) і у 842 р. в Страсбурзі поклялися не укладати з ним сепаратного миру. Переговори між ворогуючими сторонами завершилися у Вердені у 843 р. підписанням договору. За цим договором Лотар I зберігав імператорський титул, а також обидві столиці імперії Карла Великого — Рим і Ахен, але все це означало лише почесне верховенство. Кожний з братів отримував практично незалежну частину імперії: Лотар — Італію і т. зв. «Середнє королівство» — смугу землі від Середземного до Північного морів, включаючи Прованс, Бургундію, лівобережжя середнього і весь басейн нижнього Рейну і північні Нідерланди; Людовік — майже всю Німеччину від Рейну до Ельби; Карл — всю Галлію з Аквітанією і Іспанською маркою. Дроблення імперії продовжувалося і після Верденського договору.

ЕПОХА ВІКІНГІВ

ВІКІНГИ

Вікінги (варяги, нормани) — скандінави, які піратували у VIII—XI ст. на морях Європи. Що ж означає слово «вікінг»? Середньовічний літописець Адам Бременський писав, що вікінгами датчани називають піратів. На думку дослідника Ф. Аскеберга, слово «вікінг» походить від дієслова *vikja* — «повертати, відхилитися». Тобто вікінг — це людина, яка зійшла з нормального життєвого шляху, морський бродяга, який відправився в далекі країни за здобиччю і ратною славою. Їхня активність була такою значною, що в скандинавській історії період з кінця VIII до середини XI ст. назвали «епохою вікінгів».

Вікінги грабували кораблі, прибережні селища, монастирі й міста — їхніми жертвами стали Париж, Лондон, Орлеан, Кельн, Гамбург, Бонн, Руан, Севілья та інші населені пункти. Страх перед вікінгами був таким великим, що у багатьох церквах Західної Європи богослужіння починалося молитвою «Боже, врятуй нас від шаленства норманів!» Іноді піратам вдавалося накласти регулярну данину на населення. Вони захоплювали силою землі для поселення, як це сталося на Британських островах: в Англії утворилася т. зв. область «датського права» — Денло, в Ірландії вікінги заснували декілька міст, у тому числі Дублін. На півночі Франції, де вікінги отримали землі в лен від французького короля, вони заснували герцогство Нормандія. Шведи деякий час брали данину з балтійських і фінських племен.

У давньоруських літописах розповідається, що варяги брали данину з північних слов'ян. На Русі скандинави стали засновниками правлячої династії Рюриковичів, пізніше варяги входили до складу дружин князів, а також служили у гвардії візантійських імператорів. З утворенням держав у Скандинавії заморська експансія норманів набула характеру державної політики.

У кінці X ст. ісландські вікінги відкрили Гренландію, звідки вони рушили далі на захід і досягли Північної Америки (Вінланд, Маркланд, Хеллуланд). У плавання вікінги зазвичай вирушали влітку. У походах в основному брали участь молоді люди, хоч деякі залишалися вікінгами до старості. Ватажки вікінгів називалися «морськими конунгами», тобто «морськими королями», а також ярлами і хевдінгами.

За свідченням давніх саг, кожний вікінг був кровним братом своїх товаришів по команді. За смерть побратима ворогу мстили навіть ціною власного життя. Здобич ділилася порівну, при цьому вождеві покладалася особлива частка. Вікінги були озброєні мечами, бойовими сокирами, списами, луками зі стрілами, топориками-чеканами, палицями (булавами), дротиками і гарпунами; захисне озброєння складали щити, шоломи з наносниками, кольчуги.

ЕЙРІК РУДИЙ

Ейрік Рудий (Ейрік Торвальдсон) (бл. 950 — бл. 1002) — норманський мореплавець. У 981—983 рр. відкрив частину східних, південних і західних берегів Гренландії, острів Діско, протоку Дейвіса, мис Баффіна і острів Баффінова Земля; заснував перше поселення в районі Бредефіорда.

ЛЕЙФ ЕЙРІКСОН

Лейф Ейріксон (Лейф Щасливий) (бл. 975 — бл. 1022) — ісландський вікінг, син Ейріка Рудого. У 1004 р. перетнув протоку Дейвіса, відкрив північно-східне узбережжя Північної Америки; у 1005 р. повернувся в Гренландію.

АЛЬФРЕД ВЕЛИКИЙ

Альфред Великий (бл. 849 — бл. 900) — король англосаксонського королівства Уессекс з 871 р. Об'єднав під своєю владою ряд сусідніх англосаксонських королівств. За Альфреда Великого було складено перший загальноанглійський збірник законів («Правда Альфреда») і частина «Англосаксонської хроніки».

ВІЛЬГЕЛЬМ I (ЗАВОЙОВНИК)

Вільгельм I Завойовник (бл. 1027 — 9 вересня 1087 р.) — англійський король з 1066 р. Був побічним сином нормандського герцога Роберта II Диявола. У 1033 р., коли Роберт Диявол вирушив в Палестину, Вільгельма було визнано його спадкоємцем. При звістці про смерть Роберта (1035) нормандські барони на чолі з родичами померлого повстали проти Вільгельма, і тільки втручання французького короля Генріха I, захисника Вільгельма, зберегло за ним престол. Юність Вільгельма пройшла у війнах із сусідами, внаслідок яких він приєднав до своїх володінь графство Мен (1062) і частину земель графа Анжуйського, а також у боротьбі з місцевими баронами, яких йому вдалося підкорити.

Особливу увагу Вільгельм приділяв церкві: він сам керував духовними соборами і за допомогою пріора Ланфранка намагався підвищити освітній і етичний рівень духовенства. У 1051 р. він відвідав свого родича, англійського короля Едуарда Сповідника, і згодом стверджував, що бездітний Едуард призначив його своїм наступником, хоч таке призначення без згоди *уїтенагемота* не мало законної сили.

У 1066 р., коли Едуард помер і наслідником його став Гарольд II, Вільгельм заявив про свої права на англійський престол. Ці домагання підтримав папа Александр II; він відлучив Гарольда від церкви і доручив Вільгельму привести Англію до покірності папській владі. Вільгельм зібрав військо рицарів і простих воїнів з Нормандії, Франції та Італії чисельністю до 60 тисяч; вони відплили з гавані Сен-Валері (у гирлі Сомми) і висадилися на англійський берег 29 вересня

1066 р. 14 жовтня 1066 р. в битві під Гастінгсом Вільгельм розбив військо Гарольда II і оголосив себе королем Англії.

Навесні 1067 р. Вільгельм поїхав у Нормандію, і в Англії спалахнуло повстання, викликане насильствами нормандців. Повернувшись в Англію, він навів там порядок і побудував ряд укріплених замків, де розмістив нормандські гарнізони. Повстання англосаксів спалахували і надалі — у 1068, 1069, 1071 рр. Вільгельм жорстоко придушив їх і фактично наново завоював усю країну. Конфіскувавши землі місцевих феодалів, він роздав їх своїм прибічникам, тим самим створивши прошарок нормандської знаті, на який він спирався в своєму правлінні. Вільгельм укріпив свою владу, ввівши в графствах управління чиновників-шерифів, які знаходилися у прямій залежності від короля.

Крім звичайної присяги васалів своєму сюзерену він увів клятву вірності безпосередньо королеві («Солсберійська присяга»). Становище селян за правління Вільгельма I значно погіршилося, особливо після перепису 1086 р. («Книга страшного суду»), який перевів багатьох вільних селян до розряду віланів. Перед смертю Вільгельму довелося вести війну проти баронів Нормандії і сусідньої з нею Франції. Під час об'їзду руїн взятого ним міста Манта Вільгельм упав із сідла і сильно забився. Його привезли в Руан, де він помер 9 вересня 1087 р.

САГИ

Саги — у середньовічній Скандинавії будь-яке прозаїчне оповідання про минуле на відміну від поетичних сказань скальдів. Саги, які дійшли до нас у письмовому вигляді, своїм корінням сягають в усні розповіді, що виконувалися публічно на бенкетах або інших зборах. Подібні оповідання існували в усіх скандинавських країнах, але майже всі відомі нам саги були записані в XII—XV ст. в Ісландії, середньовічна література якої була багатша за ту, що створена в інших скандинавських країнах. При записах і після них саги зазнавали деякої переробки; безперечно, що в сагах у тому вигляді, в якому вони відомі нам, присутні вплив і запозичення з європейської літератури, але при цьому вони значною мірою відображають і розвивають місцеву скандинавську традицію. Найперші з тих, що дійшли до нас, — «саги про апостолів» і «саги про святих людей», які є переказами латинських творів. До «саг про королів» відносять саги, у яких розповідається про норвезьких конунгів (найбільш відомі «Сага про Сверрїра» і «Земне коло» Сноррі Стурлусона).

У «сагах про єпископів» розповідається про ісландських єпископів XI—XIV ст. У «сагах про давні часи» («Сага про Вельсунгів») є

елементи епічних оповідей, але переважають казкові мотиви, тому вже в середні віки їх називали «брехливими сагами». Сагами також називали перекладні твори («Сага про Трістрама та Ісонду»), які іноді трактують як «рицарські саги». Найвидатніші пам'ятки — «саги про ісландців» («родові саги», також «ісландські саги»), у яких описуються події, що відбувалися в Ісландії в X—XI ст., тобто у «вік саг». Основна тема цих саг — розбрат між людьми, кровна помста, вірність обов'язку, мужність героїв перед лицем долі.

ЄВРОПА В X—XIII ст.

ДИНАСТІЯ КАПЕТІНГІВ

Капетинги — третя династія французьких королів, представники прямої лінії якої правили королівством з 987 до 1328 р. У 987 р. Гуго Капет, граф Паризький, був обраний королем Франції (987—996). Його прямі нащадки залишалися на престолі весь період зрілого середньовіччя: Роберт Благочестивий (996—1031), Генріх I (1031—1060), Філіпп I (1060—1108), Людовік VI (1108—1137), Людовік VII (1137—1180), Філіпп II Август (1180—1223), Людовік VIII (1223—1226), Людовік IX Святий (1226—1270), Філіпп III Відважний (1270—1285), Філіпп IV Красивий (1285—1314), Людовік X (1314—1316), Іоанн I (1316), Філіпп V Довгий (1316—1322), Карл IV Красивий (1322—1328). Представники династій Валуа і Бурбонів, що послідовно змінили в управлінні французькою державою Капетингів, були гілками молодших, бічних ліній цього роду.

«СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ»

«*Священна Римська імперія*» 962—1806 рр. (з кінця XV ст. — «Священна Римська імперія германської нації») була заснована німецьким королем Оттоном I, який підкорив Північну і Середню Італію (разом із Римом). Включала також Чехію, Бургундію (Арелат), Нідерланди, швейцарські землі і т. д. Імператори вели агресивну політику, головним чином на півдні (Італія) і сході (землі полабських слов'ян), у кінці XI—XIII ст. боролися з римськими папами за інвеституру, за Італію. Поступово влада імператорів стала номінальною. Землі Італії були втрачені вже в середині XIII ст.; Німеччина (що займала панівне становище в імперії) розпалася на окремі територіальні князівства. Вестфальський мир 1648 р. закріпив перетворення

імперії в конгломерат незалежних держав. «Священна Римська імперія» остаточно була ліквідована в XIX ст. в ході наполеонівських воєн.

ФРАНКОНСЬКА ДИНАСТІЯ

Франконська династія (Салічна династія) німецьких королів і імператорів «Священної Римської імперії» правила в 1024—1125 рр. Засновником був Конрад II. Найбільш відомий представник — Генріх IV.

ПРАВОСЛАВ'Я

Православ'я — одне з основних і найстаріших напрямів у християнстві. Виникло з розподілом у 395 р. Римської імперії на Західну і Східну. Богословські основи визначилися у Візантії в IX—XI ст. Остаточно склалося як самостійна церква в 1054 р. з початком розподілом християнської церкви на католицьку і православну. Поступово православ'я розділилося на кілька автокефальних церков. На Русі православ'я введено в кінці X ст. (988 р.).

КАТОЛИЦИЗМ

Католицизм — один з основних напрямів у християнстві. Католики становлять велику частину віруючих в Італії, Іспанії, Португалії, Франції, Бельгії, Австрії, в латиноамериканських державах; серед віруючих католики переважають в Польщі, Угорщині, Чехії. Послідовники католицизму є в Прибалтиці (головним чином у Литві), у західних областях Білорусії, України. Розділення християнської церкви на католицьку і православну сталося в 1054—1204 рр.; у XVI ст. в ході Реформації від католицизму відколовся протестантизм. Організація католицької церкви відрізняється суворою централізацією, ієрархічним характером; центр — папство, голова — Папа Римський, резиденцією якого є Ватикан. Джерела віровчення — Святе Письмо і Святий переказ. Особливості католицизму (у порівнянні, насамперед, з православ'ям): додавання до «символу віри» (у догмат Трійці) *філіокве*, тобто догмата про походження Святого Духа не тільки від Бога-Отця, але й Сина; наявність догматів про непорочне зачаття діви Марії та її тілесне вознесіння, про непогіршеність папи; різке розмежування між кліром і мирянами; целібат.

АВІНЬЙОНСЬКЕ ПОЛОНЕННЯ ПАП

Авіньйонське полонення пап — вимушене перебування римських пап в Авіньйоні (Південна Франція) у період між 1309 і 1378 рр. Авіньйонський період в історії папства приходить на понтифікат пап: Климента V (1305—1316), Іоанна XXII (1316—1334), Бенедикта XII (1334—1342), Климента VI (1342—1352), Іннокентія VI (1352—1362), Урбана V (1362—1370), Григорія XI (1370—1378). Повернення папської резиденції в Рим сталося в 1377 р. за понтифікату Григорія XI.

ПЕРШЕ БОЛГАРСЬКЕ ЦАРСТВО

Перше Болгарське царство — слов'яно-болгарська держава в 681—1018 рр. на півночі Балканського півострова. Утворилося після підкорення протоболгарами Союзу семи слов'янських племен і звільнення цієї території з-під влади Візантії. Столиця — Пліска, з 893 р. — Преслав. Найвищої могутності царство досягло за царя Симеона. У 969 р. розпалося на східну і західну (Західно-Болгарське царство) частини, завойовані в 1018 р. Візантією.

СИМЕОН ВЕЛИКИЙ

Симеон (Симеон Великий) (р. н. невід. — 927 р.) — болгарський князь (з 893 р.), з 913 р. цар, під час правління якого Перше Болгарське царство досягло своєї найвищої могутності. Син князя Бориса I, Симеон, виховувався у Візантії, де пробув 10 років, вчився в знаменитій Магаврській школі в Константинополі. Завдяки прекрасному знанню грецької мови й культури Симеона називали «полугреком». Проте правління Симеона відмічене безперервними війнами з Візантією, результатом яких стало приєднання до Болгарії обширних територій імперії на півдні та заході. Перша війна розгорілася у 894 р. через торговий конфлікт. Візантії вдалося відбити натиск військ Симеона, уклавши союз з угорцями, які увійшли в пониззя Дністра і Дунаю, загрожуючи Болгарії. Але вже у 897 р. Симеон розбив візантійську армію у Фракії, а в 904 р. дійшов до міста Фессалоніки, на північ від якого і простягнувся новий візантійсько-болгарський кордон.

Наступний етап воєн Симеона з Візантією почався в 913 р., коли Симеон взявся реалізувати розроблений ним план створення єдиної греко-слов'янської імперії під своєю владою. Константинополь

змушений був піти на поступки: був підписаний договір, згідно з яким Симеон визнавався «василевсом (тобто імператором) болгар» і передбачався шлюб між малолітнім Константином VII Багрянородним і дочкою болгарського правителя. Мати Константина Зоя анулювала цей документ, і болгари знову вторглися на територію імперії. У 917 р. візантійська армія була вщент розгромлена Симеоном на р. Ахелой у Фракії. Наслідки розгрому для імперії були катастрофічними. Болгарські війська вступили в Грецію, взяли Фіви.

Ситуація змінилася з приходом до влади в Константинополі енергійного Романа Лакапіна, який зумів організувати відсіч болгарам. Незважаючи на домовленості константинопольського патріарха Миколи Містика, який просив Симеона припинити кровопролиття, той вважав, що наступив зручний момент для захоплення візантійської столиці. Але в 927 р. щастя відвернулося від Симеона: його війська були розбиті хорватами, які вступили в союз з імперією; у тому ж році він помер.

БОГОМИЛЬСТВО

Богомильство — еретичний рух на Балканах у X—XIV ст. (потім, до XVII ст., секта). Релігійно-філософське вчення богомилів близьке до павликіян і вплинуло на катарів (альбігойців).

КИРИЛО І МЕФОДІЙ

Кирило і Мефодій — брати з Солуні (Салоники, Фессалоніка), слов'янські просвітителі, творці слов'янської азбуки, проповідники християнства. Кирило (бл. 827—869 рр.; до прийняття в 869 р. чернецтва — Константин, Константин Філософ) і Мефодій (бл. 815—885 рр.) у 863 р. були запрошені з Візантії князем Ростиславом до Великоморавської держави для ведення богослужіння на слов'янській мові. Перевели з грецької на старослов'янську мову основні богослужбні книги.

ВЕЛИКА МОРАВІЯ

Велика Моравія (Великоморавське, Богемське князівство) — держава західних слов'ян у IX—X ст. на півдні Моравії. У 906 р. Великоморавська держава була розгромлена кочовиками — угорцями.

ХРЕСТОВІ ПОХОДИ

Хрестові походи (1096—1270) — походи на Близький Схід (у Сирію, Палестину, Північну Африку), організовані західноєвропейськими феодалами і католицькою церквою під гаслом боротьби проти «невірних» (мусульман), звільнення Гробу Господнього і Святої землі (Палестини). 1-й Хрестовий похід (1096—1099) завершився захопленням хрестоносцями в сельджуків Єрусалима й утворенням Єрусалимського королівства, 2-й (1147—1149 рр., причиною стало взяття в 1144 р. сельджуками Едесси) і 3-й (1189—1192 рр., викликаний завоюванням у 1187 р. Єрусалима Салах-ад-Діном) Хрестові походи були безрезультатними. 4-й Хрестовий похід (1202—1204), організований за ініціативою римського папи Іннокентія III, був направлений (головним чином зусиллями венеціанського купецтва) проти Візантії і завершився взяттям Константинополя; після цього на території Візантії була створена Латинська імперія (1204—1261). Останні походи — 5-й (1217—1221), 6-й (1228—1229), 7-й (1248—1254), 8-й (1270) — не відіграли помітної ролі. З переходом до мусульман Акри (1291) хрестоносці повністю втратили свої володіння на Сході.

РІЧАРД I (ЛЕВОВЕ СЕРЦЕ)

Річард I Левове Серце (1157—1199) — англійський король з 1189 р., з династії Плантагенетів. Велику частину життя провів поза Англією. Під час Третього хрестового походу 1189—1192 рр. захопив острів Кіпр і фортецю Акру в Палестині. Убитий під час війни з Францією.

«ВЕЛИКА ХАРТІЯ ВІЛЬНОСТЕЙ»

«Велика хартія вільностей» — грамота, підписана в 1215 р. англійським королем Іоанном Безземельним. Обмежувала (в основному в інтересах аристократії) права короля, надавала деякі привілеї рицарству, верхівці вільного селянства, містам. Входить у число чинних актів конституції Великобританії.

ПАРЛАМЕНТ

Парламент (англ. *parliament*, від франц. *parler* — говорити) — вищий представницький орган влади. У багатьох країнах парламент має спеціальну назву (наприклад, конгрес США, Федеральні збори

Російської Федерації, норвезький стортінг). Уперше парламент був утворений в Англії в XIII ст. як орган станового представництва; через деякий час в його складі виділилися дві палати — верхня (палата лордів) і нижня (палата общин). Сучасний парламент, як правило, обирається населенням за встановленою конституцією системою і виконує законодавчі функції.

АЛЬБІГОЙЦІ

Альбігойці — християнська секта, що набула значного поширення у XII—XIII ст. в Західній Європі, особливо в Північній Італії і Південній Франції. Її прихильники іменувалися альбігойцями (від міста Альбі, центру руху), а також *катарами* (грецьк. *katharos* — «чистий») від назви ранньої маніхейської секти, члени якої прагнули очиститися — звільнитися від тілесного й матеріального. Церковні закони, направлені проти альбігойців і прийняті III Латеранським собором, ознаменували початок діяльності середньовічної *інквізиції*. Собор зажадав від світських государів придушити цих «порушників» громадського порядку.

У 1209—1228 рр. відбулася серія кривавих битв, іноді званих альбігойськими війнами, або хрестовими походами проти альбігойців. Війська очолювали граф Тулузький (з боку сектантів) і Симон де Монфор (з боку хрестоносців). Згідно з мирним договором 1229 р. у Мо (Паризький договір), велика частина території альбігойців перейшла до короля Франції. Однак окремі секти альбігойців проіснували до кінця XIV ст.

ГЕНЕРАЛЬНІ ШТАТИ У ФРАНЦІЇ

Генеральні штати у Франції — вища станово-представницька установа в 1302—1789 рр., що складалася з депутатів від духовенства, дворянства і третього стану. Скликалися королями головним чином для отримання від них згоди на збір податків. Депутати третього стану Генеральних штатів 1789 р. оголосили себе Національними зборами.

НАТУРАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО

Натуральне господарство — тип господарства, при якому продукти праці виробляються для задоволення потреб самих виробників, а не для продажу. З появою і поглибленням суспільного розподілу праці воно поступово витісняється товарним виробництвом.

БОРІТЬБА НАРОДІВ ЄВРОПИ ТА АЗІЇ ПРОТИ ЧУЖОЗЕМНИХ ЗАГАРБНИКІВ

ЛЬОДОВЕ ПОБОЇЩЕ

Льодове побоїще (5 квітня 1242 р.) — битва на льоду Чудського озера між руськими військами на чолі з Олександром Невським і німецькими рицарями-хрестоносцями, яка закінчилася повним розгромом хрестоносців. Було взято в полон близько 50 знатних рицарів, убито близько 500 воїнів. Ливонський орден був поставлений перед необхідністю укласти мир, за яким хрестоносці відмовлялися від зазіхань на руські землі, а також відмовлялися від частини Латгалії.

РЕКОНКІСТА

Реконкіста (ісп. *La reconquista*, від *reconquistar* — відвоювати) — відвоювання народами Піренейського півострова земель, завойованих арабами в 711—715 рр. Реконкіста почалася в 718 р. битвою під Ковадонгою. До часу розпаду Кордовського халіфату в 1031 р. на 23 окремих держави майже дві третини території півострова знаходилися в руках іспанських мусульман. Розпад халіфату полегшив іспанцям просування уперед — результатом цього було захоплення кастильцями 25 травня 1085 р. Толедо — давньої столиці вестготських королів.

Вторгнення Альморавідів з Північної Африки і перемога їх над леоно-кастильськими військами біля Салаки 23 жовтня 1086 р., нашість в 1147 р. північноафриканських Альмохадів, які отримали перемогу над кастильцями біля Аларкоса в 1195 р., не змогли надовго зупинити успішний хід Реконкісти. На початку XIII ст. піренейські християнські держави знову перейшли в наступ: 16 липня 1212 р. під Лас-Навас де Толосою військо Кастилії, Арагона, Португалії і Наварри розбило маврів.

У першій половині XIII ст. кастильці за Фердинанда III Святого завоювали Андалусію, крім Гранади, арагоно-каталонці за Хайма I Завойовника захопили Балеарські острови і Валенсію, а португальці за Афонса II — Альгарвію. З останньої третини XIII ст. до кінця XV ст. наступальний рух іспанських народів на південь припинився, а Арагон, Португалія і Наварра зовсім перестали брати участь у Реконкісті. Внутрішні розбрати і міжусобні війни в Кастилії майже на два століття продовжили період мавританського володарювання на

Піренейському півострові. Остання арабська твердиня на іспанській землі — Гранада — капітулювала тільки в 1492 р.

ЛАТИНСЬКА ІМПЕРІЯ

Латинська імперія — держава, заснована в 1204 р. учасниками Четвертого хрестового походу на завойованій ними візантійській території. Столицею був Константинополь. Крім безпосередніх володінь імператора в Латинську імперію входили Фессалонікійське королівство, Ахейське князівство, Афіньське герцогство та інші землі. У 1261 р. нікейський імператор зайняв Константинополь. Латинська імперія припинила своє існування.

ЗОЛОТА ОРДА

Золота Орда — татарська держава, яка існувала в XIII—XV ст. на території Середньої Азії і Східної Європи. У східних джерелах називалася Улус Джучи, або Синьою Ордою, у російських — Золотою Ордою. Виникла на початку 40-х років XIII ст. внаслідок загарбницьких походів хана Батия.

До складу Золотої Орди входила територія від басейну р. Об і нижньої Сирдар'ї на Сході до Дністра на Заході. Руські князівства територіально не входили до складу Золотої Орди, а перебували у васальній залежності від неї — вони платили данину, зобов'язувалися надавати монголо-татарам військову допомогу і т. д. Центром Золотої Орди було Нижнє Поволжя, де за Батия була заснована столиця — місто Бату поблизу сучасної Астрахані (у той час — Тархан).

У період правління хана Узбека столиця була перенесена в Берке (місто засноване братом Батия ханом Берке, 1255—1266 рр.) поблизу сучасного Волгограда. У 50-х рр. XIII ст. Золота Орда стала повністю незалежною від Монгольської імперії. На чолі держави стояв хан з роду Чингісхана. Для розв'язання найважливіших питань хан скликав з членів династії з'їзд — курултай.

Політичний устрій Золотої Орди мав напіввоєнний характер, що відбилося на адміністративному устрої. Золота Орда ділилася на улуси, області, округи-тумани, тисячі, сотні, десятки.

На чолі адміністративно-територіальних одиниць стояли беки, темники, тисяцькі, сотники, десятники, які були одночасно правителями і воєначальниками. Поступове відокремлення від Золотої Орди самостійних ханств — Сибірського ханства (кінець XV ст.), Ногайської Орди (40-і роки XV ст.), Казанського ханства (1438), Кримського

ханства (1443) та інших призвело в кінці XV — на початку XVI ст. до її остаточного розпаду.

СЕЛЯНИ І СЕНЬЙОРИ

ФЕОДАЛЬНА РЕНТА

Феодальна рента — одна з форм земельної ренти, існувала у вигляді відробіткової (панщина), продуктової (натуральний оброк) і грошової ренти.

ПАНЩИНА

Панщина — форма земельної ренти, дармова примусова праця залежного селянина, працюючого з власним інвентарем у господарстві феодала. У Західній Європі панщина розповсюдилася з VIII—IX ст., з XII—XIII ст. почала витіснятися оброком і до XIV—XV ст. майже зникла. У країнах Сходу панщина не набула широкого поширення. На Русі вона виникла за часів Київської держави. У Росії широко розповсюдилася в другій половині XVI — першій половині XIX ст.

СЕРВИ

Серви (від лат. *servus* — раб) — у середньовічній Західній Європі категорія феодально-залежних селян, найбільш обмежених у правах: наприклад, у переході з однієї сеньйорії в іншу, відчуженні земельних держань, успадкуванні майна, свободі шлюбу тощо (мусили сплачувати феодалам особливі побори). До XVI ст. збереглися лише пережитки серважу.

СЕНЬЙОР

Сеньйор (від лат. *senior* — старший) — у Західній Європі в середні віки: 1) феодал, землевласник (власник сеньйорії), у залежності від якого знаходилися селяни (а часто і городяни); 2) феодал, в особистій залежності від якого знаходилися більш дрібні феодали — васали; 3) звертання до чоловіка в Іспанії (звертання до жінки — сеньйора).

ВАСАЛІТЕТ

Васал (лат. *vasallus*, від кельт. *vassus* — слуга) — у середні віки «слуга», людина, яка в обмін на надання землі в держання виконувала певну службу на користь старшого феодала (сеньйора), з яким вона була пов'язана клятвою вірності.

З розвитком феодальних відносин у Західній Європі васалом стали називати людину, яка поступила на службу (переважно військову) до іншого сеньйора, під захист якого вона «передавала» себе, визнаючи себе його «людиною». Цей акт називався *комендацією*, пізніше — *омажом*. Відносини між васалом і сеньйором закріплялися присягою вірності й певною церемонією: васал клав свої складені долоні в долоні сеньйора, а той передавав йому меч. Васал зобов'язувався надавати сеньйору допомогу, яка полягала передусім у військовій службі (40 днів на рік) та різних виплатах, а також повинен був брати участь у засіданнях ради (лат. *consilium*).

За службу васал отримував у держання землю — *феод (лен)*. Сеньйор повинен був підтримувати і захищати свого васала. У IX ст. франкський король Людовік Благочестивий наказав, щоб кожний став чиєюнебудь «людиною», пізніше те саме було запроваджено і в Англії. Таким чином, склалася ієрархічна система васальних зв'язків, при якій кожний був чийсь васалом, у тому числі і монархи, які вважалися васалами Папи Римського або Божими васалами. Найвища знать вважалася «прямими» васалами монарха, інші феодали — «непрямими». У деяких країнах (наприклад, у Франції) з розвитком приватної влади феодалів виник принцип «васал мого васала не є моїм васалом», який означав, що «непрямий» васал монарха не зобов'язаний був йому підкорятися. Такий варіант васалітету зник у Європі з посиленням королівської влади і централізацією держав.

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ МІСТО

БЮРГЕРСТВО

Бюргерство (нім. *Burgertum*, від *Burger* — городянин) — у широкому значенні — усі жителі західноєвропейського середньовічного міста, що підпадали під дію міського права, тобто всі члени міської громади (включаючи і міський патриціат); у більш вузькому значенні (у якому цей термін частіше за все вживається в історичній науці) — середня верства міського населення, що складалася головним

чином із самостійних майстрів — ремісників (які зазвичай об'єднувалися в цехи) і середніх та дрібних торговців.

Бюргерство формувалося в процесі боротьби (XI—XIII ст.) з феодалами-сеньйорами за міську землю, звільнення від феодальної експлуатації. Бюргери походили головним чином із залежних селян і сільських ремісників, які втекли або переселилися в місто. На ранній стадії розвитку міста (приблизно до XIV—XV ст.) міська громада вільно приймала їх до себе (тобто в число бюргерів), допомагаючи феодально-залежним селянам отримати особисту свободу. Особиста свобода і виняткова підсудність міському суду, право розпоряджатися своїм майном та інші привілеї були обов'язковими ознаками бюргерського стану.

МАЙСТЕР

Майстер — у середньовічній Західній Європі дрібний, економічно самостійний виробник-ремісник, повноправний член цеху. Працював у власній майстерні, маючи при собі помічників — *нідмайстрів* та *учнів*.

ЦЕХИ

Цехи (нім. однина *Zunft, Zeche*) — у містах феодального суспільства організації ремісників, які були економічно самостійними виробниками. Найбільш розвинені форми організації міських ремісників склалися в країнах Західної Європи, де населення середньовічних міст добилось широких прав самоврядування. Завойовані городянами права полегшили як об'єднання ремісників у цехи, так і розвиток цехів, що вже склалися. Цехи з'явилися у Франції, Німеччині, Англії в XI—XII ст. (в Італії, можливо, ще раніше) і досягли повного розвитку в XIII—XIV ст. У цей час у більшості міст Західної Європи ремісники різних спеціальностей об'єдналися в цехи (виникли цехи ткачів, сукноробів, фарбарів суконь, чоботарів, шкіряників, ремісників, що виготовляли різні вироби з металу, теслярів, пекарів, м'ясників і т. д.).

Утворення цехів було пов'язано з характерною для західноєвропейського феодального суспільства тенденцією до корпоративної відособленості окремих соціальних груп. У цехи організовувалися не тільки ремісники, але й інші верстви міського населення: роздрібні торговці різних спеціальностей, рибакі, садівники, лікарі, музиканти тощо; в особливих корпораціях, близькі до цехів, об'єднувалося і купец-

тво. Повноправними членами цехів були тільки ремісники, що самотійно вели своє господарство (майстри). Вони були власниками знарядь праці, ремісничої майстерні, у якій працювали разом з робітниками (підмайстрами) і учнями.

Щоб стати майстром, треба було не тільки володіти певними матеріальними ресурсами (щоб відкрити власну майстерню), але й пройти стаж учнівства (від 2—3 до 7 і навіть більше років) і деякий час пропрацювати підмайстром. Ремісники (майстри), що об'єдналися в цехи, домагалися права самим вирішувати свої внутрішні справи під загальним наглядом міської влади.

Органами управління в цехах були збори майстрів і особливі посадові особи, які обиралися членами цехів. Як і інші середньовічні корпорації, цехи впливали на всі сфери життя своїх працівників: спостерігали за дотриманням ремісниками певних правил поведінки, організовували взаємодопомогу і спільні свята, були осередками міського ополчення, виступали спільно в релігійних процесіях і т. д. Кожний цех мав свою емблему із зображенням знарядь праці, цехову печатку, касу.

ГІЛЬДІЇ

Гільдії (від нім. *Gilde* — корпорація) — у Західній Європі в період раннього середньовіччя різні об'єднання взаємодопомоги, релігійні, політичні тощо; у XII—XV ст. — корпорації купців (в Англії також ремісників), що захищали інтереси своїх членів, які домагалися правових і митних пільг. У Російській імперії гільдії існували з XVIII ст. до 1917 р. як станові об'єднання купців.

ГАНЗЕЙСЬКИЙ СОЮЗ (ГАНЗА)

Ганза (нім. *Hanse*) — торговий і політичний союз північнонімецьких міст у XIV (остаточне оформлення) — XVI ст. (формально до 1669 р.) на чолі з Любеком. Ганзі, що здійснювала посередницьку торгівлю між Західною, Північною і Східною Європою, належала торгова гегемонія в Північній Європі. У Ганзу входило до 100 міст, у т. ч. Ревель (Таллінн), Дерпт (Тарту), Рига та інші. З кінця XV ст. почався занепад Ганзи.

БАНК

Банк (від італ. *banco* — лавка міняйли) — фінансова установа, яка має ліцензію на прийом вкладів і видачу кредитів, а також здійснює

розрахунки між фірмами і проводить операції з цінними паперами. З'явившись у середні віки в Італії, банки були і залишаються посередниками між вкладниками і позичальниками, забезпечуючи функціонування і стійкість платіжної системи, а також здійснюючи істотний вплив на попит і пропозицію грошового капіталу.

КОМУНА МІСЬКА

Комуна (франц. *commune*, від лат. *communis* — загальний) — у середньовічній Західній Європі міська комуна — це громада, що вимагала від феодалів права самоврядування.

ЄВРОПА В XIV—XV ст.

СТОЛІТНЯ ВІЙНА

Столітня війна 1337—1453 рр. велася між Англією і Францією за Гасконь (з XII ст. англійське володіння), Нормандію, Анжу (втрачені англійцями в XIII ст.), Фландрію. Причиною війни стало прагнення англійського короля Едуарда III (онука французького короля Філіппа IV) зайняти французький престол після смерті французького короля Карла IV (який не мав сина). Англія виграла битви при Слейсі (1340), під Кресі (1346), Пуатьє (1356). Договір в Бретіні 1360 р. закріпив за Англією значну частину французької території. У 70-х рр. XIV ст. англійці майже повністю були вигнані з Франції.

Однак після перемоги під Азенкуром (1415) англійці в союзі з бургундцями захопили північ Франції (з Парижем). Всенародний опір англійцям очолила Жанна д'Арк. У 1429 р. французькі війська на чолі з нею зняли облогу Орлеана. Столітня війна завершилася капітуляцією англійців у Бордо (1453). Англія втримала на території Франції лише порт Кале (до 1558 р.).

ДИНАСТІЯ ВАЛУА

Валуа — династія французьких королів, які правили в 1328—1589 рр., гілка Капетингів; отримала свою назву від невеликого графства у Франції, у провінції Іль-де-Франс, нині розділеного між департаментами Ени та Уази. Династія Валуа розпалася на три гілки: пряму (власне Валуа), Орлеанську і Ангулемську. Перші графи Ва-

ду належали до молодшої лінії роду Вермандуа. Остання спадкоємиця цього роду вийшла заміж за Гуго, сина короля Генріха I Французького, і принесла йому в посаг володіння Валуа і Вермандуа.

У 1215 р. графство Валуа було приєднано королем Філіппом Августом до земель французької корони. У 1285 р. ці землі отримав Карл Валуа, син короля Філіппа III Відважного, брат короля Філіппа IV Красивого, останнього прямого представника династії Капетингів. Саме Карл Валуа став засновником однойменної королівської династії. За допомогою вдалих шлюбів він розширив свої володіння і навіть придбав титул імператора Константинопольського. Молодший син Карла став засновником лінії Алансонів, однієї з гілок династії Валуа, що перервалася в 1527 р. Старший син у 1328 р. вступив на французький престол, після того як три сини Філіппа IV померли, не залишивши чоловічого потомства. Як найближчий нащадок Капетингів, він був коронований під ім'ям Філіппа VI. Цей факт не був визнаний Англією і спричинив початок Столітньої війни між Англією і Францією. Згодом графство Валуа неодноразово передавалося принцам дому Валуа, а потім Бурбонам (завжди разом з герцогством Орлеанським).

Найбільш відомими представниками династії Валуа були: Карл V Мудрий, Людовік XI, за правління якого в основному завершилося територіальне об'єднання Франції, Франциск I, що перетворив Францію в абсолютну монархію, Генріх II, Генріх III. З убивством Генріха III під час релігійних воєн династія Валуа припинила своє існування. Останньою гілкою роду Валуа була Маргарита (королева Марго, 1553—1615). Її чоловік Генріх IV став першим королем нової династії Бурбонів, яка також походила від Капетингів.

ЖАКЕРІЯ

Жакерія (*Jacquerie* від «*Jacques Bonhomme*» — «Жак-Простак», звичайне прізвисько французьких селян) — серія селянських повстань у Франції в період Столітньої війни (1337—1453) між Англією і Францією. Найбільшим повстанням стала так звана «Велика Жакерія» (травень—червень 1358 р.). Повстання вибухнуло в переломний момент Столітньої війни. Незадовго до цього сталася битва під Пуатьє (1356), у якій французькі війська зазнали поразки, і велика кількість рицарів на чолі з королем Іоанном II Добрим потрапила в полон до англійців. Обурення селян було спровоковано тим, що наслідник престолу дофін Карл розпорядився збільшити податки, щоб зібрати суму, необхідну для викупу сеньйорів, які потрапили в полон. Укладене незабаром перемир'я між англійцями і французями також не

принесло спокою країні, оскільки багато сіл було пограбовано англійськими загонами, що діяли по всій Франції. Це стало черговим ударом для селянства, яке в 1340-х рр. сильно потерпіло від голоду й епідемії чуми. Повстання почалося в травні 1358 р. на північному заході Франції і швидко розповсюдилося в Пікардії, Шампані, Іль-де-Франсі та інших областях.

Стихийно сформувалася селянська армія, що складалася з 5—6 тис. чоловік. Повстанці громили замки і вбивали їх мешканців. На чолі повстання стояв Гійом Каль, який зробив спробу об'єднатися з повсталими городянами в Парижі. Повстання в Парижі під проводом Етьєна Марселя почалося в 1358 р. і також було викликано невдоволенням податковим тягарем. Дофін Карл був змушений утікати з бунтуючого Парижа, а Етьєн Марсель спробував скористатися його втечею і відсутністю короля і змістити ненависних торговому стану адміністративних чиновників. Етьєн Марсель відіслав для підтримки учасників Жакерії загін з 300 чоловік з метою організувати боротьбу з військами дофіна, який блокував Париж. Дворяни незабаром стали об'єднуватися навколо Карла II Наваррського (Карла Злого).

Повсталі зайняли позиції поблизу села Мело, але на рівнинній місцевості, де вони розташувалися, рицарська кіннота була особливо небезпечна. Гійом Каль з декількома соратниками прибув у табір Карла Злого для переговорів, де його було схоплено і страчено. Внаслідок цього 10 червня 1358 р. селяни, слабо озброєні й позбавлені керівництва, були розгромлені дворянами на чолі з графом де Гастоном де Фуа і Жаном де Граїлі. Слідом розпочалися масові репресії проти повстанців.

ПОВСТАННЯ УОТА ТАЙЛERA

Повстання Уота Тайлера (1381 р.) — найбільше в середньовічній Англії селянське повстання. Керівниками були Уот Тайлер і Джон Болл. Повстання охопило більшість графств. У червні повстанці за підтримки міської бідноти увійшли в Лондон. Під час переговорів з королем повстанці вимагали скасування кріпацтва (т. зв. Майл-Ендська програма), повернення общинних угідь і зрівняння станів (Сміт-філдська програма). Повстання було придушено.

ЖАННА Д'АРК

Жанна д'Арк, Орлеанська діва (бл. 1412—1431) — народна героїня Франції. Походила з селянської сім'ї. У ході Столітньої війни

1337—1453 рр. очолила боротьбу французького народу проти англійських загарбників, у 1429 р. звільнила Орлеан від облоги. У 1430 р. потрапила в полон до бургундців, які передали її англійцям; останні оголосили Жанну д'Арк чаклункою і передали церковному суду. Звинувачена в ересі, Жанна була спалена на міському майдані Руана. У 1920 р. канонізована католицькою церквою.

ЛЮДОВІК XI

Людовік XI (3 липня 1423 — 30 серпня 1483) — король Франції з 1461 р., з династії Валуа. Людовік народився у найважчий період Столітньої війни, коли його батькові Карлу VII належала лише частина Франції. У 1456 р. Людовік посварився з батьком і втік до герцога Бургундського Філіппа Доброго, при дворі якого жив до 1461 р., постійно демонструючи почуття вдячності та дружби до Філіппа і його сина Карла Сміливого.

Після смерті Карла VII Людовік повернувся в Париж, де здивував усіх скромністю вбрання і поведінкою, що личить городянинові, а не монарху. Новий король оточив себе незнатними людьми, що залежали тільки від нього. Прийшовши до влади, Людовік почав боротьбу з Філіппом і його сином. Карл Сміливий у 1465 р. створив з великих феодалів Лігу Загального Блага, яка примусила Людовіка 29 жовтня підписати сприятливу для членів Ліги угоду; Людовік тут же почав її порушувати. У 1468 р. Людовік за порадою кардинала де Балю прибув у Перонн до Карла Сміливого для переговорів.

У цей час у Льежі сталася інспіроване Людовіком повстання проти князя-єпископа Людовіка де Бурбона, який був союзником Карла. Карл звинуватив у цих подіях короля, арештував його, і Людовіку вдалося звільнитися лише ціною значних поступок Бургундії. Після повернення Людовік посадив кардинала де Балю в клітку, у якій неможливо було розігнутися, і той провів там 11 років. У 1470 р. Людовік оголосив Пероннські угоди недійсними.

Карл Сміливий відповів війною, у якій взяли участь брат Людовіка Карл Французький, король Англії Едуард IV і ряд найбільших феодалів Франції. Людовік нейтралізував Карла Сміливого, розбив і стратив багатьох учасників війни, підкупив Едуарда IV і уклав з ним у Пікінї мир, яким офіційно в 1475 р. завершив війну. Людовік підтримував усіх ворогів Карла Сміливого, а після його загибелі в 1477 р. захопив частину його володінь, у тому ж році він приєднав герцогство Немурське, а в 1481 р. викупив володіння Анжуйського дому. У 1479 р. Людовік провів реформу армії, зробивши її найманною; у тому ж році він переніс інсульт, у 1482 р. — другий, після чого різко змінив своє

життя, зачинився в замку Плессі-ле-Тур, замолював гріхи і жертвував величезні суми на церкву. Третій інсульт став для нього останнім. У Людовіка залишилося дві дочки і син — Карл VIII.

ВІЙНА ЧЕРВОНОЇ І БІЛОЇ ТРОЯНДИ

Війна Червоної і Білої Троянди (1455—1485 рр.) — міжусобна війна в Англії, яка велася за престол між двома гілками династії Плантагенетів — Ланкастерами (на гербі яскраво-червона троянда) і Йорками (на гербі біла троянда). Загибель у війні головних представників обох династій і значної частини знаті полегшила встановлення абсолютизму династії Тюдорів.

НЕАПОЛІТАНСЬКЕ КОРОЛІВСТВО

Неаполітанське королівство — держава в південній частині Апеннінського півострова з 1282 р. (формально з 1302 р.) до 1504 р. (з перервою в 1442—1458 рр.). Воно утворилося після розпаду Сицилійського королівства. У 1504 р. стало володінням Іспанії і увійшло до складу Королівства Обох Сицилій (назва «Неаполітанське королівство» збереглася за континентальною частиною цієї держави).

КОРТЕСИ

Кортеси (ісп. *cortes*) — у державах Піренейського півострова станомо-представницькі збори (парламенти), найдавніші на території Західної Європи. У X ст. в королівствах Леон, Кастилія, Саламанка з'явилися збори-курії, які вирішували питання релігійного, політичного й адміністративного характеру, хоч і не могли самостійно ухвалювати закони. У 1137 р. скликані в Леоні під головуванням короля Альфонса VII збори отримали назву кортесів. Оскільки кортеси виникли з королівських курій, спочатку в них були представлені лише дворяни й духовенство, міста ж дістали право посилати своїх депутатів пізніше. Перші представництва міст з'явилися в кортесах королівства Леон у 1188 р. Кортеси, так само як королівські курії, збиралися нерегулярно, терміни їхніх сесій не були чітко встановлені. Спочатку вони були консультативними органами і могли лише надавати поради королеві. Починаючи з XIII ст. роль кортесів у політичному і соціальному житті іспанських королівств різко зросла, вони стали прагнути обмеження коро-

лівської влади, чіткого визначення норм діючого права. Уже до середини XIII ст. кортеси приймали присягу у короля, вирішували питання престолонаслідування, ухвалювали нові закони і були наділені правом оголошувати війну й укласти мир. У різних королівствах Іспанії кортеси займали різні позиції: в Арагоні вони обмежували владу короля, а в Кастилії підтримували її. З кінця XV ст. почалося обмеження впливу кортесів і сфер їхньої діяльності: вони скликалися рідше, представництво міст у кортесах обмежувалося. До кінця XVIII ст. кортеси припинили своє існування. У сучасній Іспанії кортесами називається парламент.

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ

Османська імперія — назва султанської Туреччини. Османська імперія склалася в XV—XVI ст. внаслідок турецьких завоювань в Азії, Європі й Північній Африці. У період найбільшого розширення (друга половина XVI ст. — середина 70-х рр. XVII ст.) включала крім власне Туреччини весь Балканський півострів, значні території на півночі Африки, Месопотамію тощо. Розпалася після поразки в Першій світовій війні.

ТИМУР (ТАМЕРЛАН)

Тимур (Тамерлан) (1336—1405) — полководець, емір з 1370 р. Засновник держави зі столицею в Самарканді. Розгромив Золоту Орду. Здійснивав загарбницькі походи в Іран, Закавказзя, Індію, Малу Азію і т. д., які супроводжувалися розоренням багатьох міст, знищенням і захопленням у полон населення.

КАЗИМИР III ВЕЛИКИЙ

Казимир III Великий (30.04 (за іншими даними 30.06). 1310 — 5.11.1370) — король Польщі (1333—1370). Син Владислава I Локетка, останній представник династії Пястів. У 1337—1346 рр. провів грошову реформу. У 1346—1347 рр. видав Віслицько-Пьотрокувські статuti, які стали першими повними записами польського звичаєвого права і в яких законодавчо закріплювалося існування станової монархії в Польщі. Протягом 40-х рр. XIV ст. Казимир III при підтримці Чехії вів загарбницьку політику проти Галицько-Волинської держави. У 1340 р. Казимир III, задалегідь уклавши військовий союз

(1339) з угорським королем Людовіком I Великим, почав агресію проти Галицько-Волинського князівства, але потерпів поразку. Після смерті в 1349 р. глави боярського уряду Д. Дедька захопив Галичину, а трохи раніше — Сяноцьку землю. У 1350 р. Казимир уклав угоду з Людовіком I Великим про перехід після його смерті польських земель, Галичини, Холмської і Белзької земель під владу Угорщини. При ньому в 1351—1352 рр. продовжувалася війна між Польщею і Литвою за Галицько-Волинську землю, а в 1352—1366 рр. Польська держава воювала проти волинського князя Любарта. У 1366 р. Казимир III підписав договір з Великим князівством Литовським, за умовами якого до Польщі відійшла Західна Волинь з Холмом і Белзом. Розпочав процес польської і німецької колонізації українських земель. Вів невдалу війну проти Тевтонського ордену, яка завершилася підписанням Калішського трактату 1343 р., за умовами якого Польща втрачала Східне Помор'я. У 1343 р. приєднав до Польщі Куявію. Заснував Краківський університет (1364).

КРЕВСЬКА УНІЯ

Кревська унія 1385 р. — угода, укладена між Польщею і Великим князівством Литовським 14.08.1385 в замку Крево (Литва). Передбачала об'єднання Польщі й Литви в єдину державу внаслідок шлюбу польської королеви Ядвіги і литовського князя Ягайла. За умовами Кревської унії Ягайло ставав польським королем, одночасно залишаючись великим князем литовським.

Литва зберігала незалежність, але зазнавала значного посилення в ній польського впливу. Виконуючи умови унії, Ягайло в 1385 р. разом з усіма підданими прийняв католицтво. Основною метою Кревської унії було об'єднання сил двох держав для боротьби проти агресії Тевтонського ордену і приєднання до Польщі частини українських земель, які знаходилися у складі Великого князівства Литовського. Проти унії виступила литовсько-українська опозиція на чолі з князем Вітовтом, яка добилася збереження Великого князівства Литовського як окремої незалежної держави.

«ЗОЛОТА БУЛЛА»

«Золота булла» Карла IV Люксембурга (лат. *Bulla Aurea*) — законодавчий акт, прийнятий імперським сеймом в 1356 р. і затверджений імператором «Священної Римської імперії» Карлом IV. Вона регламентувала обрання німецького короля колегією імперських курфюр-

стів і була дійсно до кінця існування Старої імперії (1806). Булою були визначені права семи курфюрств, у 7-му розділі зазначалося, хто є «дійсними і законними курфюрстами «Священної Римської імперії»: три архієпископи (Майнца, Трира і Кельна), король Богемії, Рейнський пфальцграф, герцог Саксонії і маркграф Бранденбурга. Скликання цих зборів і роль керівника виборів короля належала архієпископу Майнца, що віддавав свій голос обранцеві останнім.

Рішення приймалося більшістю голосів (або одностайно). До обумовлених в «Золотій буллі» прав курфюрств відносилось також обмеження (заборона) на розподіл територій курфюрств. Їхні права визначали їхній стан вищим за стан інших ландграфів. Особливо це стосувалося Богемії (Чеського королівства), король якої ставав тепер головним світським курфюрстом.

ГУСИТИ

Гусити — прихильники антикатолицького і національного руху в Чехії (частково в Словаччині) у першій половині XV ст., послідовники вчення Яна Гуса. Рух гуситів був підготовлений реформаційною діяльністю Мілича з Кромержижа, Матвея з Янова, Яна Гуса, Єроніма Празького, їхніх послідовників Мікулаша з Пелггржимова, Мартіна Гуски. Центри гуситів — Прага, Пльзень, Табор. У гуситському русі розрізнялися два основних напрями: *таборити* й *чашники*. Боротьба гуситів з католицькою церквою і німецьким засиллям у Чехії призвела до серії гуситських воєн 1419—1437 рр. Феодально-католицькі сили на чолі з папою Мартіном V та імператором Сигізмундом I провели в 1420—1431 рр. п'ять походів на Чехію, але вони були відбиті гуситами, військові сили яких очолювали Ян Жижка, Ян Желівський, Прокоп Великий. У 1433 р. чашники об'єдналися з імператорськими військами і в 1434 р. біля Ліпан розгромили таборитів, остання фортеця яких (Сіон) була захоплена в 1437 р.

ГРЮНВАЛЬДСЬКА БИТВА

Грюнвальдська битва — битва між військами Тевтонського ордену і польсько-литовської коаліції 15 липня 1410 р. (у ході так званої «Великої війни»). «Велика війна» 1409—1411 рр. виникла через прагнення Литви повернути ті литовські землі, що знаходилися під

владою Тевтонського ордену (Жемайтію); Польща виступала союзником Литви в цьому конфлікті. 3 липня 1410 р. об'єднані польсько-литовські війська під командуванням польського короля Владислава II Ягайла (Ягеллона) рушили до кордону володінь Тевтонського ордену, назустріч їм зі столиці орденських володінь Марієнбурга (сучасний Мальборк) вийшла армія під командуванням великого магістра ордену Ульріха фон Юнінгена. Серед тевтонців крім власне членів ордену та їхніх васалів були рицарі з Німеччини, Франції та Англії; польське військо включало полки, складені з чехів, валахів, українців і білорусів; у литовській армії, якою командував великий князь литовський Вітовт (Вітаутас), двоюрідний брат Ягайла, знаходилися два смоленських полки під командуванням князя Смоленського Семена Лінгвена Ольгердовича; на боці союзників виступала також татарська кіннота.

15 липня противники зішлись на рівнині в трикутнику між місцями Грюнвальд, Танненберг (нині — Стембарк) і Людвігсдорф (нині Людвігово). Війська ордену вишикувалися фронтом між Грюнвальдом і Танненбергом у дві лінії. Праве крило першої лінії очолював Ліхтенштейн, ліве — Валенрод, другу лінію — сам великий магістр. Союзники вишикувалися в три лінії довжиною 2,5 км між Грюнвальдом і Людвігсдорфом.

На лівому крилі знаходилися поляки (спільно з чехами, українцями та іншими) під командуванням коронного маршала Польщі Збігнева з Бжезя, третя лінія — на чолі з самим Владиславом, на правому — литовські й смоленські війська під керівництвом Вітовта, на крайньому правому фланзі — татарська кіннота.

Битва почалася із залпу орденської артилерії. Потім в атаку пішла татарська кіннота, за нею — перша лінія військ Вітовта. Атака була відбита, у бій пішли друга і третя лінії литовців, але Валенрод рушив у контратаку, литовці почали відступати. Одночасно поляки пішли на Ліхтенштейна і прорвали його фронт. Валенрод, що переслідував литовців, повернувся, намагався потіснити сили Збігнева з Бжезя, але був відбитий. У бій вступила друга лінія орденських військ під командуванням Ульріха фон Юнінгена, але на допомогу Збігневу прийшла третя лінія поляків під командуванням Ягайла, а загони Вітовта, які повернулися на поле битви, довершили розгром сил ордену. Великий магістр і з ним 205 рицарів ордену загинули в бою. Мирний договір від 1 лютого 1411 р. примусив Тевтонський орден віддати Жемайтію Литві, Добжинську землю — Польщі, а також виплатити контрибуцію.

УТВОРЕННЯ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

ДМИТРІЙ ДОНСЬКОЇ

Дмитрій Донської (1350—1389) — великий князь московський (з 1359 р.) і владимирський (з 1362 р.), син Івана II. При ньому в 1367 р. почато будівництво білокам'яних стін Кремля в Москві. Очолив збройну боротьбу руського народу проти монголо-татар; керував їхнім розгромом у битві на р. Вожа (1378). У Куликовській битві 1380 р. (верхів'я Дону) він проявив неабиякий полководницький талант, за що був прозваний Донським. Під час князювання Дмитрія Донського Москва затвердила своє панівне становище в руських землях. Дмитрій Донської уперше передав велике князювання Василю I без санкції Золотої Орди. Канонізований російською Православною Церквою.

МАМАЙ

Мамай (р. н. невід. — 1380) — татарський темник (воєначальник), фактичний правитель Золотої Орди, організатор походів у руські землі. Зазнав поразки від московського князя Дмитрія Донського в битвах на р. Вожа (1378) і на Дону (Куликовська битва 1380 р.). Втративши владу в Золотій Орді, утік до Криму. Убитий у Кафі.

КУЛИКОВСЬКА БИТВА

Куликовська битва (8 вересня 1380 р.) — битва руських військ під проводом великого князя владимирського і московського Дмитрія Донського з татарським військом на чолі з темником Мамаєм на Куликовому полі, у верхній течії р. Дон. Битва завершилася розгромом татарського війська і поклала початок звільненню руського народу від золотоординського ярма.

ІВАН III

Іван III (1440—1505) — великий князь московський (з 1462 р.), син Василя II. За правління Івана III склалося територіальне ядро єдиної Руської держави, почалося формування центрального держав-

ного апарату. Приєднав Ярославль (1463), Новгород (1478), Твер (1485), Вятку, Перм та інші міста. За його правління було скинено монголо-татарське ярмо («стояння на Вугрові» 1480 р.), складено Судебник 1497 р., розвернулося велике будівництво в Москві, виріс міжнародний авторитет Руської держави, сталося оформлення титулу Великий князь всієї Русі.

БОЯРСЬКА ДУМА

Боярська дума — 1) У Київській державі рада членів старшої дружини та інших близьких до князя осіб. 2) У період феодальної роздробленості рада знатних васалів при князі у великих та удільних князівствах. 3) У Російській централізованій державі кінця XV — початку XVIII ст. постійний станово-представницький орган аристократії при великому князі (цареві) законодавчого характеру, на засіданнях якого обговорювалися питання зовнішньої і внутрішньої політики.

ДВОРЯНСТВО

Дворянство — один із вищих станів феодального суспільства (нарівні з духовенством), який був наділений закріпленими в законі привілеями, що передавалися в спадщину. Основою економічного і політичного впливу дворянства була власність на землю. У Західній Європі дворянство формувалося із старовинних аристократичних родів, королівських посадових осіб, рицарства і остаточно склалося в епоху абсолютизму. Воно ділилося на вище і нижче, що знаходило вираження і в дворянських титулах (барони і рицарі в Англії, гранди та ідалго в Іспанії, магнати і шляхта в Польщі тощо). У країнах Західної Європи після ліквідації станового суспільства дворянство зберегло багато своїх привілеїв, а також політичний вплив. У Росії дворянство виникло в XII—XIII ст. як нижча частина військово-служилого стану. З XIV ст. дворяни почали отримувати за службу землю. За Петра I становлення дворянства остаточно завершилося.

ІСТОРІЯ НОВОГО ЧАСУ

ЩО ВИВЧАЄ НОВА ІСТОРІЯ

Термін «нова історія» («новий час») з'явився в європейській суспільно-політичній думці в епоху Відродження. Це поняття міцно закріпилося в історичній науці, хоч його зміст постійно уточнювався і трансформувався. Зараз під новою історією розуміють процес становлення й утвердження буржуазних відносин як основи західної цивілізації. Як правило, її початок пов'язують з Англійською революцією 1640—1660 рр., що стала яскравим симптомом кризи «старого порядку». Верхньою межею періоду нової історії є рубіж XIX—XX ст. За цей час економіка Заходу еволюціонувала від мануфактурної стадії розвитку капіталізму до індустріальної, а в соціально-політичній сфері — від абсолютизму до буржуазних республік і основ цивільного суспільства.

ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ

ОГЛЯД ВЕЛИКИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ВІДКРИТТІВ

Великі географічні відкриття — найбільші відкриття європейських мореплавців і землепроходців, зроблені в XV — середині XVI ст. Спонукальних мотивів для відправлення європейцями численних експедицій було кілька. Це пошуки нових торгових шляхів, оскільки розширення володарювання турків зруйнувало традиційні торгові зв'язки Європи зі Сходом, перекривши найважливіший торговий шлях на схід через Малу Азію та Сирію. Крім того, до цього часу вже була практично вирішена задача мореплавства у відкритому морі, побудовані надійні судна, пристосовані до океанського плавання; усе це стимулювало пошук нових шляхів в Індію, відкриття і захоплення земель, що знаходилися на південь від Європи.

ПЕРШИЙ ПЕРІОД ВІДКРИТТІВ

Далекі морські експедиції першими почали здійснювати португальські мореплавці, пірати і работорівці. У 1419 р. Ж. Гонсалвіш Зарку і Т. Ваш Тейшейра відкрили острови Мадейра і Санта, між

1427 і 1432 рр. М. Велью Кабрал відкрив Азорські острови. У 1445 р. капітан Д. Діаш обійшов західний край Африки і назвав його Зеленим Мисом, а експедиція А. Кадамосто в 1456 р. відкрила острови Зеленого Мису. У 60—70-ті роки португальці досліджували береги Гвінейської затоки; у 1482 р. капітан Д. Кан відкрив гирло р. Конго. У 1487—1488 рр. каравели Б. Діаша досягли південного краю Африки, відкривши мис Доброї Надії. Нарешті, у 1497—1498 рр. експедиція Васко да Гама на чотирьох суднах обігнула Африку з півдня, вийшла в Індійський океан і досягла берегів Індії.

Виходячи з уявлення про кулястість Землі, генуезець Христофор Колумб на іспанській службі зробив спробу досягнути Індії іншим шляхом (пливучи на захід Атлантичним океаном). Іспанський уряд дав йому 3 каравели (найбільша була водотоннажністю 280 т), і 12 жовтня 1492 р. експедиція під керівництвом Колумба досягла одного з Багамських островів. Крім того, були відкриті острови Куба і Гаїті. Потім великий мореплавець здійснив ще три плавання, відкривши острови Пуерто-Ріко, Ямайку і кілька невеликих островів з групи Маліх Антильських, а також узбережжя Південної і Центральної Америки. Колумб помер у 1506 р., будучи упевненим, що відкрив новий шлях в Індію. Насправді ж він був першовідкривачем Америки.

У 1499—1504 рр. чотири подорожі (у складі іспанських експедицій) здійснив до берегів Нового Світу італієць Америго Веспуччі. Німецький картограф і видавець М. Вальдземюллер у передмові до книги Веспуччі запропонував назвати новий материк на честь Америго — Америкою, і ця назва увійшла в історію (у 1538 р. вона вперше була вказана на карті Південної і Північної Америки).

У 1500—1501 рр. ескадра під командуванням португальця П. А. Кабрала, що прямувала в Індію, через екваторіальну течію сильно відхилилася від курсу на захід і досягла берегів Бразилії, яка була оголошена володінням Португалії. Берегів Тихого океану першим з європейців досяг іспанський конкістадор В. Нуньес де Бальбоа, який перетнув у 1513 р. Панамський перешийок. Остаточо підтвердив наявність величезного океану між Америкою і Азією Ф. Магеллан, який очолив перше плавання навколо світу (1519—1521). Експедиція під керівництвом Магеллана дослідила південно-східну частину Південної Америки, відкрила протоку між Атлантичним і Тихим океанами (Магелланова протока) і здійснила плавання в південній частині Тихого океану. Магеллан побував на Маріанських і Філіппінських островах (де загинув у сутичці з тубільцями). З 239 людей, що відправилися з ним у плавання, в Іспанію повернулася 21 (ними командував керманіч експедиції баск С. Ель-Кано).

Наприкінці XV ст. італієць Дж. Кабот на англійській службі відкрив північно-східне узбережжя Північної Америки, яке на рубежі

X—XI ст. вже відвідувалося вікінгами. Пізніше його син С. Кабот здійснив тривалу подорож уздовж східного узбережжя Південної Америки. У другій чверті XVI ст. Ф. Пісарро, Д. де Альмагро, Ф. Орельяна та інші іспанські конкістадори досліджували Тихоокеанське узбережжя Південної Америки, відкрили Перу, Чілі й найбільші південноамериканські ріки Амазонку, Оріноко, Парану і Парагвай.

ДРУГИЙ ПЕРІОД ВІДКРИТТІВ (СЕРЕДИНА XVI — СЕРЕДИНА XVII СТ.)

У цей час почалося освоєння Сибіру руськими мандрівниками і землепроходцями. Помори, що заселяли узбережжя Білого моря, відправлялися у тривалі плавання на невеликих парусних суднах, відкриваючи полярні острови (Шпіцберген та інші). У 1579 або 1581 р. Єрмак почав похід у Сибір. На півночі Західного Сибіру в 1601 р. засноване місто Мангазея — центр торгівлі хутром. На Єнісеї та Лені були побудовані руські фортеці — остроги. У 1639 р. І. Москвитін пройшов до узбережжя Охотського моря. В. Поярков і Є. Хабаров у 1649—1653 рр. зі своїми козацькими загонами вийшли до Амура. Експедиція С. Дежнева першою пройшла Берінговою протокою, що розділяє Азію і Північну Америку. Похід В. Атласова на Камчатку завершив добу географічних відкриттів росіян у Сибіру та на Далекому Сході.

Спроби європейських мандрівників у цей період обігнути відкрити Колумбом землю з півночі й знайти новий шлях в Азію обумовили інтенсивне вивчення Північної Атлантики та Арктики. Англієць Дж. Девіс здійснив три плавання в пошуках північно-західного проходу з Атлантичного в Тихий океан, у 1587 р. відкрив протоку (яка носить його ім'я). Г. Гудзон під час експедицій в арктичні частини Північної Америки відкрив протоку, затоку і ріку, названі його ім'ям. В. Баффін у 1612—1616 рр. здійснив експедицію до берегів Шпіцбергену, досліджував Гудзонову затоку і море, згодом назване його ім'ям, відкрив ряд островів у Канадському Арктичному архіпелазі. Голландський мореплавець В. Янсзон у 1606 р. відкрив Австралію (західне узбережжя півострова Кейп-Йорк). У 1642 г. А. Тасман відкрив острів, названий на його честь Тасманією, першим обійшов Австралію з півдня, відкрив Нову Зеландію і ряд архіпелагів у Тихому океані. Плаваючи в цьому регіоні, Л. Торрес відкрив південний берег Нової Гвінеї і протоку між нею і Австралією.

Значення Великих географічних відкриттів в історії людства величезне. Вони ознаменували нову еру в географічному дослідженні Землі, дали поштовх до розвитку багатьох галузей природознавства,

сприяли інтенсифікації світової торгівлі й підготували умови для європейської колоніальної експансії.

РЕФОРМАЦІЯ В ЄВРОПІ

М. ЛЮТЕР

Лютер Мартін (1483—1546) — діяч Реформації в Німеччині, початок якої поклав його виступ (1517) у Віттенберзі з 95 тезами проти торгівлі індульгенціями; ці тези відкидали основні догмати католицизму. Був засновником лютеранства. Переклав на німецьку мову Біблію, затвердивши норми загальнонімецької літературної мови.

ІНДУЛЬГЕНЦІЯ

Індульгенція (від лат. *indulgentia* — милість) — у католицькій церкві повне або часткове відпущення гріхів, а також письмове посвідчення про це. Широка торгівля індульгенціями (з XII—XIII ст.) була засобом збагачення духовенства.

РЕФОРМАЦІЯ

Реформація (від лат. *reformatio* — перетворення) — суспільно-політичний та ідеологічний рух у Західній і Центральній Європі XVI ст., що прийняв релігійну форму боротьби проти католицького учення і церкви. Початок Реформації пов'язують з виступом Мартіна Лютера 31 жовтня 1517 р. проти торгівлі папськими індульгенціями. Ідеологи Реформації висунули тези, які заперечували необхідність католицької церкви з її ієрархією та інститутом духовенства, відкидали канони католицького богослужіння, не визнавали права церкви на земельні багатства. Традиційно виділяють три основних напрями Реформації: *бюргерський* (Лютер, Жан Кальвін, Ульріх Цвінглі); *плебейський*, який вимагав скасування католицької церкви та поєднувався з боротьбою за встановлення соціальної рівності (Томас Мюнцер, анабаптисти); *королівсько-князівський*, що відображав інтереси світської влади, яка прагнула розширити своє політичне значення за рахунок церковних володінь. Під ідейними гаслами Реформації проходили Селянська війна в Німеччині 1524—1526 рр., Нідерландська і Англійська революції. У Реформації містяться джерела протестантизму.

Т. МЮНЦЕР

Мюнцер Томас (бл. 1490—1525) — вождь селянсько-плебейських мас у Реформації і Селянській війні 1524—1526 рр. у Німеччині. У релігійній формі проповідував ідеї насильницького повалення феодального ладу, передачі влади народові й встановлення справедливого суспільства. Намагався створити в тюринго-саксонському районі єдиний центр Селянської війни, але 15 травня 1525 р. його загін було розгромлено поблизу м. Франкенгаузен, а Мюнцера схоплено і страчено.

СЕЛЯНСЬКА ВІЙНА В НІМЕЧЧИНІ

Селянська війна в Німеччині 1524—1526 рр. була викликана посиленням феодального гніту; тісно переплелася з Реформацією. Основні райони: швабсько-шварцвальдський, франконський, тюринго-саксонський. Селяни, підтримані частиною городян (особливо плебейством), штурмували дворянські замки й монастирі, захоплювали міста. Програма повсталих — «Дванадцять статей» — вимагала скасування кріпацтва, зменшення податків і панщини, вільного користування громадськими угіддями.

Вождь та ідеолог селянсько-плебейського табору Томас Мюнцер закликав до встановлення справедливого ладу. До селян приєдналася частина бюргерства і рицарства. Селянська війна була жорсткою придушена військами Швабського союзу.

Ж. КАЛЬВІН

Кальвін Жан (1509—1564) — французький діяч Реформації, засновник кальвінізму. Головний твір Кальвіна називався «Повчання в християнській вірі». Ставши з 1541 р. фактичним диктатором Женеви, він перетворив її на один із центрів Реформації. Характеризувався крайньою релігійною нетерпимістю.

КАЛЬВІНІЗМ

Кальвінізм — напрям протестантизму, заснований Ж. Кальвіном. З Женеви розповсюдився на Францію (гугеноти), Нідерланди, Шотландію й Англію (пуритани). Під впливом кальвінізму проходили Нідерландська (XVI ст.) та Англійська (XVII ст.) революції. Для кальвінізму особливо характерні: визнання тільки Святого

Письма, виняткове значення доктрини призначення (тобто призначення життя людини, її порятунку або засудження походить від Божої волі; успіх у професійній діяльності служить підтвердженням її обраності), заперечення необхідності допомоги з боку духовенства в спасінні людей, спрощення церковної обрядовості (під час богослужіння не звучить духовна музика, не запалюються свічки, у церквах відсутні настінні зображення). Сучасні прихильники кальвінізму — кальвіністи, реформати, пресвітеріани, конгрегаціоналісти.

ПРОТЕСТАНТИЗМ

Протестантизм (від лат. *protestans*, род. в. *protestantis* — той, що публічно доводить) — один з основних напрямів у християнстві. Відокремився від католицизму в ході Реформації XVI ст. Об'єднує безліч самостійних течій, церков і сект (лютеранство, кальвінізм, англіканська церква, методисти, баптисти, адвентисти і т. д.). Для протестантизму характерні відсутність принципового протиставлення духовенства мирянам, відмова від складної церковної ієрархії, спрощений культ, відсутність чернецтва, celibату; у протестантизмі немає культу Богородиці, святих, ангелів, ікон, число таїнств зведене до двох (хрещення і причастя). Основне джерело віровчення — Святе Письмо.

КОНТРРЕФОРМАЦІЯ

Контрреформація — церковно-політичний рух в Європі середини XVI—XVII ст. на чолі з папством, направлений проти Реформації. В основу програми Контрреформації покладено рішення Тридентського собору 1545—1563 рр. Здійснювалася в основному за допомогою інквізиції. Активні провідники Контрреформації — чернечі ордени, особливо єзуїти.

ЄЗУЇТИ

Єзуїти (лат. *societas Jesu* — «Товариство Ісуса») — католицький чернечий орден, заснований у 1537 р. Ігнатієм Лойолою. Затверджений папою Павлом III у 1540 р., у 1550 р. від папи Юлія III орден отримав детальний опис своїх завдань і структури. В умовах поширення протестантизму і критики традиційного чернецтва перед єзуїтами ставилися завдання поширення і захисту віри, а також виховання «добрих католиків», чому служили проповідь,

викладання в навчальних закладах і допомога знедоленим. Здійсненню завдань ордену служили централізм та ієрархія; будь-хто з єзуїтів міг жити в миру; було також відсутнє єдине орденське вбрання.

Після попереднього іспиту бажаючий вступити до ордену — *новицій* — покликаний був два роки працювати в госпіталі або здійснити босоніж пілігримство, жити у злиднях і на милостиню (перша екзаменація). Потім починався період навчання богослов'я і суміжних наук, який мав невизначену тривалість (друга екзаменація). З числа схоластиків-учнів відбиралися особи для річного новиціату (третья екзаменація) — *терціарії*, які потім в залежності від виявлених здібностей могли стати членами двох наступних рівнів ордену: *коад'юторів* (помічників) і *професів*, які приймали три звичайні чернечі обітниці — цнотливості, бідності й слухняності.

З останніх відбиралися потім «професи четвертої обітниці» — чисельно обмежена еліта ордену, — які приносили обітницю особистої слухняності Папі Римському. Вони обирали генерала ордену, якому належала вся повнота влади; від скликання генерального капітулу єзуїти відмовилися. Резиденція генерала знаходилася в Римі. Особливий акцент Лойола робив на дотриманні обітниці слухняності: орден мислився як безвідмовне знаряддя в руках папства, а кожний його член покликаний був, «немов труп», підпорядкувати себе старшим, причому не тільки зовні, але й внутрішньо. Значне місце в діяльності ордену займала освіта, яка, на відміну від жебрущих орденів, не була обмежена тільки богослів'ям, але включала в себе й оволодіння комплексом гуманітарних знань. Єзуїти створили розгалужену і доступну для вихідців із різних станів систему середньої освіти. Дуже скоро єзуїтські колеґіуми стали вважатися зразковими незалежно від того, яку кар'єру мав намір обрати вихованець. Орден був одним з основних знарядь Контрреформації.

Учення єзуїтів про «уявну обмовку», що знімало відповідальність за ті або інші проступки в ім'я вищих цілей, дозволило ордену ефективно протистояти протестантизму, контролювати державні органи і впливати на суспільні настрої.

НІДЕРЛАНДСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

ІКОНОБОРЧЕ ПОВСТАННЯ 1566 р.

Іконоборче повстання 1566 р. — повстання, з якого почалася Нідерландська революція XVI ст. Розпочато воно було під гаслом

кальвінізму і спрямовано передусім проти католицької церкви. Головною діючою силою повстання стали міські низи і селяни приміських сіл. Погрому зазнали близько 5500 церков і монастирів, де знищувалися ікони і статуї святих. У деяких місцях повстанці громили дворянські замки і маєтки, знищували боргові й орендні записи. Спочатку діями повсталих намагалися керувати кальвіністські консисторії і окремі члени антиіспанського Союзу дворян, створеного в 1565 р. Однак озлоблення повсталих відштовхнуло від них нідерландських дворян, які пішли на угоду з іспанською владою. 23 серпня намісниця Нідерландів Маргарита Пармська видала маніфест, обіцяючи скасувати інквізицію, пом'якшити закони проти еретиків, допустити обмежену свободу кальвінізму, амністувати членів Союзу дворян. Цей маніфест розколов ряди повсталих, й іконоборче повстання було придушено.

ПРИНЦ В. ОРАНСЬКИЙ

Вільгельм I Оранський (Нассауський, Мовчазний) (24 квітня 1533 — 10 липня 1584) — принц Оранський, граф Нассауський, діяч Нідерландської революції, лідер антиіспанської дворянської опозиції. Старший син німецького графа Нассау-Ділленбурга, Вільгельм володів землями в Німеччині, Нідерландах і Франції (князівство Оранж). На початку 1560-х років він виступив на чолі опозиції нідерландських дворян проти іспанської влади. Після вступу в Нідерланди іспанської армії Вільгельм сховався в Німеччині і за допомогою німецьких протестантських князів і французьких гугенотів організував походи в Нідерланди в 1568 і 1572 рр. Повсталі штати Голландія і Зеландія в 1572 р. проголосили Вільгельма Оранського своїм статхаудером і надали йому широкі повноваження. Спритний політик і дипломат, майстер інтриги й компромісів, Вільгельм у цей період сприяв консолідації національних сил Нідерландів у боротьбі проти влади іспанського короля. Після перемог повсталих на півдні країни в 1576 р. він переїхав у Брюссель, де в 1577 р. зайняв вищий екстраординарний адміністративний пост у Брабанті. Убитий іспанським агентом Б. Жераром.

МОРСЬКІ ТА ЛІСОВІ ГЕЗИ

Гези (нідерл. *geuzen*, від франц. *gueux* — убогі) — під час Нідерландської революції XVI ст. прізвисько борців проти іспанського володарювання. Спочатку гезами називали членів Союзу дворян, утво-

реного опозиційною знаттю в 1565 р. з метою захисту привілеїв нідерландського дворянства від деспотизму іспанського короля. Пізніше гезами стали називати учасників збройної боротьби з іспанцями, які діяли партизанськими методами на суші (лісові гези) і на морі (морські гези). Морські гези отримали від Вільгельма Оранського *каперські свідоцтва*, які надавали їм статусу каперів (корсарів) і тим самим узаконювали їхні піратські напади на іспанські торгові судна й прибережні поселення. Взяття морськими гезами міста Бриля 1 квітня 1572 р. дало поштовх до загального повстання в Північних Нідерландах.

ГЕРЦОГ АЛЬБА

Альба Фернандо (повн. Фернандо Альварес де Толедо-і-Піментел, третій герцог Альба) (29 жовтня 1507 — 11 грудня 1582) — іспанський полководець і державний діяч, правитель Нідерландів у 1567—1573 рр. На політичній арені з'явився під час війни 1546—1548 рр. зі Шмалькальденським союзом німецьких протестантів і війни Іспанії з папою Павлом IV (1556—1557). Завдяки сміливості, католицькому фанатизму і відданості монархії Альба користувався особливим довір'ям іспанського короля Філіппа II Габсбурга. Призначений правителем у Нідерланди, Альба влітку 1567 р. на чолі сильної армії прибув у країну. Встановивши терористичну диктатуру (Рада про безладдя), він прирік до страти тисячі людей (у тому числі графа Егмонта та адмірала Горна). Однак політика Альби, особливо введення ним у 1571 р. нового податку — *алькабали*, — призвела в 1572 р. до нового революційного вибуху. У 1573 р. король був змушений відкликати герцога Альбу в Іспанію. У 1580 р. Альба очолював іспанську армію, яка завоювала Португалію.

УТРЕХТСЬКА УНІЯ

Утрехтська унія (1579 р.) — військово-політичний союз північних провінцій Нідерландів (Голландія, Зеландія, Утрехт, Гелдерн, Оверейссел, Фрісландія, Гронінген), укладений проти Іспанії. Під час Нідерландської революції XVI ст. південні провінції країни 6 січня 1579 р. уклали Арраську унію, направлену на збереження влади іспанського короля Філіппа II Габсбурга. У відповідь п'ять північних провінцій (пізніше до них приєдналися ще дві провінції) 23 січня 1579 р. уклали в Утрехті унію проти іспанської влади. Статті Утрехтської унії передбачали федеративний політичний устрій Нідерландів,

дів, створення спільної армії, єдиної монетної системи, ведення спільної зовнішньої політики. Влада іспанського короля визнавалася лише формально. Утрехтська унія заклала основи Республіки Сполучених провінцій. До унії долучилося багато міст у Фландрії та Брабанті, але в 1580-ті роки весь південь Нідерландів був завойований іспанськими військами.

ГЕНЕРАЛЬНІ ШТАТИ

Генеральні штати — у Нідерландах історичних (з 1463 р.) так називалася вища станова-представницька установа, у сучасних Нідерландах — парламент.

НІДЕРЛАНДСЬКА ОСТ-ІНДСЬКА КОМПАНІЯ

Нідерландська Ост-Індська компанія (Об'єднана Ост-Індська компанія) — торгова компанія голландських купців, що існувала в 1602—1798 рр. Компанія мала монопольне право торгівлі, мореплавства, розміщення факторій у країнах басейнів Індійського і Тихого океанів. Захопивши значні території в Південно-Східній Азії і на півдні Африки, Ост-Індська компанія стала головним інструментом створення голландської колоніальної імперії.

НІДЕРЛАНДСЬКА ВЕСТ-ІНДСЬКА КОМПАНІЯ

Нідерландська Вест-Індська компанія — торгова компанія, що існувала в 1621—1791 рр. Дістала від Генеральних Штатів республіки Сполучених провінцій монопольне право торгівлі та колонізації в Америці й Західній Африці. Захопила частину території Бразилії, кілька островів Вест-Індії (Кюрасао, Аруба тощо), частину східного узбережжя Північної Америки, де було засноване місто Новий Амстердам (нині Нью-Йорк). Ряд опорних пунктів компанії на західному узбережжі Африки стали базами для голландської работоргівлі. У боротьбі з іспанською і португальською торгівлею компанія активно використовувала каперство. У 1628 р. каперський флот під командуванням Пітера Хейна захопив поблизу берегів Куби іспанський «срібний флот»; вартість здобичі оцінювалася у 12 млн гульденів. Після закінчення Тридцятилітньої війни (1618—1648) Нідерландсь-

ка Вест-Індська компанія зазнала кризи. Більшість її володінь уже в другій половині XVII ст. була захоплена колоніальними суперниками голландців — англійцями.

ФРАНЦІЯ В XVI—XVII ст.

ФРАНЦИСК I

Франциск I (12 вересня 1494 — 31 березня 1547) — король Франції з 1515 р. з ангулемської гілки династії Валуа. На роки його правління припадає розквіт французького Відродження, посилення абсолютизму в королівській політиці й початок становлення соціально-політичної системи, яка існувала до 1789 р.

ГУГЕНОТСЬКІ (ГРОМАДЯНСЬКІ) ВІЙНИ

Гугенотські війни у Франції 1562—1594 рр. — війни між католиками й гугенотами. Обидва протиборствуючих табори очолювала феодальна знать (що прагнула обмежити королівську владу): католиків — герцоги Гізи, гугенотів — принц Луї Конде, адмірал Гаспар Коліньї та наваррський король Антуан Бурбон (який пізніше перейшов на сторону католиків). Зі вступом *de facto* на французький престол у 1594 р. Генріха IV Бурбона (який перейшов у католицизм) військові дії в основному закінчилися; остаточно завершив релігійні війни Нантський едикт 1598 р.

АБСОЛЮТИЗМ

Абсолютизм (абсолютна монархія) — форма феодальної держави, при якій монарху належить необмежена верховна влада. При абсолютизмі держава досягає найвищого ступеня централізації, створюються розгалужений бюрократичний апарат, постійна армія і поліція; діяльність органів станового представництва, як правило, припиняється. Розквіт абсолютизму в країнах Західної Європи припадає на XVII—XVIII ст.

ВАРФОЛОМІЙСЬКА НІЧ

Варфоломійська ніч — масове знищення гугенотів католиками в ніч з 24 на 25 серпня 1572 р. (день святого Варфоломія) в Парижі, організоване Катериною Медічі та Гізами, найважливіша подія релі-

гійних воєн у Франції. За Сен-Жерменським миром (після Третьої релігійної війни 1568—1570 рр.) гугеноти отримали часткову свободу, їм передавалися кілька фортець, а адмірала Коліньї було введено до складу королівської ради. Уряд Карла IX і Катерини Медічі, бажаючи скріпити мир, наполіг на шлюбі голови кальвіністів Генріха Наваррського (майбутнього Генріха IV) і Маргарити Валуа, сестри короля. Коліньї запропонував об'єднати католицьке і гугенотське дворянство у війні проти Іспанії, підтримавши повсталих кальвіністів Нідерландів. Катерина Медічі та її радники вважали, що конфлікт Франції з могутньою Іспанією обернеться катастрофою. Вони побоювалися також, що Коліньї вдасться підпорядкувати своєму впливу молодого короля.

На весілля в столицю з'їхалися усі відомі представники кальвіністської аристократії, а також сотні середніх і дрібних дворян. У Парижі ходили чутки про гугенотську змову. Сорбонна і проповідники називали весілля «протиприродним». Гугенотам приписували відповідальність за розв'язання громадянських воєн, бачили в них слуг антихриста, які ображали Бога. Весілля відбулося 18 серпня 1572 р. На фоні загального зубожіння надзвичайно пишні святкування посилювали обурення міських жителів. 22 серпня на адмірала Коліньї було вчинено замах. Сліди злочину вказували на причетність до нього герцога Генріха Гіза, популярного серед парижан.

За законами честі він повинен був помститися Коліньї за свого батька, убитого в 1563 р. Пораненого адмірала відвідали Карл IX і Катерина Медічі. Але гугенотська знать не задовольнилася співчуттям, зажадавши від короля покарання Гіза. Лунали заклики готуватися до нової війни. Деякі дворяни залишили Париж. Катерині Медічі й кільком придворним вдалося переконати короля усунути найбільш небезпечну групу гугенотів, щоб уникнути громадянської війни. Паризький муніципалітет 23 серпня отримав наказ зачинити ворота і привести в готовність міську міліцію. У ніч на 24 серпня було вбито Коліньї, потім почалася різанина гугенотів, що знаходилися в Луврі та в інших частинах міста. Генріху Наваррському та його кузену Генріху Конде король врятував життя, зажадавши їхнього переходу в католицизм. Тиждень у місті панувало дике насильство. Король намагався відновити спокій, але солдати і міська міліція змішувалися з простолюдинами, вбиваючи і грабуючи навіть тих, кого король брав під захист. Спочатку уряд намагався пояснити те, що відбувається, ворожнечею Гізів та Коліньї, але 26 серпня Карл IX офіційно заявив, що все сталося за його наказом.

Убивства гугенотів відбулися також у кількох провінційних містах. Тільки в Парижі загинуло більше 2 тис. чоловік і більше 5 тис. — по всій Франції.

ДИНАСТІЯ БУРБОНІВ

Бурбони (франц. *Bourbons*, ісп. *Borbones*, італ. *Borboni*) — династія королів Франції в 1589—1792, 1814—1830 рр.; королів Іспанії в 1700—1808, 1814—68, 1874—1931 і з 1975 р.; королів Обох Сицилій в 1735—1805, 1814—1860 рр.; герцогів Парми і П'яченци в 1748—1802, 1847—1859 рр. Найбільш відомі представники французьких Бурбонів: Генріх IV, Людовік XIV, Людовік XVI, Людовік XVIII. Початок іспанської гілки Бурбонів поклав онук Людовіка XIV — Філіпп V. Король Іспанії Хуан Карлос I є єдиним з Бурбонів, що зберігає престол до цього часу. Родоначальник гілки королів Обох Сицилій — Карл IV, син іспанського короля Філіппа V.

НАНТСЬКИЙ ЕДИКТ

Нантський едикт (1598 р.) — закон, виданий французьким королем Генріхом IV Бурбоном; остаточно завершив релігійні війни другої половини XVI ст. у Франції. Едикт було підписано у квітні 1598 р. в місті Нанті. Згідно з його положеннями католицизм залишався пануючою релігією Франції, але гугенотам надавалася свобода віросповідання і богослужіння в містах (крім Парижа і деяких інших) та у деяких сільських місцевостях. Гугеноти одержали право займати судові, адміністративні й військові посади. При парламентах Парижа, Бордо, Тулузи, Гренобля були створені спеціальні палати для розбору судових справ гугенотів. Половина складу цих палат комплектувалася з числа гугенотів. Едикт дозволяв гугенотам скликати свої конференції й синоди. Крім того, Нантський едикт містив секретні додаткові статті. Вони надавали гугенотам право мати свою армію, сто фортець і укріплених замків з гарнізонами (головні з яких Монпельє, Монтобан, Ла-Рошель). Після війни з гугенотами 1621—1629 рр. секретні статті Нантського едикту були відмінені за миром в Але 1629 р. У 1685 р. король Людовік XIV Бурбон повністю відмінив дію Нантського едикту.

АНГЛІЯ В XVI ст.

ДИНАСТІЯ ТЮДОРІВ

Тюдори — королівська династія в Англії в 1485—1603 рр. Представники: Генріх VII, Генріх VIII, Едуард VI, Марія I, Єлизавета I.

ЛЕНДЛОРДИ

Лендлорд (англ. *landlord*, буквально — земельний лорд) — у середньовічній Англії феодал — великий землевласник, лорд; з розвитком капіталістичних відносин у Великобританії — великий землевласник, одержувач земельної ренти. Власність лендлордів почала складатися в Англії в XIV—XV ст. у період розкладання манора (феодалної вотчини). Пізніше, поряд з джентрі, лендлорди починають вести своє господарство капіталістичними методами. У результаті огорожувань лендлорди зосередили у своїх руках великі земельні площі. Англійська революція XVII ст. юридично зміцнила володіння лендлордів на правах приватної власності. Парламентські огорожування XVIII ст. остаточно зігнали селян із земель лендлордів. Володіючи значною земельною власністю, лендлорди широко практикували капіталістичні форми її оренди, у тому числі здачу ділянок під забудову, будівництво шахт і підприємств. У XVIII ст. лендлорди відігравали провідну роль у політичному житті Великобританії, їхні інтереси виражала партія *тори*. У XIX ст. зростання промислової буржуазії призвело до послаблення позицій лендлордів.

ДЖЕНТРІ

Джентрі (англ. *gentry*, від *gentle* — благородний, родовитий, знатний) — нетитуловане середнє і дрібне дворянство в Англії XVI—XVII ст. В Англії джентрі стали підґрунтям для нового дворянства, яке зуміло пристосуватися до розвитку капіталізму в XVI—XVII ст. Саме джентрі було головним провідником капіталістичних відносин в англійському селі. У ході аграрного перевороту XVI—XVII ст. вони збільшили свою земельну власність за рахунок огорожувань та розпродажу секуляризованого церковного майна. Свої землі джентрі здавали в оренду великим фермерам, або самі займалися сільським господарством і промисловим виробництвом, активно використовуючи найману працю. Свої капітали джентрі охоче вкладали в торгові компанії. Економічно зміцніле джентрі вже в XVI ст. відігравало важливу політичну роль, з їхнього середовища вийшло багато політичних діячів, лідери парламентської опозиції абсолютизму і лідери Англійської революції XVII ст. — Дж. Хемпден, Дж. Пім, О. Кромвель, Дж. Лільберн. Джентрі у складі нового дворянства виступило головним союзником буржуазії в боротьбі проти абсолютизму. Революція збільшила земельну власність джентрі. Проведені в ході революції скасування рицарського держання перетворили земельні володіння джентрі в приватну власність буржуазного типу.

ОГОРОДЖУВАННЯ

Огороджування — насильницький згін селян із землі (яку потім огороджували огорожами, канавами); класичне вираження знайшло в Англії кінця XVIII — початку XIX ст. Основними причинами згону селян із земель, які стали використовуватися під пасовища, були зростання цін на вовну і розвиток суконної промисловості. Селяни, позбавлені землі, перетворювалися переважно на бродяг і жебраків. Так звані парламентські (дозволені актами парламенту) огороджування XVIII — початку XIX ст. призвели у Великобританії до зникнення селянства.

ГЕНРІХ VIII

Генріх VIII (28 червня 1491 — 28 січня 1547) — англійський король з 1509 р., з династії Тюдорів, один із найяскравіших представників англійського абсолютизму. В управлінні державою Генріх VIII спирався на своїх фаворитів: Томаса Уолсі, Томаса Кромвелля, Томаса Кранмера. За його правління в Англії була проведена Реформація, яку король розглядав як засіб зміцнення своєї влади і поповнення скарбниці. Безпосереднім мотивом до реформи англійської церкви стала відмова римського папи Климента VII затвердити розлучення Генріха VIII і Катерини Арагонської та його одруження з Анною Бoleйн. Після розриву з Папою Римським парламент у 1534 р. проголосив короля головою англійської церкви. Оновлена церква зберегла католицькі обряди і отримала назву англіканської церкви. Канцлер Томас Мор, який виступив проти розриву із Папою Римським, був звинувачений у державній зраді і страчений у 1535 р.

Генріх VIII в 1536 і 1539 рр. провів секуляризацію монастирських земель, значна частина яких перейшла в руки нового дворянства. Опір, особливо сильний на півночі Англії («Благодатне паломництво»), жорстоко придушувався королівськими військами. У зв'язку із секуляризацією посилювався процес експропріації селянських наділів, розорення селян. Для боротьби з бродягами і жебраками Генріх VIII видав «криваве законодавство» проти експропрійованих. Однак в умовах аграрного перевороту, що почався, король намагався зберегти стару феодальну структуру землеволодіння, зокрема, проводив заходи проти огороджувань.

АНГЛІКАНСЬКА ЦЕРКВА

Англіканська церква — протестантська церква, що виникла в XVI ст.; у Великобританії є державною. У догматичі англіканської

церкви поєднуються положення протестантизму (про порятунок особою вірою) і католицизму (про спасаючу силу церкви). За культом і організаційними принципами близька до католицької церкви. Церковну ієрархію очолює король.

ПУРИТАНИ

Пуритани (англ. *Puritans*, від пізньолат. *puritas* — чистота) — послідовники кальвінізму в Англії в XVI—XVII ст., які виступали за поглиблення Реформації, проведеної зверху у формі англіканства, і проти абсолютизму. Пуританізм став ідеологічним знаменом Англійської революції XVII ст. Неоднорідність соціально-політичного складу пуритан призвела до виділення серед них помірної (пресвітеріани) і радикальної (індепенденти) течій.

ЕЛІЗАВЕТА I

Елізавета I Тюдор (7 вересня 1533 — 24 березня 1603) — королева Англії з 1558 р., дочка Генріха VIII Тюдора та Анни Бoleйн. При Елізаветі I були зміцнені позиції абсолютизму, відновлена англіканська церква, розгромлена іспанська Непереможна армада (1588), широко здійснювалася колонізація Ірландії. Сорокап'ятилітнє правління Елізавети I вважається періодом розквіту англійського абсолютизму і «золотим віком» ренесансної культури в країні.

НЕПЕРЕМОЖНА АРМАДА

Непереможна армада (ісп. «*La Armada Invencible*») — військовий флот, сформований у 1586—1588 рр. Іспанією для завоювання Англії під час англо-іспанської війни 1587—1603 рр. Армада нараховувала 131 корабель із 2400 гарматами.

Екіпаж суден складався з 8 тис. матросів і канонірів. На борт було взято 19 тис. солдатів і 1545 добровольців, призначених для завоювання Англії. Іспанські кораблі склалися переважно з великих, високобортних галеонів, призначених для абордажного бою. Роль артилерії в морському бою іспанські флотоводці недооцінювали. Після дворічної підготовки, 20 (30) травня 1588 р. армада під прапором герцога А. П. Медіні-Сідонії вийшла в море з Лісабона.

Шторм затримав флот в Ла-Коруњи і тільки 12 (22) липня іспанці залишили рідні береги. Англійський флот складався з невеликих за розмірами, але маневрених суден із сильною артилерією. Усього у

флоті англійців нараховувалося 197 кораблів, 6500 гармат, 12 тис. матросів, 4 тис. солдатів. Під командуванням Ч. Хоуарда і Ф. Дрейка англійські кораблі зустріли іспанців у Ла-Манші і протягом 21(31) липня — 29 липня (8 серпня) 1588 р. неодноразово атакували Непереможну армаду, знищивши близько 20 кораблів.

Зазнавши поразки у відкритому бою, іспанський флот не зміг прийняти на борт армію герцога Парма, дислоковану в Нідерландах, і був змушений піти навколо Британських островів назад в Іспанію. Під час штормів біля Оркнейських островів і поблизу берегів Ірландії загинуло близько 40 кораблів. У вересні 1588 р. в порти Північної Іспанії повернулося близько 70 суден армади з 9—10 тис. чоловік на борту. Внаслідок загибелі Непереможної армади могутність Іспанії на морях була серйозно підірвана, а Великобританія отримала статус сильної морської держави.

АНГЛІЙСЬКА ОСТ-ІНДСЬКА КОМПАНІЯ

Англійська Ост-Індська компанія — приватна компанія, що займалася торгівлею з країнами Ост-Індії та Китаєм і поступово перетворилася в організацію з управління англійськими володіннями в Індії. Існувала в 1600—1858 рр.

ТРИДЦЯТИЛІТНЯ ВІЙНА (1618—1648)

ОСНОВНІ ЕТАПИ ТРИДЦЯТИЛІТНЬОЇ ВІЙНИ

Тридцятилітня війна 1618—1648 рр. — війна між католицько-габсбурзьким блоком (іспанські й австрійські Габсбурги, католицькі князі Німеччини, підтримані папством і Річчю Посполитою) і протестантсько-антигабсбурзькою коаліцією (німецькі протестантські князі, Франція, Швеція, Данія, підтримані Англією, Голландією і Росією). Габсбурзький блок виступав під прапором католицизму, антигабсбурзька коаліція (особливо спочатку) — протестантизму. Тридцятилітня війна поділяється на періоди: *чеський* (1618—1623) — Чеське повстання 1618—1620 рр. проти Габсбургів і поразка чехів біля Білої Гори (1620); *датський* (1625—1629), коли війська Католицької ліги (під командуванням Альбрехта Валленштейна та Йоганна Тіллі) завдали поразки Данії, прогнавши датські війська з території

Німеччини; *шведський* (1630—1635), коли шведська армія, яка вторглась під командуванням Густава II Адольфа в Німеччину, отримала перемоги біля Брейтенфельда (1631), Лютцена (1632), але була розбита під Нердлінгеном (1634); *франко-шведський* (1635—1648), коли із вступом у війну Франції визначилася явна перевага антигабсбурзької коаліції. У результаті війни зазнали краху плани створення універсальної католицької монархії під егідою Габсбургів, політична гегемонія в Європі перейшла до Франції. Війна закінчилася Вестфальським миром 1648 р.

ВЕСТФАЛЬСЬКИЙ МИР

Вестфальський мир (1648 р.) — два мирних договори, підготовлені в Мюнстері та Оснабрюку (Вестфалія). Завершив Тридцятилітню війну 1618—1648 рр. Швеція отримала гирла майже всіх судноплавних річок Північної Німеччини, Франція — частину Ельзасу, за німецькими князями були визнані права суверенних господарів. Цей мир закріпив і посилив політичну роздробленість Німеччини.

МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА В XVI—XVII ст.

ІВАН IV ГРОЗНИЙ

Іван IV Грозний (1530—1584) — великий князь (з 1533), цар і великий князь всієї Русі (з 1547), син Василя III. З кінця 40-х рр. правив за участю Вибраної ради. За часів його правління почалося скликання Земських соборів, складено «Судебник» 1550 р., проведені реформи управління та суду (Губна, Земська й інші реформи). У 1565 р. була введена опричнина. За Івана IV встановилися торгові зв'язки з Англією (1553), створена перша друкарня в Москві. Підкорені Казанське (1552) та Астраханське (1556) ханства. У 1558—1583 рр. велася Лівонська війна за вихід до Балтійського моря, почалося приєднання Сибіру (1581). Внутрішня політика Івана IV супроводилася масовими репресіями і стратами, посиленням закріпачення селян.

ОПРИЧНИНА

Опричнина — 1. У XIV—XV ст. особливе удільне володіння жінки з великокняжеської сім'ї. 2. Назва уділу Івана Грозного в 1565—1572 рр. з особливою територією, військом і державним апаратом.

3. Система внутрішньополітичних заходів Івана Грозного в 1565—1572 рр. для боротьби з передбачуваною зрадою в середовищі знаті (масові репресії, страти, земельні конфіскації і т. д.).

ЛІВОНСЬКА ВІЙНА

Лівонська війна 1558—1583 рр. — війна Росії проти Лівонського ордену, Швеції, Польщі та Великого князівства Литовського (з 1569 р. — Речі Посполитої) за вихід до Балтійського моря. 1-й етап (до 1561 р.) завершився розгромом Лівонського ордену. На 2-му етапі (до 1578 р.) російські війська вели боротьбу зі змінним успіхом, зайнявши влітку 1577 р. кілька прибалтійських фортець. На 3-му етапі (з 1579 р.) російські війська вели оборонні бої (оборона Пскова 1581—1582 рр. тощо) проти армії Стефана Баторія і шведських військ. Завершилася підписанням невігідних для Росії Запольсько-го і Плюсського перемир'я.

Б. ГОДУНОВ

Борис Годунов (бл. 1552—1605) — російський цар з 1598 р. Висунувся під час опричнини; брат дружини царя Федора Івановича і фактичний правитель держави при ньому. Зміцнював центральну владу, спираючись на дворянство; посилював закріпачення селян.

УРОЧНІ ЛІТА

Урочні літа в Росії XVI—XVII ст. — 5-, 15-літні та інші терміни, протягом яких поміщики могли подати позов про повернення їм кріпосних селян-утікачів. Уведені в 90-х рр. XVI ст. Соборне укладення 1649 р. встановило безстроковий розшук селян-утікачів.

ЄРМАК

Єрмак Тимофійович (між 1537 і 1540 — 1585) — російський козацький отаман. Походом 1582—1585 рр. розпочав завоювання Сибіру Російською державою. Загинув у бою з ханом Кучумом. Герой народних пісень.

ЛЖЕДМИТРІЙ I

Лжедмитрій I (р. н. невід. — 1606) — російський цар з 1605 р. Вважається самозванцем (ймовірно, це був Г. Б. Отреп'єв). У 1601 р.

з'явився в Польщі під ім'ям сина Івана IV Грозного — Дмитрія. У 1604 р. з польсько-литовськими загонами перейшов російський кордон, був підтриманий частиною міщан, козаків і селян. Убитий боярами-змовниками.

ЛЖЕДМИТРІЙ II («ТУШИНСЬКИЙ ЗЛОДІЙ»)

Лжедмитрій II («Тушинський злодій») (р. н. невід. — 1610) — самозванець невідомого походження. З 1607 р. видавав себе за царя Дмитрія, який нібито врятувався (тобто за Лжедмитрія I). У 1608—1609 рр. створив Тушинський табір під Москвою, звідки безуспішно намагався захопити столицю. З початком відкритої польської інтервенції втік у Калугу, де був убитий.

ДИНАСТІЯ РОМАНОВИХ

Романови — боярський рід, царське (з 1613), імператорське (1721—1917) прізвище. Першим відомим предком Романових був Андрій Іванович Кобила (помер до 1351 р.). До початку XVI ст. іменувалися Кошкіними, потім Захар'їними-Кошкіними і Захар'їни-Юр'євими. Родоначальник Романових — боярин Микита Романович Захар'їн-Юр'їв. Його син Федір у майбутньому став патріархом під іменем Філарет. На Земському соборі 1613 р. Михайла Федоровича обрано царем. З дому Романових царювали Олексій Михайлович, Федір Олексійович. У роки малоліття царів Івана V і Петра I правительницею була Соф'я Олексіївна.

У 1721 р. Петро I був проголошений імператором. Катерина I (Марта Скавронська) стала першою російською імператрицею. Зі смертю Петра II династія Романових перервалася в прямому чоловічому поколінні.

Після смерті Анни Іванівни правителькою при малолітньому Іванові VI Антоновичу була Анна Леопольдівна. Зі смертю Єлизавети Петрівни династія Романових перервалася у прямій жіночій лінії. Однак прізвище Романових носили Петро III (син герцога Голштейн-Готторпського Фрідріха Карла та Анни, дочки Петра I) і його дружина Катерина II (уроджена Анхальт-Цербстська), їхній син Павло I і його нащадки (одна з назв династії в літературі — Голштейн-Готторпські-Романови): Олександр I, Микола I, Олександр II, Олександр III і Микола II, що зрікся престолу в ході Лютневої революції 1917 р. У 1918 р. Микола Олександрович Романов та його сім'я були розстріля-

ні в Єкатеринбурзі; інших Романових убито в 1918—1919 рр., дехто емігрував.

ЗЕМСЬКІ СОБОРИ

Земські собори — вищі станово-представницькі установи в Росії середини XVI — кінця XVII ст. Включали представників Освяченого собору (архієпископи, єпископи та інші на чолі з митрополитом, з 1589 р. — з патріархом), Боярської думи, «государевого двору», виборних від провінційного дворянства і верхівки міщан. На земських соборах розглядалися найважливіші загальнодержавні питання.

ПРИКАЗИ

Прикази — 1. Органи центрального управління в Росії XVI — початку XVIII ст. 2. Місцеві органи палацового управління в XVI—XVII ст. 3. Назва стрілецьких полків у XVI—XVII ст.

СТРІЛЬЦІ

Стрільці — у Російській державі XVI — початку XVIII ст. служили люди, які складали постійне військо; піхота, озброєна вогнепальною зброєю. Спочатку набиралися з вільного сільського і міського населення, потім їхня служба стала довічною і спадковою. Отримували платню грошима, хлібом, іноді землею. Жили *слободою* і мали сім'ї, займалися також ремеслами і торгівлею. Стрільці були активними учасниками Московського 1682 р. і Стрілецького повстання 1698 р. Після створення регулярної російської армії стрілецьке військо було скасовано Петром I.

СОБОРНЕ УЛОЖЕННЯ 1649 Р.

Соборне уложення 1649 р. — зведення законів Російської держави; прийняте Земським собором 1648—1649 рр. У ньому вперше були зафіксовані державні злочини, остаточно оформлене кріпацтво. Основний закон у Росії до першої половини XIX ст.

С. РАЗІН

Разін Степан Тимофійович (бл. 1630 — 6 (16) червня 1671) — донський козак, ватажок Селянської війни 1670—1671 рр. У 1662—

1663 рр. донський отаман, воював з кримськими татарами і турками. У 1667 р. із загонами козацької голоти здійснив піратські походи на Волгу та Яїк, у 1668—1669 рр. займався розбоями на Каспійському морі, біля берегів Персії. Весною 1670 р. очолив Селянську війну. С. Разіна було видано козацькою старшиною царському уряду. Страчений у Москві.

ПАТРІАРХ НИКОН

Никон (Минов Микита) (1605—1681) — російський патріарх з 1652 р. Провів церковні реформи, які спричинили розкол. Втручання Никона у внутрішню і зовнішню політику держави під тезою «священство вище за царство» викликало розрив патріарха з царем. У 1658 р. залишив патріаршество. Собор 1666—1667 рр. позбавив його сану патріарха. Був засланий на Північ. У 1681 році був повернений із заслання і відновлений у сані патріарха.

ЦЕРКОВНИЙ РОЗКОЛ

Розкол — відділення від Російської православної церкви частини віруючих, що не визнали церковної реформи Никона 1653—1656 рр. У другій половині XVII—XVIII ст. був ідейним гаслом опозиційних рухів.

АНГЛІЯ В XVII—XVIII СТ.

ЯКІВ I СТЮАРТ

Яків I Стюарт (1566—1625) — англійський король з 1603 р., шотландський король (під ім'ям Якова VI) з 1567 р. З династії Стюартів, син Марії Стюарт. Прихильник абсолютизму континентального типу. За правління Якова I загострилася боротьба між короною і парламентом.

КАРЛ I

Карл I Стюарт (19 листопада 1600 — 30 січня 1649) — король Великобританії та Ірландії, перший в історії Європи монарх, засуджений до публічної страти (у період Англійської революції 1640—1660 рр.). Другий син Якова VI, короля Шотландії, та Ани Датської.

ДОВГИЙ ПАРЛАМЕНТ

Довгий парламент (*Long parliament*) в Англії — скликаний королем Карлом I Стюартом 3 листопада 1640 р.; фактично став законодавчим органом Англійської революції XVII ст. Проіснувавши понад 12 років (звідси назва), Довгий парламент був розігнаний Олівером Кромвелем 20 квітня 1653 р.

О. КРОМВЕЛЬ

Кромвель Олівер (1599—1658) — діяч Англійської революції XVII ст., керівник індепендентів. У 1640 р. вибраний у Довгий парламент. Один з головних організаторів парламентської армії, що отримала перемоги над королівською армією в 1-й (1642—1646) і 2-й (1648) громадянських війнах. Спираючись на армію, яка вигнала з парламенту пресвітеріан (1648), сприяв страті короля і проголошенню республіки (1649), влада в якій була зосереджена в руках прихильників Кромвеля. З 1650 р. лорд-генерал (головнокомандувач всіма збройними силами). Придушив рухи левелерів і диггерів, визвольні рухи в Ірландії та Шотландії. У 1653 р. встановив режим одноосібної військової диктатури — протекторат.

ВІГИ ТА ТОРІ

Віги та торі — англійські політичні партії. Англійська двопартійна система, що є основою політичного життя країни, почала формуватися в епоху Реставрації, за правління Карла II. До кінця 1660-х років корупція і розбещеність двору, непопулярна зовнішня політика (союз з Францією) і страх перед посиленням католицизму об'єднали всіх незадоволених режимом. Уже в 1667 р. у палаті общин формується партія опозиції — так звана «партія країни». Їй протистояла «партія двору». Обидві партії склалися здебільшого з представників аристократії, хоч до складу «партії країни» входила частина англійської фінансової еліти. Пізніше, під час полеміки навколо «Білля про виключення» Якова Стюарта з престолонаслідування і скликання парламенту (1680—1681), за обома партіями закріпилися лайливі прізвиська, які вживалися їхніми опонентами. Представників «партії країни» іменували вігами (*Whig* в Шотландії — чоловік, що знаходиться поза законом), а члени «партії двору» стали називатися торі (*Tory* — ірландський грабіжник). Під цими назвами обидві партії увійшли в історію.

«БІЛЛЬ ПРО ПРАВА»

«Біль про права» (*Bill of Rights*) (1689) — конституційний акт, що визначив розвиток Англії як парламентської монархії. Результати політичного перевороту 1688 р. (коли Якова II було усунуто від влади і його місце зайняв Вільгельм III) були оформлені у вигляді Декларації прав, що закріплювала завоювання парламенту та фіксувала умови, на яких лорди і общини погоджувалися визнати Вільгельма Оранського своїм правителем. Декларація була прийнята 13 лютого 1689 р., а в жовтні 1689 р. вона була перетворена в парламентський «Біль про права». Статут переосмислював співвідношення влади парламенту і короля, що правив тепер не за «божественним правом», а згідно з актами парламенту.

Згідно зі статутом, король позбавлявся права відмінити закони парламенту про покарання, а також без його санкції припинити дію інших законів. Таким чином, король позбавлявся суверенітету в законодавчій сфері. Різко обмежувалася і можливість втручання короля у сферу судочинства. Були скасовані суди Церковної комісії, що підпорядковувалися королю як голові церкви. Королівська влада позбавилася і фінансової незалежності; замість старого принципу виділення довічного доходу короля, кошти на утримання двору та армії тепер виділялися на невеликий термін, змушуючи монарха постійно звертатися до парламенту за субсидіями. Навпаки, позиції парламенту завдяки «Білью про права» посилилися. Король зобов'язувався регулярно скликати парламент (як мінімум один раз на три роки); членам парламенту гарантувалася свобода слова. Крім того, як «незаконний» засуджувався спосіб маніпулювання виборами, коли на місця підбиралися вірні трону кандидати. Окремі розділи «Білля про права» торкалися судової влади. У них говорилося, що суди не повинні вдаватися до надмірних застав, штрафів і жорстоких покарань. Було покладено край практиці штучного підбору присяжних. Компетенція судів присяжних розширилася, оскільки їм було передано право розглядати справи про державну зраду.

Заборонялася також конфіскація майна арештованих аж до винесення присяжними вердикту. Таким чином, цей документ намагався покласти край судовому свавілля. «Біль про права» не встановлював прямого парламентського правління; король як і раніше мав право вибирати і знімати з посад міністрів, суддів, а також скликати і розпускати парламент.

ВІЙНА ЗА ІСПАНСЬКУ СПАДЩИНУ

Війна за Іспанську спадщину (1701—1714 рр.) — війна між Фран-

цією та Іспанією — з одного боку, і протилежною їм коаліцією на чолі з австрійськими Габсбургами і Великобританією — з іншого боку. Причиною війни стала відсутність прямого спадкоємця у померлого в 1700 р. останнього представника династії іспанських Габсбургів Карла II. Війна йшла зі змінним успіхом, але зрештою закінчилася перемогою країн антифранцузької коаліції. У 1713 р. було укладено Утрехтський мир між Францією та Іспанією, з одного боку, і Англією, Голландією, Пруссією, Савойєю та Португалією — з іншого, а в 1714 р. у Раштатті — мирний договір між Францією і «Священною Римською імперією». У результаті Філіпп V був визнаний королем Іспанії та її колоній за умов відмови його спадкоємців від прав на французький престол. Значні вигоди від війни отримала Англія: до неї відійшли фортеця Гібралтар на півдні Піренейського півострова, острів Менорка в Середземному морі, французькі володіння у Північній Америці (землі навколо Гудзонової затоки, острів Ньюфаундленд); крім того, англійські купці добилися права *асьєнто* — права на ввезення негрів-рабів в іспанські колонії. Голландія дістала право тримати військові гарнізони в фортецях Намюр, Турн, Іпр та інших. До Австрії були приєднані Іспанські Нідерланди, південна частина Італії, Сардинія, частина Тоскани, Мілан і Мантуя, повернені території на Рейні. Сицилія відійшла до Савойї. Франція внаслідок війни була розорена і позбавилася колишньої могутності й впливу в Європі. Загальне число убитих і поранених у війні становило майже 600 тис. чоловік. Головним результатом війни за Іспанську спадщину стало посилення морської й колоніальної могутності Англії.

ПРОМИСЛОВИЙ ПЕРЕВОРОТ

Промисловий переворот — назва історичного періоду переходу від мануфактури до машинного виробництва. У 60-ті рр. XVIII ст. — першій чверті XIX ст. промисловий переворот стався у Великобританії. Потім до кінця XIX ст. в різний час на шлях промислового перевороту стали США, Франція, Німеччина, Італія, Японія. У Російській імперії промисловий переворот почався після скасування кріпацтва (1861), а завершився на початку 80-х рр. XIX ст.

РОСІЯ НАПРИКІНЦІ XVII—XVIII ст.

ПЕТРО I

Петро I (30 травня (9 червня) 1672 р. — 28 січня (8 лютого) 1725 р.) — російський цар з 1682 р. (правив з 1689 р.), імператор

всеросійський (з 1721 р.), молодший син Олексія Михайловича від другого шлюбу з Н. К. Нарішкіною. Провів реформи державного управління (створено Сенат, колегії, органи вищого державного контролю і політичного розшуку; церква підпорядкована державі; проведено розподіл країни на губернії, побудовано нову столицю Санкт-Петербург). Використав досвід західноєвропейських країн у розвитку промисловості, торгівлі, культури. Проводив політику меркантилізму (створення мануфактур, металургійних, гірничих та інших заводів, портів, каналів тощо). Керував будівництвом флоту і створенням регулярної армії.

Очоловав армію в Азовських походах 1695—1696 рр., Північній війні 1700—1721 рр., Прутському поході 1711 р., Персидському поході 1722—1723 рр.; командував військами при взятті Нотебурга (1702), у битвах біля села Лісового (1708) і під Полтавою (1709). Сприяв зміцненню економічного і політичного становища дворянства.

З ініціативи Петра I відкрито багато учбових закладів, Академію наук, прийнято т. зв. цивільний шрифт. Реформи Петра I проводилися за допомогою жорстоких методів, шляхом крайнього напруження матеріальних і людських ресурсів (введено подушний податок), що спричинило народні повстання (Стрілецьке 1698 р., Астраханське 1705—1706 рр., Булавінське 1707—1709 рр.), які придушувалися урядом. Будучи творцем могутньої абсолютистської держави, Петро I добився визнання за Росією авторитету великої держави.

СТРІЛЕЦЬКИЙ БУНТ

Стрілецьке повстання (Стрілецький бунт) 1698 р. було викликане посиленням кріпосницького гніту, тяжкою службою і насильством з боку начальників. Московські стрільці (бл. 4 тис. чоловік), учасники Азовських походів Петра I, на шляху в Великі Луки усунули своїх начальників і рушили до Москви; встановили зв'язок із царицею Софією Олексіївною, готувалися до розправи з боярами та іноземцями. Розбиті під Новоєрусалимським монастирем 18 червня. У 1698—1699 рр. було страчено 1182 стрільці, 601 заслано на каторгу. Слідчі дії та страти тривали до 1707 р.

СЕНАТ

Сенат — державний орган в Росії в 1711—1917 рр., підпорядкований імператору. Був заснований Петром I як вищий орган у справах законодавства і державного управління. З першої половини XIX ст.

як вищий судовий орган здійснював нагляд за діяльністю державних установ і чиновників. За судовими статутами 1864 р. — вища касаційна інстанція.

КОЛЕГІЇ

Колегії — у Росії у XVIII — на початку XIX ст. центральні установи, які віддали окремими галузями державного управління. Засновані Петром I у 1717—1721 рр. замість приказів. Перші колегії: Іноземних справ, Військова, Адміралтейська, Камер-колегія, Штатс-контор-колегія, Ревізіон-колегія, Юстиц-колегія, Берг-колегія, Мануфактур-колегія, Комерц-колегія, Вотчин-колегія, Головний магістрат. Пізніше утворені колегії економії, Малоросійська колегія, Юстиц-колегія ліфляндських, естляндських і фінляндських справ, Медична колегія. Були скасовані з утворенням міністерств.

НАЙСВЯТІШИЙ СИНОД

Синод (від грецьк. *synodos* — збори) — у Руській православній церкві в 1721—1917 рр. вища церковна установа. Синод був встановлений у ході перетворень Петра I замість скасованого ним патріаршества спочатку як Духовна колегія (указом від 25 січня 1721 р.) і урочисто відкритий 14 лютого 1721 р. під назвою Найсвятіший Правлінський Синод. У 1723 р. Синод був визнаний патріархами східних православних церков як установа, що має всі патріарші права.

ПІВНІЧНА ВІЙНА

Північна війна 1700—1721 рр. — війна Північного союзу (у складі Росії, Речі Посполитої, Саксонії, Данії, Ганноверу, Пруссії) проти Швеції. Росія у цій війні боролася за вихід до Балтійського моря. Після поразки під Нарвою (1700) Петро I реорганізував армію, створив Балтійський флот. У 1701—1704 рр. російські війська закріпилися на узбережжі Фінської затоки, взяли Дерпт, Нарву.

У 1703 р. було засновано Санкт-Петербург, який став столицею Російської імперії. У 1708 р. шведські війська, які вторглися на російську територію, зазнали поразки у битві біля с. Лісового. Полтавська битва 1709 р. закінчилася повним розгромом шведів і втечею Карла XII в Туреччину. Балтійський флот одержав перемоги біля Гангута (1714) та біля Гренгама (1720). Війна завершилася переможним для Росії Ніштадтським миром 1721 р.

ТАБЕЛЬ ПРО РАНГИ

Табель про ранги — законодавчий акт у Росії, що визначав порядок проходження служби чиновниками. Виданий Петром I у 1722 р. Табель про ранги встановлював 14 рангів (класів, класних чинів, 1-й — найвищий) за трьома видами: військові (армійські та морські), штатські та придворні. Скасований після 1917 р.

АННА ІОАННІВНА

Анна Іоаннівна (Анна Іванівна) (1693—1740) — російська імператриця з 1730 р., племінниця Петра I, герцогиня Курляндська з 1710 р. Посаджена на престол Верховною таємною радою. Фактичним правителем при ній був Е. Й. Бірон.

РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1735—1739 рр.

Російсько-турецька війна 1735—1739 рр. велася Росією (у союзі з Австрією) за вихід до Чорного моря і з метою припинення набігів кримських татар. Російські війська під командуванням Б. К. Мініха взяли Азов, Очаків, Хотин, Ясси, двічі займали Крим. Закінчилася Белградським миром 1739 р.

ЄЛИЗАВЕТА ПЕТРІВНА

Єлизавета Петрівна (1709—1761/62) — російська імператриця з 1741 р., дочка Петра I. Посаджена на престол гвардією. За часів її царювання були досягнуті значні успіхи в розвитку господарства, культури Росії і в зовнішній політиці, чому сприяла діяльність М. В. Ломоносова, П. І. та І. І. Шувалових, А. П. Бестужева-Рюміна та інших.

КАТЕРИНА ІІ

Катерина ІІ Велика (1729—1796) — російська імператриця (з 1762 р.). Німецька принцеса Софія Фредеріка-Августа Анхальт-Цербстська. З 1744 р. жила в Росії. З 1745 р. дружина великого князя Петра Федоровича, майбутнього імператора Петра III, якого скинула з престолу (1762), спираючись на гвардію (Г. Г. і О. Г. Орлових та

інших). Провела реорганізацію Сенату (1763), секуляризацію земель (1763—1764), скасувала гетьманство в Україні (1764). Очолювала Уложенну комісію 1767—1769 рр. За її правління сталася Селянська війна 1773—1775 рр. під проводом О. Пугачова.

Підписала указ про ліквідацію Запорозької Січі (1775), видала Установу для управління губернією 1775 р., «Жалувану грамоту дворянству» 1785 р. і «Жалувану грамоту містам» 1785 р. За часів Катерини II внаслідок російсько-турецьких воєн 1768—1774 і 1787—1791 рр. Росія остаточно закріпилася на Чорному морі, було приєднано Північне Причорномор'я, Крим, Прикубання. Вона ліквідувала Кримське ханство (1783), прийняла в російське підданство Східну Грузію (1783). У період правління Катерини II здійснено три поділи Речі Посполитої (1772, 1793, 1795). Імператриця листувалася з Вольтером та іншими діячами французького Просвітництва. Була автором багатьох белетристичних, драматургічних, публіцистичних, науково-популярних творів, «Записок».

РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1768—1774 рр.

Російсько-турецька війна (1768—1774 рр.) була розпочата Туреччиною після відмови Росії вивести війська з Польщі. Розгром турецьких військ під Ларгою і Кагулом (командуючий П. О. Рум'янцев), турецького флоту в Чесменському бою, заняття Криму примусили турецький уряд підписати Кючук-Кайнарджійський мир 1774 р.

РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1787—1791 рр.

Російсько-турецька війна 1787—1791 рр. була розпочата Туреччиною з метою повернення Криму та інших територій. Перемоги російських військ під командуванням О. В. Суворова (Кінбурн, Фокшани, Римнік, Ізмаїл), Г. О. Потьомкіна (Очаків), М. В. Рєпніна (Мачинська битва), російського флоту під командуванням Ф. Ф. Ушакова (Керченська битва, битви біля Тендри та Каліакрії) змусили Туреччину визнати себе переможеною. Війна завершилася Ясським миром 1792 р.

Г. ПОТЬОМКІН

Потьомкін Григорій Олександрович (13 (24) вересня 1739 — 5 (16) жовтня 1791) — російський державний і військовий діяч, дип-

ломат, генерал-фельдмаршал (1784). Народився в сім'ї офіцера. У 1756 р. вступив до гімназії Московського університету, звідки був відчислений (1760). Записаний у гвардію в 1755 р.; за участь у двірцевому перевороті 1762 р., внаслідок якого престол зайняла Катерина II, Потьомкін отримав чин підпоручика гвардії.

У 1767 р. брав участь у роботі Уложенної комісії. За участь у російсько-турецькій війні 1768—1774 рр. отримав чин генерала. Після зближення з Катериною II (1770) був призначений віце-президентом Військової колегії, отримав графський титул, призначений генералом-ад'ютантом (1774) і шефом іррегулярних військ. Особисте прихильне ставлення з боку Катерини II, високий статус при дворі і в державному апараті зробили Потьомкіна наймогутнішою людиною в країні. Проявивши себе талановитим адміністратором, він став найближчим помічником Катерини II в проведенні політики зміцнення абсолютистської держави. В 1774 р. організував каральні заходи проти О. Пугачова.

У 1775 р. з ініціативи Потьомкіна була ліквідована Запорозька Січ як можливе вогнище нового масового народного виступу. У 1776 р. генерал-губернатор Новоросійської, Азовської і Астраханської губернії. У тому ж році від Йосифа II отримав титул князя «Священної Римської імперії». У 1783 р. реалізував свій проект приєднання Криму до Росії, отримавши за це титул найсвітлішого князя Таврійського. Сприяв освоєнню Північного Причорномор'я і заснуванню тут Херсона, Миколаєва, Севастополя і Катеринослава.

Під керівництвом Потьомкіна здійснювалося будівництво на Чорному морі військових і торгових флотів. У 1784 р. призначений президентом Військової колегії. Під час російсько-турецької війни 1787—1791 рр. Потьомкін командував армією, але, не маючи полководницького таланту, лише скоював дії О. Суворова. Помер під час мирних переговорів з Туреччиною в Яссах.

О. ПУГАЧОВ

Пугачов Омельян Іванович (1742 — 10 (21) січня 1775) — донський козак, керівник Селянської війни 1773—1775 рр. У 1759 р. вступив на військову службу козаком, брав участь у Семилітній війні. У 1764 р. знаходився в Польщі, у 1769—1770 рр. воював з турками і отримав чин хорунжого. Після хвороби повернувшись на Дон, у 1772 р. вирушив бродяжити, жив серед терських козаків, за Кубанню у козаків-некрасовців, у Польщі, серед старообрядців під Черніговом, Гомелем, на річці Іргиз. Декілька разів його заарештовували, але кожного разу він утік. У травні 1773 р. утік з казанської в'язни-

ці на ріку Яїк, де серед козаків, що проживали там, оголосив себе імператором Петром Федоровичем, який нібито врятувався від убивць, підсланих невірною дружиною. 17 вересня від його імені було прочитано перший маніфест про початок повстання, ядром якого стали яйцькі козаки-старообрядці.

Потім до них приєдналися загони башкирів та інших народів Поволжя, уральські робітники, а також селяни, які становили більшість на останньому етапі повстання. Численні загони повстанців діяли на величезній території від Уралу до Волги. Сам Пугачов спочатку взяв в облогу Оренбург, але після поразки від урядових військ біля Татищевої фортеці 22 листопада 1774 р. його головні сили відступили на Урал. Звідти він рушив на Волгу і взяв Казань. Подальший шлях переслідуваного урядовими військами бунтівного вождя лежав у низзя Волги.

У зв'язку з розмахом пугачовського повстання уряд змушений був форсувати переговори з турками про закінчення війни і перекинути в Поволжя війська під командуванням О. В. Суворова. Після того як повстанці зазнали поразки під Царицином, Пугачов у вересні 1774 р. був виданий своїми колишніми соратниками царській владі. Доставлений у клітці до Москви у розпорядження слідчої комісії, бунтівний вождь був засуджений судом до четвертування і страчений з декількома своїми товаришами 10 січня 1775 р. на Болотянній площі.

О. СУВОРОВ

Суворов Олександр Васильович (1730—1800) — граф Римніський (1789), князь Італійський (1799), російський полководець, генералісімус (1799). Починав службу капралом у 1748 р. Учасник Семилітньої війни. Під час російсько-турецьких воєн (1768—1774 і 1787—1791 рр.) отримав перемоги під Козлуджею (1774), Кінбурном (1787), Фокшанами (1789), Римніком (1789) і штурмом оволодів фортецею Ізмаїл (1790). На останньому етапі повстання О. І. Пугачова, з серпня 1774 р., керував військами, направленими для його придушення. Командував військами, що придушували Польське повстання 1794 р.

У 1799 р. провів Італійський і Швейцарський походи, розбивши французькі війська на ріках Адда і Треббія і біля Нові; вийшов з оточення, перейшовши швейцарські Альпи. Автор військово-теоретичних робіт («Полкова установа», «Наука перемагати»). Створив оригінальну систему поглядів на методи ведення війни і бою, виховання і навчання військ. Стратегія Суворова носила наступальний характер. Не програв жодної битви.

Ф. УШАКОВ

Ушаков Федір Федорович (1745—1817) — російський флотоводець, адмірал (1799), один із засновників Чорноморського флоту і з 1790 р. його командуючий. Розробив і застосував маневрену тактику, отримавши кілька значних перемог над турецьким флотом у Керченській морській битві, біля коси Тендра (1790) і мису Каліакрія (1791). Успішно провів Середземноморський похід російського флоту під час війни проти Франції 1798—1800 рр.

«ЖАЛУВАНА ГРАМОТА ДВОРЯНСТВУ»

«Жалувана грамота дворянству» (1785 р.) («Грамота на права, вільність і переваги благородного російського дворянства») — звід дворянських привілеїв, оформлений законодавчим актом Катерини II від 21 квітня. Дворянство відокремлювалося від інших станів, підтверджувалася свобода дворян від обов'язкової служби (проголошена у 1762 р.), від сплати податків, до них не можна було застосовувати тілесні покарання, судити їх міг тільки дворянський суд. Лише дворяни мали право володіти землею і кріпосними селянами, вони також володіли надрами у своїх маєтках, могли займатися торгівлею і засновувати заводи, їхні будинки були звільнені від постю військ, маєтки не підлягали конфіскації. Дворянство дістало право на самоврядування, склало «дворянське суспільство», органом якого були дворянські збори, що скликалися кожні три роки в губернії та повіті й на яких обирали губернських та повітових ватажків дворянства, судових засідателів і капітан-справників, що очолювали повітову адміністрацію. Дія грамоти була поширена також на дворян Прибалтики, України, Білорусії та Дону.

НІМЕЧЧИНА ТА АВСТРІЯ У XVIII ст.

БРАНДЕНБУРЗЬКО-ПРУССЬКА ДЕРЖАВА

Пруссія — держава, потім земля в Німеччині до 1945 р. Основне історичне ядро Пруссії — курфюршество Бранденбург, що об'єдналося в 1618 р. з герцогством Пруссія, яке виникло в 1525 р. на основі Тевтонського ордену. Бранденбурзько-Пруссійська держава стала в 1701 р. королівством Пруссія зі столицею в Берліні. Керівну роль в економічному і політичному житті Пруссії відігравало *юнкерство*.

Пруські королі з династії Гогенцоллернів у XVIII — першій половині XIX ст. значно розширили територію держави. У 1871 р. пруське юнкерство на чолі з Бісмарком «залізом і кров'ю» завершило об'єднання Німеччини; пруський король став німецьким імператором. Унаслідок Листопадової революції 1918 р. в Німеччині монархія в Пруссії була ліквідована, Пруссія стала однією з німецьких земель. Після розгрому фашистської Німеччини у Другій світовій війні територія Пруссії була розділена на окремі землі. У 1947 р. Контрольна рада для Німеччини ухвалила закон про ліквідацію Пруської держави як оплоту мілітаризму й реакції. Після об'єднання Німеччини в 1990 р. Пруссія як земля не відновлювалася, замість неї була відтворена земля Бранденбург із центром у Потсдамі.

СЕМИЛІТНЯ ВІЙНА

Семилітня війна 1756—1763 рр. — війна між Австрією, Францією, Росією, Іспанією, Саксонією, Швецією з одного боку і Пруссією, Великобританією (в унії з Ганновером) і Португалією — з іншого. Війна була викликана загостренням англо-французької боротьби за колонії і зіткненням політики Пруссії з інтересами Австрії, Франції і Росії. Перемоги пруської армії Фрідріха II в 1757 р. під Росбахом і Лейтеном були перекреслені перемогою російсько-австрійських військ у Кунерсдорфській битві 1759 р. У 1761 р. Пруссія була на грані катастрофи, але новий російський цар Петро III уклав з нею в 1762 р. союз (Катерина II розірвала його, але війни не відновила). Запекла боротьба йшла також у колоніях і на морях. За Губертсбургським миром 1763 р. з Австрією і Саксонією Пруссія закріпила за собою Сілезію. За Паризьким мирним договором 1763 р. до Великобританії від Франції перейшли Канада, Східна Луїзіана, більша частина французьких володінь в Індії. Головний підсумок Семилітньої війни — перемога Великобританії над Францією.

ОСВІЧЕНИЙ АБСОЛЮТИЗМ

Освічений абсолютизм — назва політики абсолютизму в ряді європейських країн у другій половині XVIII ст., яка виражалася в реформуванні найбільш застарілих соціальних інститутів (скасування деяких станових привілеїв, підпорядкування церкви державі, проведення реформ — селянської, судової, шкільного навчання, а також пом'якшення цензури тощо). Представники освіченого абсолютизму (Йосиф II в Австрії, Фрідріх II в Пруссії, Катерина II в Росії — до

початку 70-х рр. XVIII ст. та інші), використовуючи популярність ідей французького Просвітництва, зображували свою діяльність як «союз філософів і госуларів». Освічений абсолютизм був направлений головним чином на зміцнення дворянства, хоч деякі реформи сприяли розвитку капіталістичного укладу.

ПІВНІЧНА АМЕРИКА У XVIII ст.

ВІЙНА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ У ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ

Війна за незалежність у Північній Америці (1775—1783 рр.) (Перша Американська революція) — визвольна війна 13 англійських колоній, у ході якої створена незалежна держава — США. Почалася боями біля Конкорда і Лексингтона (квітень 1775 р.). У 1776 р. прийнята Декларація незалежності США. Американська армія (з червня 1775 р. головнокомандуючим був Дж. Вашингтон) одержала рішучі перемоги під Саратоґою (жовтень 1777 р.) та Йорктауном (жовтень 1781 р.). За Версальським мирним договором 1783 р. Великобританія визнала незалежність США.

ДЕКЛАРАЦІЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Декларація незалежності — головний документ Американської революції, прийнятий Континентальним конгресом 4 липня 1776 р.; проголосив відділення від Великобританії її 13 північноамериканських колоній. 11 червня 1776 р. для підготовки Декларації було обрано комітет у складі Т. Джефферсона, Дж. Адамса, Б. Франкліна, Р. Шермана і Р. Р. Лівінгстона. Комітет доручив скласти проєкт Декларації Джефферсону, який 17 днів (з 11 по 28 червня) працював над її текстом, не звертаючись за допомогою до наукових трактатів, памфлетів або колег із комітету. Увечері 4 липня Декларація була одноголосно схвалена. Декларація незалежності не тільки пояснювала причини, що спонукали американців до відділення від метрополії, але й була першим в історії документом, що проголосив принцип суверенітету народу як основи державного устрою. Її формулювання затверджували за народом право на повстання і повалення деспотичного уряду, проголошували основні ідеї демократії — рівність людей, їхні «невід'ємні права, серед яких право на життя, свободу і на прагнення до щастя».

Декларація стала не тільки свідченням про народження нової держави, але й визнаною пам'яткою американської літератури: Джефферсону вдалося виразити відомі принципи та ідеї чудовою мовою, у короткій і доступній формі. Церемонія підписання відтвореної на пергаменті Декларації відбулася 2 серпня 1776 р., коли услід за Дж. Хенкоком свої підписи поставили ще 55 осіб. Імена 56 чоловік, які підписали Декларацію, увійшли в історію США, їм присвячені обширна література і меморіал у Вашингтоні. День прийняття Декларації — 4 липня — став національним святом США — Днем незалежності, який щорічно урочисто відзначається всією країною.

КОНСТИТУЦІЯ 1787 р.

Конституція США (1787 р.) — головний чинний закон, вироблений Конституційним конвентом 1787 р. у Філадельфії. Затвердив республіканську демократичну форму правління і федеративний устрій США. Згідно зі ст. VII Конституція набрала чинності після затвердження її спеціальними ратифікаційними конвентами 9 з 13 штатів 21 червня 1788 р. Відповідно до тексту нової Конституції державний устрій США базувався на принципах розподілу влади. Вища виконавча влада належала президентові, який обирався колегією виборщиків один раз у 4 роки. Вища законодавча влада вручалася Конгресу, що складався з двох палат — верхньої (сенату) і нижньої (палата представників). У верхню палату кожний штат посилав по два представники, у нижній палаті делегація кожного штату формувалася в залежності від чисельності його населення. Вища судова влада передавалася Верховному суду.

ВЕЛИКА ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

ПРОСВІТНИЦТВО

Просвітництво — ідейна течія кінця XVII—XVIII ст., заснована на переконанні у вирішальній ролі розуму й науки в пізнанні «природного порядку», який відповідає справжній природі людини й суспільства. Неуцтво, мракобісся, релігійний фанатизм просвітники вважали причинами людських бід; виступали проти феодально-абсолютистського режиму, за політичну свободу, громадську рівність.

Головні представники Просвітництва в Англії (де воно й виникло) — Дж. Локк, А. Коллінз, Дж. Толанд, А. Е. Шефтсбері; у Франції (період найбільшого поширення тут Просвітництва, між 1715 і 1789 рр., називають «віком Просвітництва») — Вольтер, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, К. Гельвецій, П. Гольбах; у Німеччині — Г. Е. Лессінг, Й.-Г. Гердер, Й. Шиллер, Й.-В. Гете; у США — Т. Джефферсон, Б. Франклін, Т. Пен; у Росії — М. І. Новиков, О. М. Радіщев). Ідеї Просвітництва значним чином вплинули на розвиток суспільної думки. Разом з тим у XIX—XX ст. ідеологія Просвітництва нерідко зазнавала критики за ідеалізацію людської природи, оптимістичне тлумачення прогресу як неухильного розвитку суспільства на основі удосконалення розуму. У широкому значенні просвітниками називали видатних розповсюджувачів наукових знань.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Декларація прав людини і громадянина (*Declaration des droits de l'homme et de citoyen*) — державний акт, що проголосив загальність і пріоритет прав людини; прийнята Установчими зборами Франції (26 серпня 1789 р.), увійшла як преамбула до першої французької конституції (1791).

ЖИРОНДИСТИ

Жирондисти — політичне угруповання періоду Французької революції. Назва «жирондисти» була дана істориками пізніше — за назвою департаменту Жиронда, звідки родом було багато діячів угруповання. Лідери жирондистів: Ж.-П. Бріссо, П.-В. Верньо, Ж.-А. Кондорсе та інші. Після повалення монархії (10 серпня 1792 р.) прийшли до влади. Повстання 31 травня — 2 червня 1793 р. позбавило жирондистів влади. У жовтні 1793 р. частина їх була страчена. Після термідоріанського перевороту 1794 р. жирондисти приєдналися до контрреволюціонерів.

ЯКОБІНЦІ

Якобінці (*Jacobins*) — політичне угруповання, що прийшло до влади під час Великої Французької революції. Від початку якобінці — це члени Якобінського клубу («Товариства друзів конституції»,

1789—1794 рр.), найвідомішого з т. зв. «патріотичних товариств», яке мало у своєму розпорядженні розгалужену мережу філій і значною мірою вплинуло через них на політизацію великої частини населення Франції в епоху революції. Якобінський клуб зобов'язаний своєю назвою місцю своїх засідань — приміщенню колишнього домініканського (якобінського, по вул. Сен-Жак, тобто Св. Якова в Парижі) монастиря на вул. Сент-Оноре. Приналежність до цього клубу, його підтримка були неодмінною умовою доступу до влади до 9 термідора. Через нього пройшли і фейяни, і жирондисти, і монтаньяри. Тому помилково вважати якобінцями лише прихильників М. Робесп'єра, Ж.-П. Марата, Ж.-Ж. Дантона, Л.-А. Сен-Жюста, Ж. Кутона, тобто тих, хто залишився в клубі після вигнання з нього жирондистів у жовтні 1792 р. Проте в історичній пам'яті назва «якобінці» закріпилася саме за ними, за радикальними діячами, що прийшли до влади в період т. зв. якобінської диктатури (1793—1794) — революційно-терористичної форми державного правління Франції від падіння жиронди до термідоріанського перевороту.

РОБЕСП'ЄР

Робесп'єр Максиміліан (1758—1794) — діяч Великої Французької революції, один із керівників якобінців. Фактично очоливши в 1793 р. революційний уряд, сприяв страті Людовіка XVI, створенню революційного трибуналу й страті лідерів жирондистів. Зосередив у своїх руках практично необмежену владу; організатор масового терору. Страчений термідоріанцями.

ТЕРМІДОРІАНСЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ

Термідоріанський переворот (27/28 липня 1794) (9 термідора II року за новим республіканським календарем) ліквідував у Франції якобінську диктатуру. Організатори термідоріанського перевороту: Ж. Фуше, Ж.-Л. Тальєн, П. Баррас.

ДИРЕКТОРІЯ

Директорія (Виконавча Директорія) — уряд Французької республіки з листопада 1795 до листопада 1799 р. Результати термідоріанського перевороту 1794 р. були закріплені конституцією III року, виробленою і прийнятою Конвентом восени 1795 р. Сам Конвент роз-

пускався (жовтень 1795 р.). Законодавча влада зосереджувалася в двох палатах — Раді п'ятисот та Раді старійшин; виконавча влада передавалася Директорії. Остання складалася з 5 чоловіків і щорічно оновлювалася на одну п'яту свого складу. У Директорію першого складу увійшли Л. М. Ла Ревельєр-Лепо, Ж. Ф. Ребель, Ф. Л. О. Летурнер, П. Баррас, Л. Н. Карно.

Режим Директорії відповідав потребам соціальної консолідації класу власників на низхідній лінії революції, забезпечуючи компроміс між тими колами буржуазії, які виграли від революційного перерозподілу власності, але не мали наміру ризикувати основним капіталом, складеним ще до 1789 р., та «новими» власниками, основний капітал яких сформувався після 1789 р. і гарантії недоторканності якого були дані Якобінською диктатурою. Ліквідація парламентської опозиції дозволила Директорії упорядити податкову систему (листопад 1797 — грудень 1798 р.), однак загалом фінансове становище залишалось важким. Економічному поживленню і подальшій стабілізації внутрішньополітичного життя Франції сприяла широкомасштабна зовнішня експансія — наполеонівські війни в Італії, Єгипті, грабіж сусідніх країн. Ця агресія захищала термідоріанську Францію і від загрози реставрації «старого порядку», і від нового підйому революційного руху. Неминуче в цих умовах зростання впливу армії призвело до перевороту 18 брюмера (9 листопада) 1799 р., встановлення «твердої влади» — диктатури Наполеона, яка покінчила з існуванням Директорії.

ПРАВЛІННЯ НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА. ПЕРША ІМПЕРІЯ У ФРАНЦІЇ

НАПОЛЕОН БОНАПАРТ

Наполеон I Бонапарт (15 серпня 1769 — 05 травня 1821) — французький державний діяч, полководець, імператор у 1804—1814 рр. і в березні — червні 1815 р. Почав військову службу в 1785 р. в чині молодшого лейтенанта артилерії; відзначився в період Великої Французької революції. У листопаді 1799 р. здійснив державний переворот (18 брюмера), внаслідок якого став першим консулом і фактично зосередив у своїх руках всю повноту влади; у 1804 р. проголошений імператором. Провів ряд реформ (прийняття цивільного кодексу, 1804 р.; заснування Французького банку, 1800 р.). Завдяки звитяжним війнам значно розширив територію імперії, поставив у залежність від Франції більшість держав Західної і Центральної Єв-

ропи. Поразка наполеонівських військ у війні 1812 р. проти Росії поклатала початок краху імперії Наполеона I. Вступ у 1814 р. військ антифранцузької коаліції у Париж змусив Наполеона I відректися від престолу. Був засланий на острів Ельба. Знову зайняв французький престол у березні 1815 р. Після поразки під Ватерлоо повторно відкріся від престолу (22 червня 1815 р.). Останні роки життя провів на острові Св. Єлени бранцем англійців.

НАПОЛЕОНІВСЬКІ ВІЙНИ

Наполеонівські війни — визначення, що зустрічається в історичній літературі для позначення воєн Франції в період Консульства (1799—1804) та імперії Наполеона I (1804—1814, 1815). Хронологічно вони продовжували війни Великої Французької революції 1789—1794 рр. і мали деякі спільні з ними риси. Маючи загарбницький характер, вони, проте, сприяли поширенню в Європі революційних ідей, підриву феодальних порядків і розвитку капіталістичних відносин. Вони велися в інтересах французької буржуазії, яка прагнула закріпити своє військово-політичне і торгово-промислове панування на континенті, відтіснивши на другий план англійську буржуазію. Головними противниками Франції в ході наполеонівських воєн були Англія, Австрія та Росія.

ДРУГА АНТИФРАНЦУЗЬКА КОАЛІЦІЯ

Умовною датою початку наполеонівських воєн вважається встановлення у Франції в ході перевороту 18 брюмера (9 листопада) 1799 р. військової диктатури Наполеона Бонапарта, який став першим консулом. У цей час країна вже знаходилася в стані війни з другою антифранцузькою коаліцією, яку утворили в 1798—1799 рр. Англія, Росія, Австрія, Туреччина і Неаполітанське Королівство (перша антифранцузька коаліція у складі Австрії, Пруссії, Англії і кількох інших європейських держав воювала проти революційної Франції в 1792—1793 рр.). Прийшовши до влади, Бонапарт направив англійському королю й австрійському імператору пропозицію почати мирні переговори, але вони відхилили її. Франція почала формувати на східних кордонах велику армію під командуванням генерала Моро. Одночасно на швейцарському кордоні тайно формувалася так звана «резервна» армія, яка і завдала першого удару по австрійських військах в Італії. Здійснивши важкий перехід через перевал Сен-Бернар в Альпах, 14 червня 1800 р. в битві під Маренго Бонапарт розгромив австрійців, якими командував фельдмаршал Мелас. У грудні 1800 р. рейнська армія Моро розбила австрійців під Гогенлінденом (Баварія).

У лютому 1801 р. Австрія була змушена укласти з Францією мир і визнати її завоювання в Бельгії і на лівому березі Рейна. Після цього друга коаліція фактично розпалася, Англія погодилася в жовтні 1801 р. підписати умови прелімінарної (тобто попередньої) угоди, а 27 березня 1802 р. був укладений Ам'єнський мирний договір між Англією з одного боку і Францією, Іспанією і Батавською республікою — з іншого.

ТРЕТЯ АНТИФРАНЦУЗЬКА КОАЛІЦІЯ

У 1803 р. війна між ворогуючими сторонами поновилася, а в 1805 р. була утворена третя антифранцузька коаліція у складі Англії, Росії, Австрії і Неаполітанського королівства. На відміну від попередніх, вона проголосила своєю метою боротьбу не проти революційної Франції, а проти загарбницької політики Бонапарта. Ставши в 1804 р. імператором, Наполеон I готував висадку французької експедиційної армії в Англії. Але 21 жовтня 1805 р. в Трафальгарській битві англійський флот на чолі з адміралом Нельсоном знищив об'єднаний франко-іспанський флот. Ця поразка назавжди позбавила Францію можливості суперничати з Англією на морі. Однак на континенті наполеонівські війська одержували одну перемогу за іншою: у жовтні 1805 р. австрійська армія генерала Мака без бою капітулювала під Ульмом; у листопаді Наполеон переможним маршем вступив у Відень; 2 грудня в Аустерлицькій битві він розгромив об'єднані сили росіян та австрійців. Австрія знову була змушена підписати мир із Францією. За Пресбурзьким договором (26 грудня 1805 р.) вона визнала наполеонівські завоювання, а також зобов'язалася виплатити величезну контрибуцію. У 1806 р. Наполеон примусив Франца I скласти з себе титул імператора «Священної Римської імперії німецької нації».

ЧЕТВЕРТА ТА П'ЯТА АНТИФРАНЦУЗЬКІ КОАЛІЦІЇ

Війну проти Наполеона продовжили Англія та Росія, до яких незабаром приєдналися Пруссія та Швеція, стурбовані посиленням французького панування в Європі. У вересні 1806 р. утворилася четверта антифранцузька коаліція європейських держав. Через місяць, у ході двох битв 14 жовтня 1806 р., прусська армія була знищена: біля Ієни Наполеон розбив загоми князя Гогенлое, а під Ауерштедтом маршал Даву розгромив головні пруські сили короля Фрідріха-

Вільгельма і герцога Брауншвейзького. Наполеон урочисто в'їхав у Берлін. Пруссія була окупована. Російська армія, яка йшла на допомогу союзникам, зіткнулася з французькою спочатку поблизу Пултуска 26 грудня 1806 р., потім біля Прейсиш-Ейлау 8 лютого 1807 р. Ці битви не дали переваги жодній зі сторін, але в червні 1807 р. в битві під Фрідландом Наполеон одержав перемогу над російськими військами, якими командував Л. Л. Бенігсен. 7 липня 1807 р. посередині ріки Неман на плоту відбулася зустріч французького і російського імператорів і було укладено Тільзітський мир, за яким Росія визнала всі завоювання Наполеона в Європі і приєдналася до проголошеної ним у 1806 р. Континентальної блокади Британських островів. Навесні 1809 р. Англія та Австрія знову об'єдналися в п'яту антифранцузьку коаліцію, але вже в травні 1809 р. французи вступили у Відень, а 5—6 липня в битві під Ваграмом австрійці знову зазнали поразки. Австрія погодилася сплатити контрибуцію і приєдналася до Континентальної блокади. Під владою Наполеона опинилася значна частина Європи.

ПЕРШІ ПОРАЗКИ ФРАНЦІЇ. КІНЕЦЬ ФРАНЦУЗЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ

Антинаполеонівський національно-визвольний рух набув найбільшого розмаху в Іспанії і Німеччині. Однак доля імперії Наполеона була вирішена під час його походу в Росію. У ході Вітчизняної війни 1812 р. стратегія російської армії, керованої фельдмаршалом М. І. Кутузовим, та партизанський рух сприяли загибелі більш ніж 400-тисячної «Великої армії». Це викликало новий підйом національно-визвольної боротьби в Європі, у деяких державах почало створюватися народне ополчення. У 1813 р. утворилася шоста антифранцузька коаліція, куди увійшли Росія, Англія, Пруссія, Швеція, Австрія та інші держави. У жовтні 1813 р. внаслідок «битви народів» під Лейпцигом від французів була звільнена територія Німеччини. Наполеонівська армія відступила до кордонів Франції, а потім була розгромлена на своїй землі. 31 березня війська союзників вступили в Париж. 6 квітня Наполеон I підписав зречення від престолу і був висланий із Франції на острів Ельбу.

КІНЕЦЬ НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВОЄН

У 1815 р., після втечі з Ельби, Наполеон під час знаменитих «Ста днів» (20 березня — 22 червня) зробив останню спробу повернути собі владу. Поразка в битві під Ватерлоо (Бельгія) 18 червня 1815 р., завдана йому військами сьомої коаліції під командуванням герцога Вел-

лінгтона і маршала Блюхера, завершила історію наполеонівських воєн. Віденський конгрес (1 листопада 1814 р. — 9 червня 1815 р.) вирішив долю Франції, закріпивши переділ територій європейських країн в інтересах держав-переможниць. Визвольні війни, які велися проти Наполеона, були неминуче пов'язані з частковим відновленням феодално-абсолютистських порядків у Європі («Священний союз» європейських монархів, укладений з метою придушення національно-визвольного і революційного руху в Європі).

КОНСУЛЬСТВО

Консульство — період історії Франції від державного перевороту 9 листопада 1799 р. (18 брюмера) до проголошення Наполеона Бонапарта 18 травня 1804 р. імператором. Номінально влада належала трьом консулам, вибраним на 10 років (з серпня 1802 р. довічно), фактично першому консулу — Бонапарту.

КОДЕКС НАПОЛЕОНА

Кодекс Наполеона, або Цивільний кодекс (Code Napoleon, Code Civil) — зведення цивільного законодавства Франції, прийняте в березні 1804 р. в період Консульства Наполеона Бонапарта. Розроблений комісією юристів з ініціативи і за безпосередньою участю Наполеона, кодекс юридично затверджував завоювання Великої Французької революції. Він спирався на Декларацію прав людини і громадянина. Важливим юридичним джерелом кодексу було римське право. Кодекс Наполеона складається з трьох частин. У першій трактується питання правоздатності й акти громадянського стану: шлюб, розлучення, опіка, усиновлення. Проголошується громадянська рівність. Законодавці фіксують норми, що забезпечують збереження і недоторканність власності сім'ї: верховенство в сім'ї чоловіка і неможливість для дружини розпоряджатися майном без його згоди, влада батьків над дітьми.

У центрі кодексу — питання власності, які були головними для багатьох нових, створених революцією власників. Друга частина кодексу присвячена регламентації права власності. Третя частина регламентує договірні відносини, пов'язані з придбанням власності (порядок успадкування, дарування, купівля-продаж), договори з найму, тому числі з найму робочої сили. Неодмінною умовою законності договору кодекс оголошує рівність громадян, що його укладають, і їхню повну свободу вступати або не вступати у договірні відносини.

Для Франції кодекс Наполеона був першим загальним зведенням законів. Він юридично закріпив найважливіші економічні й цивільні результати Французької революції. Відразу ж після прийняття кодексу був поширений на французькі колонії, а також на європейські країни, завойовані Наполеоном, або на ті, що вступили з ним у союз (Італія, Голландія, Бельгія, герцогство Варшавське, Вестфальське королівство і т. д.).

БИТВА ПІД АУСТЕРЛІЦОМ

Битва під Аустерліцом 20 листопада (2 грудня) 1805 р. — вирішальна битва між російсько-австрійськими і французькими військами під час російсько-австро-французької війни 1805 р. поблизу м. Аустерліц (нині Славков, Чехія). Армія Наполеона I розбила російсько-австрійські війська під командуванням М. І. Кутузова, змушеного діяти за схваленням Олександром I невдалим планом австрійського полковника Ф. Вейротера. Після цієї битви третя антифранцузька коаліція розпалася.

ТІЛЬЗІТСЬКИЙ МИР

Тільзінський мир було укладено 25 червня 1807 р. в Тільзіні внаслідок особистих переговорів Олександра I та Наполеона I. Росія погоджувалася на створення великого герцогства Варшавського і приєднувалася до Континентальної блокади. Окремим актом оформлено наступальний і оборонний російсько-французький союз.

КОНТИНЕНТАЛЬНА БЛОКАДА

Континентальна блокада — торгова блокада Великобританії, оголошена Наполеоном I у 1806 р. Всім союзним і підвладним Франції державам заборонялося вести торгівлю, підтримувати поштові та інші стосунки з Британськими островами. За Тільзінським мирним договором 1807 р. до Континентальної блокади змушена була приєднатися і Росія. Після розгрому Наполеона в Росії (1812) більшість країн перестала дотримуватися умов Континентальної блокади. Формально відмінена після зречення Наполеоном престолу (квітень 1814 р.).

«СТО ДНІВ» НАПОЛЕОНА

«Сто днів» — час другого правління імператора Наполеона I у Франції (20 березня — 22 червня 1815 р.) після його втечі з о. Ельба,

на який він був засланий услід за першим зреченням престолу. Проти наполеонівської імперії виступила антифранцузька коаліція багатьох європейських країн. Армія Наполеона була розгромлена 18 червня в битві під Ватерлоо; 22 червня Наполеон другий раз відкрісся від престолу.

ВІДЕНСЬКИЙ КОНГРЕС

Віденський конгрес 1814—1815 рр. (вересень 1814 р. — червень 1815 р.) — конгрес європейських держав (за винятком Туреччини); завершив війни коаліції європейських держав з Наполеоном I. Були укладені договори, направлені на відновлення феодальних порядків і задоволення територіальних домагань держав-переможниць; закріплена політична роздробленість Німеччини та Італії; Варшавське герцогство поділене між Росією, Пруссією та Австрією. Франція позбавлена своїх завоювань. У вересні 1815 р. постанови Віденського конгресу доповнені актом про створення Священного союзу.

СВЯЩЕННИЙ СОЮЗ

Священний союз — союз Австрії, Пруссії та Росії, укладений у Парижі 26 вересня 1815 р. після падіння імперії Наполеона I. Метою Священного союзу було забезпечення непорушності рішень Віденського конгресу 1814—1815 рр. У 1815 р. до Священного союзу приєдналися Франція і ряд інших європейських держав. Священний союз санкціонував збройну інтервенцію і придушення австрійськими військами революцій у Неаполі (1820—1821) і П'ємонті (1821) і французькими військами в Іспанії (1820—1823). У деяких актах брала участь Великобританія. Протиріччя між європейськими державами розхитували Священний союз, наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. він фактично розпався.

КРАЇНИ ЄВРОПИ В 1815—1847 рр.

ЛУДДИТИ

Луддиту (англ. *Luddites*) — учасники перших стихійних виступів проти застосування машин у ході промислового перевороту у Великобританії (кінець XVIII — початок XIX ст.). Назва походить від

імені легендарного підмайстра Неда Лудда, який у гніві нібито першим зруйнував машину.

КОРОЛЕВА ВІКТОРІЯ

Вікторія (повне ім'я Александріна Вікторія) (19 травня 1819, Лондон — 22 січня 1901, Осборн) — королева Сполученого королівства Великобританії та Ірландії (з 1837), імператриця Індії (з 1876), дочка герцога Кентського, четвертого сина короля Георга III, остання з Ганноверської династії. Зайняла трон після смерті свого дядька короля Вільгельма IV. У лютому 1840 р. вийшла заміж за принца Альберта Сакс-Кобург-Готського. Її царювання, безпрецедентно довге в англійській історії, пов'язане зі зміцненням морального авторитету корони.

ХЛІБНІ ЗАКОНИ

Хлібні закони у Великобританії в XV—XIX ст. регулювали ввезення й вивезення зерна та інших сільськогосподарських продуктів (в основному шляхом високих ввізних митних тарифів). Вели до скорочення продовольчих товарів на внутрішньому ринку і підвищення цін на них. Відповідали інтересам лендлордів. У XIX ст. скасування хлібних законів стало лозунгом фритредерів. Скасовані в 1846 р.

ЧАРТИЗМ

Чартизм (від англ. *charter* — хартія) — перший масовий робітничий рух у Великобританії у 1830—1850 рр. Вимоги чартистів були викладені у вигляді законопроекту («Народна хартія», 1838). У 1840 р. заснована Національна чартистська асоціація. У 1840, 1842, 1848 рр. чартисти внесли в парламент петиції з вимогою введення загального виборчого права (для чоловіків), обмеження робочого дня, підвищення зарплати і т. д.; петиції були знехтувані. Після 1848 р. чартизм вступив у період занепаду.

ЛЮДОВІК ХVІІІ

Людовік ХVІІІ (1755—1824) — французький король у 1814—1815 і 1815—1824 рр., з династії Бурбонів. У період Великої Французької революції один із керівників французької контрреволюційної еміграції. Зайняв престол після падіння Наполеона I.

КАРЛ X

Карл X (1757—1836) — французький король у 1824—1830 рр., з династії Бурбонів. За його правління були видані липневі *ордонанси* 1830 р., які обмежували демократичні свободи; у 1830 р. розпочате колоніальне завоювання Алжиру. Скинутий Липневою революцією 1830 р.

ЛИПНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1830 Р. У ФРАНЦІЇ

У кінці царювання Людовіка ХVІІІ і особливо за Карла X посилювався вплив правих сил на політику уряду. У серпні 1829 р. кабінет очолив ультрарояліст князь О. Ж. А. Поліньяк. 18 березня 1830 р. палата депутатів голосами конституціоналістів і лібералів прийняла звернення до монарха, зажадавши відставки кабінету. 16 травня король розпустив палату. Однак нові вибори (кінець червня — початок липня) принесли перемогу опозиції. 25 липня король підписав ордонанси про розпуск новообраної палати, про скасування свободи друку і про введення ще менш демократичної виборчої системи.

26 липня ліберальні журналісти закликали народ до виступів проти влади. 27 липня, після закриття поліцією опозиційних газет, почалося будівництво барикад у Парижі. Весь день 28 липня тривали вуличні бої. 29 липня повстанці сформували національну гвардію під командуванням Лафайєта і до вечора взяли Лувр. Депутати і журналісти опозиції, що зібралися в будинку банкіра Ж. Лаффіта, запропонували корону герцогу Орлеанському. 31 липня він був проголошений намісником королівства. 2 серпня Карл X відрікся від престолу на користь свого внука. 9 серпня Луї-Філіпп Орлеанський зійшов на престол, підписавши оновлену Хартію.

ЛУЇ-ФІЛІПП

Луї-Філіпп (1773—1850) — французький король у 1830—1848 рр. З молодшої (Орлеанської) гілки династії Бурбонів. Зайняв престол після Липневої революції 1830 р. Скинутий Лютневою революцією 1848 р.

ОЛЕКСАНДР I

Олександр I (1777—1825) — російський імператор з 1801 р. Старший син Павла I. На початку правління провів помірно ліберальні

реформи, розроблені Негласним комітетом та М. М. Сперанським. У зовнішній політиці лавірував між Великобританією і Францією. У 1805—1807 рр. брав участь в антифранцузьких коаліціях. У 1807—1812 рр. тимчасово зблизився з Францією. Вів успішні війни з Туреччиною (1806—1812) і Швецією (1808—1809). За Олександра I до Росії приєднані території Східної Грузії (1801), Фінляндії (1809), Бессарабії (1812), Азербайджану (1813), колишнього герцогства Варшавського (1815). Після Вітчизняної війни 1812 р. очолив у 1813—1814 рр. антифранцузьку коаліцію європейських держав. Був одним з керівників Віденського конгресу 1814—1815 рр. і організаторів Священного союзу.

ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА 1812 р.

Вітчизняна війна 1812 р. — визвольна війна Росії проти наполеонівської агресії. Вторгнення військ Наполеона було викликано загостренням російсько-французьких економічних і політичних протиріч, фактичною відмовою Росії від Континентальної блокади. Основні події 1812 р.: 24 червня — перехід французької армії через Неман (сили сторін на початок Вітчизняної війни: французи — бл. 610 тис. чоловік; росіяни — бл. 240 тис. чоловік); 4—6 серпня — Смоленська битва, невдала спроба Наполеона розгромити основні сили російських військ; 8 серпня — призначення головнокомандуючим М. І. Кутузова; 26 серпня — Бородінська битва; 1 вересня — військова рада в Філях, рішення Кутузова залишити Москву; вступ французьких військ у Москву; 2—6 вересня — спалення Москви; вересень—жовтень — Кутузов проводить Тарутинський марш-маневр, змушує французів піти з Москви і відступати старим Смоленським шляхом; розгортається партизанська війна; 14—16 листопада — битва біля Березіни; листопад—грудень — загибель французької армії; 14 грудня — вигнання залишків «Великої армії» з Росії.

ДЕКАБРИСТИ

Декабристи — діячі російського визвольного руху першої чверті XIX ст. Рух виник у колах освіченої дворянської молоді, що перебувала під впливом європейської громадської думки, ідей французьких енциклопедистів та Великої Французької революції. Разом з тим рух декабристів зародився в епоху складання національної самосвідомості в цілому ряді країн Європи і був подібним до інших національних патріотичних рухів. Багато хто з майбутніх декабристів брав

участь у війнах з Наполеоном. Основними цілями декабристів були встановлення в Росії конституційного парламентського режиму та обмеження самодержавства (як форма правління розглядалися республіка або конституційна монархія), скасування кріпацтва, демократичні перетворення, введення цивільних прав і свобод. Декабристи висували ідеї щодо змін в економічній системі Росії, обговорювали плани аграрної реформи (неминучої після скасування кріпацтва), судової і військової реформ. Декабристи утворили кілька таємних товариств: Союз порятунку (1816—1817), Союз благоденства (1818—1821), Південне товариство і Північне товариство (1821—1825). Окремо виникло Товариство об'єднаних слов'ян, яке в 1825 р. увійшло до складу Південного товариства. Перші таємні товариства прагнули в основному шляхом формування громадської думки впливати на уряд і домагатися проведення ліберальних перетворень, але після 1821 р. в планах декабристів стала переважати ідея військового перевороту. Раптова смерть Олександра I змусила декабристів провести погано підготовлені й безуспішні повстання 14 грудня 1825 р. на Сенатській площі в Петербурзі та Чернігівського полку в Україні.

Після їх придушення урядом Миколи I в Петербурзі був створений спеціальний Слідчий комітет у справі про зловмисні таємні товариства. До слідства, що тривало більше півроку, було притягнуто близько 600 чоловік, які підозрювалися в участі в таємних товариствах. 121 людина була віддана під суд; усі підсудні були поділені на 11 розрядів за мірою провини. 5 декабристів (П. І. Пестель, К. Ф. Рилєєв, С. І. Муравйов-Апостол, М. П. Бестужев-Рюмін, П. Г. Каховський) були засуджені до страти й повішані в Петропавлівській фортеці 13 липня 1826 р.; інші засуджені на різні терміни каторги і заслання, розжалувані в солдати і позбавлені дворянства.

Засуджені декабристи спочатку утримувалися в Петропавлівській фортеці та фортецях Фінляндії, а потім поступово відправлялися в Сибір. Перші привезені декабристи були розподілені по різних рудниках і заводах, але вже до осені 1827 р. всіх їх зібрали в Читинському острозі, а восени 1830 р. перевели до в'язниці на Петровському заводі. У 1856 р., після смерті Миколи I, у зв'язку з коронацією Олександра II було видано маніфест про амністію декабристів і дозвіл повернутися із заслання (на той час живими залишилося близько 40 декабристів).

МИКОЛА I

Микола I (1796—1855) — російський імператор з 1825 р., третій син імператора Павла I, почесний член Петербурзької Академії наук

(1826). Зайняв престол після раптової смерті імператора Олександра I. Придушив повстання декабристів. За Миколи I була посилена централізація бюрократичного апарату, створено Третій відділ, складене зведення законів Російської імперії, введені нові цензурні статuti (1826, 1828). Набула поширення теорія офіційної народності. У 1837 р. відкрито рух на першій у Росії Царськосільській залізниці. Були придушені Польське повстання 1830—1831 рр., революція в Угорщині 1848—1849 рр. Важливою стороною зовнішньої політики було повернення до принципів Священного союзу. У період царювання Миколи I Росія брала участь у війнах: Кавказькій війні 1817—1864 рр., російсько-перській війні 1826—1828 рр., російсько-турецькій війні 1828—1829 рр., Кримській війні 1853—1856 рр.

РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1828—1829 рр.

Російсько-турецька війна 1828—1829 рр. стала слідством кризи Османської імперії, викликаной Грецькою революцією 1821—1829 рр. Російські війська захопили в Закавказзі Карс та Ерзурум, розгромили турецькі війська в Болгарії, підійшли до Константинополя. Завершилася поразкою Туреччини та Адріанопольським миром 1829 р.

РЕВОЛЮЦІЇ 1848—1849 рр. У ЄВРОПІ

РЕВОЛЮЦІЯ 1848 р. І ПЕРЕВОРОТ 1852 р. У ФРАНЦІЇ

Перша половина царювання Луї-Філіппа була відмічена стійким економічним зростанням і політичною стабільністю. Кабінети, що змінювали один одний, спиралися на підтримання парламентської більшості, яка складалася з «правого центру» на чолі з Ф. П. Гізо і помірковано-ліберального «лівого центру» Л. А. Тьєра. У палаті депутатів права опозиція легітимістів (прихильники Бурбонів) і ліво-ліберальна «династична опозиція», очолювана О. Барро, перебували в меншості. Позапарламентська ж опозиція таємних неоякобінських та комуністичних товариств (А. Барбюс, Л.-О. Бланкі) була розгромлена поліцією.

У 1840—1847 рр. консервативний курс уряду Гізо призвів до розширення опозиції, що об'єднала у своїх рядах прихильників Тьєра, Барро і республіканців. Розпочата опозицією в 1847 р. кампанія бенкетів на підтримання реформи виборчої системи викликала зростан-

ня політичної напруженості, яка посилювалася економічною кризою. 21 лютого 1848 р. влада заборонила призначені на наступний день бенкет і демонстрацію опозиції. Незважаючи на те, що її лідери підкорилися забороні, 22-го відбулася стихійна маніфестація, яка призвела до зіткнень народу з поліцією. Уночі в багатьох районах Парижа були побудовані барикади. Національна гвардія підтримала повстанців. 23-го король відправив Гізо у відставку. Повстання пішло на спад, але незабаром спалахнуло знову після зіткнення солдатів із маніфестантами на бульварі Капуцинів, що спричинило численні жертви. У ніч на 24 лютого Луї-Філіпп доручив сформувати уряд Тьєру і Барро, погодившись призначити нові вибори і провести виборчу реформу. Але повстання продовжувалося, і король відрікся від престолу на користь свого внука.

Після захоплення повстанцями Бурбонського палацу, де засідала палата, ліві депутати сформували Тимчасовий уряд Французької республіки, до якого увійшли «трикольорові» (голови уряду А. Ламартін, Л. А. Гарньє-Пажес, Д. Ф. Араго та інші) і «червоні» (А. О. Ледрю-Роллен, Ф. Флокон) республіканці, а також соціалісти Л. Блан та А. Альбер. Уряд декретував політичні свободи, загальне виборче право. Було проголошено право на працю, створені національні майстерні й урядова комісія для робітників (Люксембурзька комісія).

На виборах до Установчих зборів (23 квітня) більшість місць отримали республіканці. 9 травня було утворено новий уряд (Ламартін, Гарньє-Пажес, Араго, Ледрю-Роллен, А. Марі). 15 травня уряд насилу придушив виступ робітників, які, зайнявши Бурбонський палац, спробували розпустити збори і передати владу революційному уряду. 21 червня уряд закрив національні майстерні, а 23-го робітничі квартали Парижа повстали. Збори надали диктаторські повноваження генералу Л. Е. Кавеньяку, який зумів після кровопролитних вуличних боїв придушити повстання.

4 жовтня була прийнята Конституція, що наділяла широкими повноваженнями президента республіки. Президентські вибори 10 грудня виграв Луї-Наполеон Бонапарт, племінник Наполеона. Президент і призначений ним уряд Барро спиралися на монархістів (легітимістів, орлеаністів і бонапартистів) і знаходилися в конфлікті з республіканською більшістю Установчих зборів. На виборах до Законодавчих зборів (13 травня 1849 р.) дві третини місць отримали монархісти. Після розгону 13 червня демонстрації лівих республіканців частина лівих депутатів була віддана під суд, інші емігрували.

16 березня 1850 р. Законодавчі збори ввели нагляд церкви над освітою, 31 травня встановили ценз осідлості для виборців, 16 липня обмежили свободу друку. Відкрито прагнути до реставрації імперії, Бонапарт восени 1850 р. вступив у конфлікт із Законодавчими збора-

ми. Депутати, поділені на три протиборствуючі фракції (бонапартисти, республіканці та альянс легітимістів з орлеаністами), не змогли вчинити ефективного опору. 2 грудня 1851 р. Бонапарт здійснив військовий переворот, розпустив збори і арештував лідерів республіканської і монархічної опозиції. Відновивши загальне виборче право, Бонапарт юридично закріпив результати перевороту на плебісциті 20 листопада 1852 р. За підсумками плебісциту його було проголошено імператором Наполеоном III.

БОНАПАРТИЗМ

Бонапартизм — первинне найменування диктатури Наполеона Бонапарта і Луї Наполеона, що лавірувала між соціальними групами; поєднувала демагогію з політикою наступу на демократію і революційний рух. У більш широкому значенні — диктатура, що лавірує між соціальними групами в умовах нестійкої соціальної рівноваги.

РЕВОЛЮЦІЯ В ІТАЛІЇ

Революція 1848—1849 рр. в Італії — один з головних етапів Рісорджіменто. На її першому етапі (січень — серпень 1848 р.), очоленому лібералами, під тиском народних виступів були введені конституції в Королівстві Обох Сицилій, Сардинському королівстві, Тоскані, Папській області; внаслідок народного повстання скинули австрійське ярмо Ломбардія та Венеція; в Італії почалася війна за незалежність. Але перемогла феодально-монархічна контрреволюція. На другому етапі (осінь 1848 — серпень 1849 р.) народні повстання в Венеції, Тоскані, Папській області привели до влади демократів, були проведені прогресивні реформи, найбільш радикальні в Римській республіці 1849 р. Однак перемогу одержала внутрішня і зовнішня контрреволюція.

УТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ В ІТАЛІЇ ТА НІМЕЧЧИНІ

САРДИНСЬКЕ КОРОЛІВСТВО

Сардинське королівство — держава на території Італії в 1720—1861 рр., основою території якої був П'ємонт. Утворилося з приєд-

нанням до Савойського герцогства острова Сардинія. У Сардинському королівстві правила Савойська династія. Сардинське королівство було ядром, навколо якого в XIX ст. відбулося об'єднання роздробленої Італії.

ДЖ. ГАРІБАЛЬДІ

Гарібальді Джузеппе (1807—1882) — народний герой Італії, один із вождів революційного крила Рісорджіменто. Понад 10 років боровся за незалежність південноамериканських республік. Учасник Італійської революції 1848—1849 рр., організатор оборони Римської республіки 1849 р. У 1848, 1859 і 1866 рр. на чолі добровольців брав участь у визвольних війнах проти Австрії.

У 1860 р. очолив похід «тисячі», що звільнила південь Італії та забезпечила перемогу Італійської революції 1859—1860 рр. У 1862 і 1867 рр. намагався збройним шляхом звільнити Рим від влади пап. Під час франко-пруської війни 1870—1871 рр. був добровольцем на стороні Франції.

ЮНКЕРСТВО

Юнкерство (нім. *Junkertum*, від. нім. *Junker*, букв. — молодий дворянин) — прошарок німецьких дворян, великих землевласників. Юнкерство виникло в XVI ст. на основі рицарського дворянства Східної Пруссії. Поміщицьке юнкерське землеволодіння стало базою для модернізації сільського господарства Німеччини в XIX ст. Загалом юнкерство зберігалося до кінця Другої світової війни.

ВІЛЬГЕЛЬМ I

Вільгельм I Гогенцоллерн (1797—1888) — пруський король з 1861 р. і німецький імператор з 1871 р. Управління країною фактично знаходилося в руках О. Бісмарка.

О. БІСМАРК

Бісмарк Отто (повністю Отто Едуард Леопольд Бісмарк фон Шенхаузен) (1 квітня 1815 — 30 липня 1898) — князь, державний діяч Німеччини, перший рейхсканцлер Німецької імперії в 1871—1890 рр. Здійснив об'єднання Німеччини на прусько-мілітаристській основі; зміцнював панування в країні юнкерсько-буржуазного блоку, вів бо-

ротьбу проти клерикально-партикулярницької опозиції («Культур-кампф»), увів Винятковий закон проти соціалістів, проголосив деякі соціальні реформи. Один із головних організаторів Троїстого союзу 1882 р., направлено проти Франції та Росії; при цьому вважав, що війна з Росією була б надто небезпечною для Німеччини.

ПІВНІЧНОНІМЕЦЬКИЙ СОЮЗ (1867)

Північнонімецький союз — у 1867—1870 рр. федеративна держава на півночі від р. Майн, була створена під гегемонією Пруссії після її перемоги в австро-пруській війні та розпаду Німецького союзу. Один з етапів об'єднання німецьких держав на прусько-мілітаристській основі.

США В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА (1861—1865 рр.)

ДОКТРИНА МОНРО

Доктрина Монро — зовнішньополітична програма уряду США, проголошена в 1823 р. в посланні президента США Дж. Монро конгресу. Декларувала принцип взаємного невтручання країн Американського і Європейського континентів у внутрішні справи одного. Доктрина Монро перешкоджала придбанню європейськими державами колоніальних територій на Американському континенті та їхньому втручання у внутрішні справи незалежних американських держав.

«МІССУРІЙСЬКИЙ КОМПРОМІС»

У США суперечності між системою плантаційного рабства в південних штатах і системою вільної найманої праці на Півночі проявилися в кінці другого десятиліття ХІХ ст. Першим відкритим зіткненням між Північчю та Півднем, що створило загрозу розколу країни, був конфлікт 1818—1820 рр. Він виник у зв'язку з питанням про прийняття до союзу нового штату — Міссурі. У той час до складу США входило 11 рабовласницьких штатів і 11 вільних штатів. Противники Півдня в конгресі зажадали заборони рабства в Міссурі, оскільки прийняття його в союз як рабовласницького штату створило б

у сенаті чисельну перевагу рабовласників. Усе ж у 1820 р. Міссурі прийняли в союз як рабовласницький штат, але одночасно прийняли й новоутворений вільний штат Мен. Надалі вирішили приймати в союз одночасно по два штати: один вільний і один рабовласницький. Тоді ж була досягнута угода про те, що північніше за 36°30' пн. ш. рабство забороняється. Встановлене «міссурійським компромісом» географічне обмеження рабства не зняло протиріч, що нагромадилися, а лише відстрочило конфлікт між прихильниками та противниками рабства.

АМЕРИКАНО-МЕКСИКАНСЬКА ВІЙНА 1846—1848 рр.

Американо-мексиканська війна 1846—1848 рр. була спровокована США. Внаслідок війни США захопили понад $\frac{1}{2}$ мексиканської території, що становило майже $\frac{1}{3}$ сучасної території США (штати Техас, Нью-Мексико, Арізона, Верхня Каліфорнія, Невада, Юта, частина Колорадо та частина Вайомінгу).

РЕСПУБЛІКАНСЬКА ПАРТІЯ США

Республіканська партія США — одна з двох (нарівні з Демократичною) основних партій США. Заснована в 1854 р. При владі у 1861—1885, 1889—1893, 1897—1913, 1921—1933, 1953—1961, 1969—1977, у 1981—1993 рр. і з 2001 р.

АБОЛІЦІОНІЗМ

Аболіціонізм (від лат. *abolitio* — знищення, скасування) — наприкінці ХVІІІ—ХІХ ст. в США рух за скасування рабства негрів; у Великобританії, Франції і ряді інших країн рух за скасування рабства в колоніях.

А. ЛІНКОЛЬН

Лінкольн Авраам (12 лютого 1809, поблизу Ходженвілла, Кентуккі — 15 квітня 1865, Вашингтон) — американський державний діяч, 16-й президент США в 1861—1865 рр., один з організаторів Республіканської партії (1854), що виступила проти рабства. У ході Громадянської війни в США 1861—1865 рр. уряд Лінкольна провів ряд демократичних перетворень, зокрема ухвалив закони про гомстеди, скасування рабства, що забезпечило розгром військ Півдня.

14 квітня 1865 р., у страсну п'ятницю, на спектаклі в театрі Форда у Вашингтоні фанатичний прихильник конфедератів актор Дж. У. Бутс пробрався в президентську ложу й вистрілив Лінкольну в голову. Вранці наступного дня президент помер. Мільйони американців, білих і чорних, прийшли віддати останню шану своєму президенту під час подорожі траурного потягу з Вашингтона в Спрінгфілд, де Лінкольна було поховано на кладовищі Оук-Рідж. Трагічна смерть Лінкольна багато в чому сприяла створенню навколо його імені ореолу мученика, який загинув за звільнення рабів. Пам'ять про Лінкольна увічнена в меморіалі, відкритому в американській столиці в 1922 р. Усередині цієї біломармурової споруди скульптор Д. Ч. Френч вмістив 6-метрову статую сидячого у задумі президента-визволителя.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В США

Громадянська війна в США (1861—1865 рр.) — війна між 11 рабовласницькими штатами Півдня, що вийшли з Союзної федерації, і федеральним урядом Сполучених Штатів.

ПРИЧИНИ ВІЙНИ

Громадянська війна в США була наслідком протистояння двох систем — рабства і вільної найманої праці. Боротьба загострювалася суперництвом за владу в країні. Територіальна експансія і наявність величезного фонду «суспільних земель» посилювали проблему рабства на нових територіях і пов'язану з нею аграрну проблему. Екстенсивний характер плантаційного господарства вимагав просування на нові землі; з іншого боку, на них претендували сотні тисяч американців, нові хвилі іммігрантів, що перебиралися в США з мрією знайти свій клатчик землі. Виступи негрів-рабів, агітація аболіціоністів, такі їхні дії, як рейд Джона Брауна 16—18 жовтня 1859 р., свідчили про зростаюче неприйняття рабства і готовність боротися проти нього.

РОЗПАД СОЮЗУ

Перемога на президентських виборах 1860 р. кандидата від Республіканської партії А. Лінкольна стала для рабовласників сигналом небезпеки і призвела до *сецесії* — виходу зі складу Союзу. У кінці грудня 1860 р. зі складу Союзу вийшла Південна Кароліна,

за якою в січні 1861 р. пішли Міссісіпі, Флорида, Алабама, Джорджія, Луїзіана і Техас, а у квітні—травні — Вірджинія, Арканзас, Теннессі та Північна Кароліна. Ці 11 штатів утворили Конфедеративні Штати Америки, прийняли конституцію і обрали своїм президентом колишнього сенатора від Міссісіпі Дж. Девіса. Столицею Конфедерації стало вірджинське місто Річмонд. Ці штати займали 40 % усієї території США з населенням 9,1 млн чол., у т. ч. понад 3,6 млн негрів.

У складі Союзу залишилося 23 штати, включаючи рабовласницькі Делавер, Кентуккі, Міссурі й Меріленд, які вважали за краще зберегти лояльність федеральному Союзу. Жителі ряду західних графств Вірджинії відмовилися підкоритися рішенням про вихід з Союзу, утворили власні органи влади і в червні 1863 р. були приєднані до складу США як новий штат. Населення Союзу перевищувало 22 млн чол., на його території розташовувалася практично вся промисловість країни, 70 % залізниць, 81 % банківських депозитів тощо.

ПЕРШИЙ ЕТАП ВІЙНИ

Бойові дії розпочалися 12 квітня 1861 р. нападом конфедератів на форт Самтер у бухті Чарлстон, який після 34-часового обстрілу був змушений здатися. У відповідь Лінкольн оголосив мешканців південних штатів заколотниками, проголосив морську блокаду їх узбережжя, закликав в армію добровольців, а пізніше ввів військову повинність. Спочатку перевага була на боці Півдня. Тут розташовувалися найбільш боєздатні частини, які поповнювалися сотнями офіцерів, що покинули федеральну армію, у т. ч. Т. Дж. Джексон, Дж. І. Джонстон, Р. Е. Лі та іншими. Головною метою федератів у війні було проголошено збереження Союзу, конфедератів — визнання незалежності та суверенітету Конфедерації. Стратегічні задуми сторін були схожими: наступ на столицю противника і розчленування його території.

Перша серйозна битва відбулася у Вірджинії поблизу залізничної станції Манассас 21 липня 1861 р., коли погано підготовлені війська Півночі, перейшовши через струмок Булл-Ран, атакували конфедератів, але були змушені почати відступ, який перетворився на втечу. До осені на східному театрі військових дій Союз мав у своєму розпорядженні армію під командуванням генерала Дж. Б. Мак-Клеллана, що став з 1 листопада головнокомандуючим усіма арміями. Мак-Клеллан виявився поганим воєначальником, часто уникав активних дій. 21 жовтня його загоном були розбиті біля Боллс-Блаффа. Набага-

то успішніше здійснювалася блокада морського узбережжя Конфедерації.

У 1862 р. найбільших успіхів федерати досягли на західному театрі військових дій. У лютому—квітні армія генерала У. С. Гранта, захопивши ряд фортів, витіснила конфедератів із Кентуккі, а після перемоги під Шайло очистила від них Теннессі. До літа був звільнений штат Міссурі, і війська Гранта увійшли в північні райони Міссісіпі й Алабами. Велике значення мало захоплення 25 квітня 1862 р. Нового Орлеану, важливого торгового і стратегічного центру. На сході Мак-Клеллан був зміщений з поста головнокомандуючого і на чолі однієї з армій посланий у наступ на Річмонд. На початку квітня він висадив більше ніж 100 тис. солдатів на віргинському узбережжі, але замість фронтального удару віддав перевагу поступовому просуванню з тим, щоб ударити по флангах і тилу ворога. Конфедерати, очолювані Дж. Б. Джонстоном і Р. Е. Лі, успішно відбили всі спроби штурму Річмонда й самі перейшли у наступ. 29—30 серпня федерати були розбиті у другій битві поблизу Булл-Рану. Лі вступив у Меріленд, маючи намір перерізати комунікації федеральної армії та ізолювати Вашингтон. 15 вересня війська конфедератів на чолі з Т. Дж. Джексоном зайняли Харперс-Феррі, захопивши його 11-тисячний гарнізон і значні запаси спорядження. 17 вересня біля струмка Антьетам 40-тисячна армія Лі була атакована 70-тисячною армією Мак-Клеллана. У ході цього «найкривавішого дня» війни обидві сторони втратили 4 808 чоловік убитими, 18 578 чоловік було поранено. Битва закінчилася нічим, але Лі вважав за краще відступити. Нерішучість Мак-Клеллана, який відмовився від переслідування противника, врятувала конфедератів від поразки. Англія і Франція, що мали намір офіційно визнати Конфедерацію і втрутитися у війну на її боці, відмовилися від свого наміру. Росія в роки війни займала доброзичливу позицію відносно Союзу (візит восени 1863 — навесні 1864 р. російських ескадр до Сан-Франциско і Нью-Йорка став прикладом дипломатичного використання морської сили). 30 грудня 1862 р. Лінкольн підписав «Прокламацію про визволення негрів-рабів» з 1 січня наступного року. Ця прокламація, як і рішення про набір негрів у армію, кардинально змінила завдання війни: мова тепер йшла про знищення рабства. Шлях на «вільні землі» Заходу ще раніше закрив для рабовласників прийнятий у травні 1862 р. гомстед-акт, що надавав кожній американській сім'ї можливість отримати земельний наділ у розмірі 160 акрів (64 га). 1862 р. відмічений і першою в історії битвою броненосних кораблів, яка відбулася 9 березня біля берегів Віргинії. Кінець року склався для федератів невдало. У битві під Фредеріксбергом 13 грудня федеральна армія під коман-

дуванням генерала А. Е. Бернсайда була вщент розбита, втративши убитими і пораненими у два рази більше, ніж противник.

ДРУГИЙ ЕТАП ВІЙНИ

Початок травня 1863 р. ознаменувався битвою під Чанселорвілом, у ході якої 130-тисячна армія федератів зазнала поразки від 60-тисячної армії генерала Лі. Втрати сторін склали: у федератів — 17 275, а у конфедератів — 12 821 чоловік убитими і пораненими. У цій битві був смертельно поранений генерал Т. Дж. Джексон. Федерати знову відступили, а Лі, обійшовши Вашингтон з півночі, вступив у Пенсільванію. У цій ситуації величезне значення мала триденна битва за Геттісберг. Війська Лі були змушені відступити у Віргінію, залишивши територію Союзу. У західному театрі армія Гранта оволоділа 4 липня фортецею Віксберг. 8 липня солдати генерала Н. Бенкса взяли Хадсон у Луїзіані. Тим самим був установлений контроль над долиною р. Міссісіпі, а Конфедерація розчленована на дві частини. Рік завершився перемогою під Чаттанугою. У ході війни стався стратегічний перелом. План кампанії 1864 р. був розроблений Грантом, що очолив збройні сили Союзу. Основний удар наносила 100-тисячна армія генерала У. Т. Шермана, що почала в травні вторгнення в Джорджію. Знищуючи все на своєму шляху, вона просуvalася уперед і 2 вересня увійшла в Атланту. Сам Грант очолив армію, що виступила проти з'єднань Лі на східному театрі. Армія Лі в червні зосередилася біля Пітерсберга за 40 км від Річмонда і тримала оборону до квітня наступного року. Шерман, перегруповувавши свої частини, 15 листопада розпочав знаменитий «марш до моря», що привів його до Саванни, яка була взята 22 грудня 1864 р. Військові успіхи позначилися на підсумках президентських виборів 1864 р. Лінкольн, який виступав за укладення миру на умовах відновлення Союзу і заборони рабства, був переобраний на другий термін. Армія Шермана 1 лютого виступила з Саванни на північ для з'єднання з основними силами Гранта. Просування через Південну Кароліну, що супроводилося нанесенням їй істотних збитків, завершилося взяттям 18 лютого Чарлстона.

Через місяць армії Союзу зустрілися в Північній Кароліні. Грант, що мав навесні 1865 р. у своєму розпорядженні армію із 115 тис. чоловік, примусив Лі (який мав у своєму розпорядженні всього 54 тис. чоловік) залишити Пітерсберг, а 2 квітня евакуювати Річмонд. Залишки армії конфедератів 9 квітня 1865 р. здалися Гранту поблизу Аппоматокса. Після арешту Дж. Девіса і членів його уряду Конфедерація припинила своє існування. На вістар перемоги було прине-

сено й життя президента Лінкольна. 14 квітня 1865 р. він був смертельно поранений і помер вранці наступного дня.

ПІДСУМКИ ВІЙНИ

Громадянська війна була найкровопролитнішою в історії США. Втрати Півночі становили майже 360 тис. чоловік убитими і померлими від ран і більше ніж 275 тис. пораненими. Конфедерати втратили, відповідно, 258 тис. і бл. 100 тис. чоловік. Тільки військові витрати уряду США досягли 3 млрд доларів. Війна продемонструвала нові можливості військової техніки, вплинула на розвиток військового мистецтва. Вона завершилася перемогою Союзу. Заборона рабства була закріплена 13-ою поправкою до Конституції США, яка набрала чинності 18 грудня 1865 р. У країні були створені умови для прискореного розвитку промислового і сільськогосподарського виробництва, освоєння західних земель, зміцнення внутрішнього ринку. Влада в країні перейшла до буржуазії північно-східних штатів. Війна не вирішила всіх проблем, що стояли перед країною. Деякі з них знайшли вирішення в ході Реконструкції Півдня, що продовжувалася до 1877 р. Інші, у т. ч. надання кольоровому населенню рівних прав з білими, залишалися невирішеними протягом кількох десятиліть.

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

КРИМСЬКА ВІЙНА 1853—1856 рр.

У середині ХІХ ст., коли Росія спробувала нав'язати Туреччині конвенцію про статус православної церкви в Палестині та Сирії і укласти оборонний союз проти Франції, назрів черговий російсько-турецький конфлікт. Не дочекавшись від турецької сторони позитивної відповіді, російський посол у Стамбулі князь О. С. Меншиков 17 травня 1853 р. пред'явив турецькому уряду ультиматум. Відповіді на ультиматум не було одержано. Миколі I залишалося лише оголосити Туреччині війну. У вітчизняній історіографії вона відома під назвою Кримської війни (1853—1856). У червні 1853 р. 80-тисячна російська армія під командуванням генерал-лейтенанта М. Д. Горчакова перейшла ріку Прут і протягом трьох тижнів зайняла Молдавію та Валахію.

14 вересня султан Абдул Мегад вимагав від Росії у 15-денний те-

рмін вивести окупаційні війська з Дунайських князівств. Одночасно Франція і Англія ухвалили рішення про введення своїх ескадр у Мармурове море. Бойові дії на Дунаї почалися в жовтні, але велися надто повільно. Улітку наступного року через загрозу з боку Австрії цар змушений був віддати наказ про виведення російських військ з Дунайських князівств. Більш успішно, ніж сухопутні частини, діяв Чорноморський флот. До його складу входили 16 лінійних кораблів, 7 фрегатів, 4 корвети, 8 бригів, 30 малих парусних суден, 41 озброєний транспорт, 7 пароплавних фрегатів і 26 невеликих пароплавів.

У листопаді 1853 р. ескадра під командуванням віце-адмірала П. С. Нахімова у складі 6 лінійних кораблів і 2 фрегатів виявила в Синопській бухті турецьку ескадру Османа-паші в складі 7 фрегатів, 3 корветів, 2 пароплавів і 2 транспортів. Нахімов ухвалив рішення атакувати ворога, і внаслідок запеклої битви туркам було завдано поразки. Ця подія прискорила вступ у війну Англії і Франції. 22 грудня 1853 р. (6 січня 1854 р. за новим стилем) об'єднана англо-французька ескадра увійшла в Чорне море, а 15 березня Англія і Франція офіційно оголосили Росії війну. Через місяць союзний флот піддав артилерійському обстрілу Одесу, однак спроба висадити на берег десант не вдалася. Простоявши тиждень на одеському рейді, союзники пішли у бік Криму. Основні події Кримської війни сталися під Севастополем. Через нерішучість царя Миколи I і нетямущість головнокомандуючого князя О. С. Меншикова російські війська змушені були дотримуватися оборонної тактики, через що союзники змогли не тільки безперешкодно висадити свої експедиційні частини в Криму, але й оточити Севастополь. Щоб не пропустити ворожі судна в Севастопольську бухту, 10 вересня Меншиков велів затопити біля її входу 5 лінійних кораблів і 2 фрегати. Героїчна оборона Севастополя продемонструвала всьому світу неймовірну стійкість російських солдатів. У той же час величезні людські втрати продемонстрували гнилість царської військово-бюрократичної машини, яка в поєднанні з економічною і технічною відсталістю Росії від передових країн Заходу зумовила поразку російської армії в Кримській війні. 18 лютого 1855 р., не витримавши ганьби воєнних невдач, Микола I покінчив з собою. На престол сів його старший син Олександр II (1855—1881).

У кінці квітня — на початку травня англійці, французи і турки отримали свіжі підкріплення: у Крим прибули 18 тис. італійців із Сардинського королівства, яке також оголосило Росії війну. Через деякий час союзна ескадра вирушила в Керченську протоку і висадила десанти в Керчі та Єнікале. Пограбувавши ці міста, союзники увійшли в Азовське море, обстріляли Бердянськ, потім Генічеськ, Таганрог, Маріуполь та Єйськ. 27 серпня французьким військам удалося захопити важливий оборонний рубіж на підступах до Севастопо-

ля — Малахів курган. За один день росіяни втратили 5 генералів, 419 офіцерів і 12 488 нижніх чинів, тобто 26,5 % складу севастопольського гарнізону. Командуючий російськими військами князь М. Горчаков, який змінив Меншикова, наказав залишити місто. Падіння Севастополя прискорило підписання мирного договору. У лютому 1856 р. в Парижі відкрився мирний конгрес, а 18 березня був укладений Паризький мир. Договір передбачав збереження довоєнного територіального статус-кво; гарантію прав християн в Османській імперії; закриття Чорноморських проток для військових суден; оголошення Чорного моря нейтральним і відкритим для торгових суден всіх націй; ліквідацію російських і турецьких військово-морських арсеналів на його берегах; відкриття Дунаю для річкових суден всіх країн; збереження васальної залежності Сербії, Молдавії і Валахії від Туреччини; відмова Росії від зміцнення Аландських островів на Балтиці. Як бачимо, Росія змогла зберегти свої володіння в Причорномор'ї, але її політичний вплив у Європі був істотно ослаблений.

ОЛЕКСАНДР II

Олександр II Миколайович (1818—1881) — російський імператор з 1855 р. Старший син Миколи I. Скасував кріпацтво і потім провів ряд реформ (земську, судову, військову і т. д.). Після Польського повстання 1863—1864 рр. перейшов до реакційного внутрішньополітичного курсу. З кінця 70-х рр. посилювалися репресії проти революціонерів. За царювання Олександра II завершилося приєднання до Росії територій Кавказу (1864), Казахстану (1865), більшої частини Середньої Азії (1865—1881). З метою посилення впливу на Балканах і допомоги національно-визвольному руху слов'янських народів Росія брала участь у російсько-турецькій війні 1877—1878 рр. На життя Олександра II було зроблено ряд замахів (1866, 1867, 1879, 1880); убитий народовольцями у 1881 р.

ОЛЕКСАНДР III

Олександр III (1845—1894) — російський імператор з 1881 р. Другий син Олександра II. У першій половині 80-х рр. скасував подушний податок, знизив викупні платежі. З другої половини 80-х рр. провів «контрреформи». Посилив роль поліції, місцевої і центральної адміністрації. За царювання Олександра III в основному завершено приєднання до Росії Середньої Азії (1885), укладено російсько-французький союз (1891—1893).

РОБІТНИЧИЙ І СОЦІАЛІСТИЧНИЙ РУХ У КРАЇНАХ ЄВРОПИ

СОЦІАЛІЗМ

Соціалізм — назва вчень, у яких як мета та ідеал висувається здійснення принципів соціальної справедливості, свободи й рівності, а також суспільного устрою, що втілює ці принципи. Термін «соціалізм» уведений у науку французьким філософом П. Леру (1797—1871), однак уявлення про суспільство соціальної справедливості походять від давніх ідей про «золотий вік», вони розвивалися в різних релігіях, а потім у багатьох різновидах утопічного соціалізму. Теорія «наукового соціалізму», розроблена К. Марксом і Ф. Енгельсом, розглядала соціалізм як нижчу фазу (рівень) комунізму, що приходить на зміну капіталізму внаслідок пролетарської революції і встановлення диктатури пролетаріату. Після Жовтневої революції 1917 р. в Росії, що проголосила своєю метою втілення на практиці ідей «наукового соціалізму», соціалізм розвивався у двох напрямках, на які розколовся міжнародний соціалістичний рух, — комуністичному і соціал-демократичному.

У соціал-демократичній течії затвердилася орієнтація на реформування капіталізму, яка спиралася на ідеї Е. Бернштейна. Зазнавши значної еволюції, відмовившись від марксизму як єдиної ідейної основи, соціал-демократія виробила сучасну концепцію демократичного соціалізму, за якою соціалізм може бути здійснений у тривалому процесі реформування капіталізму, затвердження політичної, економічної і соціальної демократії та цінностей свободи, справедливості, солідарності й рівності.

КОМУНІЗМ

Комунізм (від лат. *communis* — загальний) — назва різних концепцій, в основі яких заперечення приватної власності (первісний комунізм, утопічний комунізм тощо). У марксистській концепції історичного процесу — суспільно-економічна формація, що приходить на зміну капіталізму й проходить у своєму розвитку дві фази — нижчу, названу соціалізмом, і вищу, названу повним комунізмом.

А. СЕН-СИМОН

Сен-Симон де Анрі (повне ім'я, прізвище і титул Анрі Клод де Рувруа, граф де Сен-Симон) (17 жовтня 1760, Париж — 19 травня

1825, там же) — французький мислитель-утопіст. Народився в аристократичній сім'ї. Отримав домашню освіту; серед його учителів був знаменитий енциклопедист Д'Аламбер. У 1777 р. почав військову службу в піхотному полку. У 1783 р. брав участь у війні за незалежність США; повернувшись, був нагороджений і став полковником. Але військова кар'єра не зацікавила його, і він вийшов у відставку. Революцію у Франції зустрів з ентузіазмом і навіть відмовився від графського титулу. Займався операціями з торгівлі нерухомістю та фінансовими спекуляціями. Був ув'язнений, звільнився після термідоріанського перевороту.

Багатий життєвий досвід, біди епохи і крах революційних ідеалів привели його до ідеї нової науки, яка повинна була вказати людству шлях до довершеного суспільного устрою. Відчувши нестачу знань, у 1799 р. почав активно займатися самоосвітою, відвідував лекції у Політехнічній школі в Парижі. Розтративши залишки свого майна, став переписувачем у ломбарді. У 1803 р. вийшов його перший твір — «Листи женецького жителя до сучасників». З-під пера Сен-Симона вийшли «Вступ до наукових праць XIX ст.» (1808), «Записка про всесвітнє тяжіння» (1813), «Нарис науки про людину» (1813), «Про реорганізацію європейського суспільства» (1814). Були видані декілька номерів збірників «Індустрія» (1814—1816), «Організатор» (1819—1820). Для пропаганди своїх ідей розсилав власноручно переписані твори ученим, державним діячам, у тому числі Наполеону і навіть королю. Але очікуваної підтримки і визнання не отримав і часом сприймався як божевільний. Жив і друкував свої праці на випадкові заробітки і нерегулярну допомогу благодійників і прихильників. Поступово навколо нього утворилося невелике коло учнів та однодумців. У 1822 р., коли його нужденний стан посилювався, зробив спробу самогубства, внаслідок якої втратив око. Останні твори — «Катехізис промисловця» (1824), «Міркування літературні, філософські та індустріальні» (1825), «Нове християнство» (1825).

К. МАРКС

Маркс Карл (1818—1883) — мислитель і громадській діяч, засновник марксизму. Народився в м. Трір (Рейнська провінція Пруссії) у сім'ї адвоката. У 1835—1841 рр. вчився на юридичному факультеті Боннського, потім Берлінського університету. З 1842 р. редактор демократичної «Рейнської газети». У 1843 р. переїхав до Парижа, де познайомився з представниками соціалістичного і демократичного руху, у 1844 р. почалася дружба К. Маркса з Ф. Енгельсом.

У 1845 р. Маркс переїхав до Брюсселя. У період революційних

подій у Європі 1848—1849 рр. активно брав участь у роботі міжнародної організації «Союз комуністів» і разом з Енгельсом написав її програму «Маніфест Комуністичної партії» (1848). У червні 1848 — травні 1849 рр. Маркс і Енгельс видавали в Кельні «Нову Рейнську газету» (Маркс — головний редактор).

Після поразки революції Маркс виїхав до Парижа, а в серпні 1849 р. переїхав до Лондона, де прожив до кінця життя. Теоретичну і суспільну діяльність продовжував завдяки матеріальній допомозі Енгельса. Маркс був організатором і лідером І Інтернаціоналу (1864—1876). У 1867 р. вийшла головна праця Маркса «Капітал» (т. 1); роботу над наступними томами Маркс не завершив, їх підготував до видання Енгельс (т. 2, 1885; т. 3, 1894). В останні роки життя Маркс активно брав участь у формуванні пролетарських партій.

У середині 40-х рр. стався перехід Маркса від ідеалізму і революційного демократизму до матеріалізму і комунізму. Маркс розробив принципи так званого матеріалістичного розуміння історії (історичний матеріалізм), теорію додаткової вартості, досліджував розвиток капіталізму і висунув положення про неминучість його загибелі й переходу до комунізму внаслідок пролетарської революції. Ідеї Маркса значним чином вплинули на соціальну думку та історію суспільства в кінці XIX—XX ст. Основні праці: «Економічно-філософські рукописи» (1844); «До критики гегелівської філософії права» (1844); «Святе сімейство» (1845), «Німецька ідеологія» (1845—1846), обидві написані спільно з Ф. Енгельсом; «Убогість філософії» (1847); «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 рр.» (1850); «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» (1852); «Громадянська війна у Франції» (1871); «Критика Готської програми» (1875).

Маркс прагнув об'єднати робітничий рух різних країн, вів рішучу боротьбу проти прудоністів, лассальянців, бакуністів. У 1867 р. був опублікований 1-й том «Капіталу» — головної праці Маркса, у якій дано аналіз розвитку капіталізму та його історичних меж. У написаній у 1875 р. «Критиці Готської програми» Маркс піддав критиці помилки керівників німецької соціал-демократії, дослідив питання про дві фази комунізму.

Після розпуску І Інтернаціоналу (1876) Маркс висунув як головне політичне завдання створення пролетарських партій в окремих країнах.

МАРКСИЗМ

Марксизм — філософське, економічне й політичне учення, засновниками якого були К. Маркс і Ф. Енгельс. Спираючись на ідеї німецької класичної філософії (Гегель, Фейєрбах та інші), англійської по-

літекономії (Сміт, Рікардо), французького утопічного соціалізму (Сен-Симон, Фур'є та інші), Маркс і Енгельс розробили діалектичний матеріалізм, теорію додаткової вартості й учення про комунізм. Суспільство в марксизмі розглядається як організм, у структурі якого продуктивні сили визначають виробничі відносини, форми власності, які, у свою чергу, зумовлюють класову структуру суспільства, політику, державу, право, мораль, філософію, релігію, мистецтво. Єдність і взаємодія цих сфер утворюють певну суспільно-економічну формацію; їх розвиток і зміна складають процес поступального руху суспільства. Боротьба пануючих і пригноблених класів — рушійна сила історії, а її найвище вираження — соціальна революція.

Капіталізм — остання експлуаторська формація, яка створює могутні стимули розвитку суспільства, але поступово перетворюється в перешкоду для його прогресу. В умовах капіталізму дозріває пролетаріат, що скидає панування буржуазії і встановлює свою владу, за допомогою якої здійснюється перехід до комунізму (знищення приватної і затвердження суспільної власності, створення безкласового суспільства й умов вільного розвитку особистості). Марксизм вплинув на розвиток соціальної думки XIX—XX ст. У той же час зазнали критики утопічні, суперечливі й помилкові уявлення, що містилися в ньому.

У марксизмі абсолютизувалася роль соціальних антагонізмів, класової боротьби й насильства, заперечувалися можливості еволюції буржуазного суспільства, значення приватної власності як основи громадянського суспільства, романтизувалася історична роль пролетаріату, неадекватно тлумачилася праця як джерело вартості; затверджувалася необхідність ліквідації парламентських інститутів і розподілу влади; відкидалася загальнолюдська моральність.

Марксизм став ідеологічною основою соціал-демократичного руху, який на початку XX ст. розділився на революційну (В. І. Ленін та інші) і реформістську (Е. Бернштейн та інші) течії. У реформізмі зазнали критики теоретичні засади марксизму, що призвело до відмови від його основних положень.

У революційній течії взяло верх надто ліве тлумачення марксизму. Після Жовтневої революції в Росії марксизм зазнав догматизації та вульгаризації і був поставлений на службу комуністичному тоталітаризму.

АНАРХІЗМ

Анархізм (від грецьк. *anarchia* — безвладдя) — суспільно-політична течія, яка виступала за негайне знищення всякої державної влади (внаслідок стихійного бунту мас) і створення федерації дрібних автономних асоціацій виробників, відкидала політичну бороть-

бу. Анархізм склався в 40—70-х рр. XIX ст. в Західній Європі. Головними ідеологами були М. Штірнер, П.-Ж. Прудон, М. О. Бакунін, П. О. Кропоткін. У Росії в XIX ст. ідеї анархізму знайшли відображення в теорії і практиці революційного народництва, у діяльності різних анархістських груп у період революції 1905—1907 рр. і особливо в роки Громадянської війни.

М. БАКУНІН

Бакунін Михайло Олександрович (18 (30) травня 1814, с. Прямухіно Новоторзького повіту Тверської губернії — 19 червня (1 липня) 1876, Берн, Швейцарія) — російський революціонер, публіцист, один із засновників анархізму, ідеолог народництва.

I ІНТЕРНАЦІОНАЛ

I Інтернаціонал (Міжнародне товариство робітників) — міжнародна організація, заснована в Лондоні 28 вересня 1864 р. Керівники — К. Маркс і Ф. Енгельс. Марксом були складені «Засновницький маніфест Міжнародного товариства робочих», статут і багато відзивів, циркулярів та рішень I Інтернаціоналу. На початку 1870 р. в Женеві була заснована Російська секція I Інтернаціоналу. У 1870-х рр. діяльність I Інтернаціоналу в європейських країнах припинилася; формально його було розпущено в 1876 р.

II ІНТЕРНАЦІОНАЛ

II Інтернаціонал — міжнародне об'єднання соціалістичних партій, засноване в Парижі в 1889 р. Був створений за безпосередньої участі Ф. Енгельса. Постійний виконавчо-інформаційний орган (з 1900 р.) — Міжнародне соціалістичне бюро. II Інтернаціонал припинив свою діяльність у зв'язку з початком Першої світової війни.

ЗАВЕРШЕННЯ ФОРМУВАННЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА В ПЕРЕДОВИХ КРАЇНАХ (1870—1914 рр.)

ІМПЕРІАЛІЗМ

Імперіалізм (франц. *imperialisme*) у широкому значенні — державна політика, направлена на завоювання територій, колоній, вста-

новлення політичного або економічного контролю над іншими державами. Термін набув поширення з 2-ї половини XIX ст., особливо після виходу праці англійського економіста Дж. Гобсона «Імперіалізм» (1902). У марксизмі (праці О. Бауера, Р. Гильфердинга, Р. Люксембург, В. І. Леніна, М. І. Бухаріна) — назва вищої стадії розвитку капіталізму — монополістичного капіталізму.

ТРЕСТ

Трест (англ. *trust*, букв. — довір'я) — одна з форм економічних об'єднань, у рамках яких учасники втрачають виробничу, комерційну, а нерідко й юридичну самостійність. Реальна влада в тресті зосереджується в руках правління або головної компанії. Найбільший розвиток трести отримали в галузях, що виробляють однорідну продукцію. У сучасний період трести зустрічаються рідко.

СИНДИКАТ

Синдикат (серед.-віч. лат. *syndicatus*, від пізньолат. *syndicus* — повірений, представник) — одна з форм об'єднання підприємств, що здійснюють загальну комерційну діяльність (визначення цін, закупівля сировини, збут продукції і т. д.) при збереженні виробничої та юридичної самостійності.

МОНОПОЛІЯ

Монополія, в економіці — ситуація на ринку, яка характеризується наявністю невеликого числа продавців (рідко — єдиного), кожний з яких здатний вплинути на загальний обсяг пропозиції і на ціну товару або послуги. При цьому здійснюється певний контроль над входженням у дану галузь інших фірм як потенційних конкурентів. Бар'єри, що захищають монополію, можуть бути або встановлені державою (у формі патентів, тарифів), або зумовлені перевагою монополіста в технології, що використовується ним, або управлінському ноу-хау, або пов'язані з необхідністю величезних капіталовкладень для ведення господарської діяльності в даній галузі.

ФРАНКО-ПРУССЬКА ВІЙНА

Франко-прусска війна 1870—1871 рр. — між Францією, що прагнула зберегти свою гегемонію в Європі й перешкоджала об'єднанню

Німеччини, і Пруссією, яка виступала спільно з рядом інших німецьких держав; у ході війни була повалена Друга імперія у Франції і завершилося об'єднання Німеччини під верховенством Пруссії. Французька армія була розгромлена. Пруські війська окупували значну частину французької території, брали участь у придушенні Паризької комуни 1871 р. Франко-прусска війна завершилася грабіжницьким — відносно Франції — Франкфуртським мирним договором 1871 р.

РЕВОЛЮЦІЯ 1870 р. ТА ПАРИЗЬКА КОМУНА 1871 р.

У 1860-ті рр. престиж Другої імперії неухильно падав. Руйнівні війни й волюнтаристська економічна політика розладнали фінанси Франції. Парламентська опозиція, що об'єднала легітимістів, орлеаністів (Тьер) і республіканців (Ж. Фавр, Е. Пікар, Л. Гамбетта), від виборів до виборів збільшувала число своїх членів у Законодавчому корпусі. У той же час усі спроби лідерів комуністичного підпілля (Бланкі та інших) підняти народ на повстання не зустріли підтримки в суспільстві. Починаючи війну з Пруссією, влада сподівалася, що перемога підвищить популярність режиму. Однак 4 вересня 1870 р., коли стало відомо, що імператор з армією капітулював під Седаном, у Парижі спалахнуло повстання. Депутати опозиції проголосили республіку і сформували уряд національної оборони (Фавр, Пікар, Гарньє-Пажес, Гамбетта тощо), яке очолив генерал Л. Трошю. 16 вересня німці взяли в облогу Париж. Крім регулярної армії в обороні міста брали участь до 300 тис. солдатів національної гвардії, що включала в себе практично всіх дорослих чоловіків Парижа. Строката за складом, хоробра, але погано дисциплінована, вона була вельми сприйнятлива до антиурядової пропаганди, розгорненої членами революційних товариств, що вийшли з підпілля.

31 жовтня на хвилі обурення, викликаного невдалою вилазкою і звісткою про капітуляцію Меца, бланкісти спробували за допомогою деяких частин національної гвардії захопити владу. Уряд придушив повстання і підтвердив свої повноваження, провівши плебісцит. Поневіряння, викликані облогою, і невдале керування обороною з боку Трошю призвели до зростання невдоволення серед населення, чим знову скористалися бланкісти, що зробили 22 січня 1871 р. ще одну спробу скинути уряд. 23 січня було укладено перемир'я з німцями. 8 лютого пройшли вибори в Національні збори (відкрилися в Бордо 12 лютого), які призначили головою виконавчої влади Тьера.

26 січня був підписаний прелімінарний мир. 1 березня Національні

збори підтвердили повалення Наполеона III. Париж лише номінально визнав владу Тьера. Національна гвардія зберегла зброю і реально підкорялася тільки обраному нею самою Центральному комітету. 18 березня національні гвардійці, дізнавшись про спробу урядових військ вивезти гармати з Парижа, повстали і стратили двох генералів. Уряд, вірні йому війська і значна частина населення утікли до Версаля. 22 березня національна гвардія розстріляла демонстрацію, що протестувала проти захоплення влади Центральним комітетом. 26 березня відбулися вибори в Паризьку комуни. Більшість місць отримали бланкісти, прудоністи (прихильники соціалістичної теорії П.-Ж. Прудона) і неоякобінці. Через відмінності в їхніх соціально-економічних переконаннях Комунa не проводила ніяких значних заходів у цій сфері й лише врахувала деякі окремі побажання робітників. З питань політики в Комуні йшла гостра боротьба між тими, хто прагнув до диктатури і централізації «більшості» (бланкісти і неоякобінці), й прудоністською «меншиною», яка віддавала перевагу демократичній федерації.

2 квітня на підступах до Парижа почалися бойові дії між версальцями і комунарками. Хоробрість і ентузіазм повстанців не могли компенсувати відсутність дисципліни, слабке військове керівництво й організаційне безсилля революційної влади. 21 травня версальці увійшли в місто. 28 травня, після тижня жорстоких вуличних боїв («кривавий тиждень»), з Комуною було покинчено. Цей спалах громадянської війни примусив найбільш далекоглядну частину правлячих кіл взяти курс на зміцнення демократії, здатної погоджувати інтереси різних прошарків суспільства.

КОНСЕРВАТИВНА ПАРТІЯ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

Консервативна партія Великобританії (офіційна назва — Національний союз консервативних та юніоністських організацій) — одна з двох провідних партій країни. Утворилася в 1867 р. на базі партії торі (при активному сприянні Б. Дізраелі). Після Другої світової війни при владі в 1951—1964, 1970—1974, 1979—1997 рр.

ЛІБЕРАЛЬНА ПАРТІЯ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

Ліберальна партія Великобританії склалася в середині XIX ст. на основі партії вігів. До 1920-х рр. одна з двох (нарівні з консервативною) провідних партій країни, потім поступилася місцем лейбористській партії. У 1988 р. об'єдналася з соціал-демократами в Партію соціал-ліберальних демократів.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Громадянське суспільство — термін, що вживається в різних значеннях; введений Арістотелем, який називав громадянським суспільством співтовариства вільних і рівних громадян, пов'язаних між собою певною формою політичного устрою (держава-поліс). У XVII—XVIII ст. громадянське суспільство протиставлялося абсолютистсько-феодалній державі. Уперше сформувалося в Великобританії в XIX ст. У поширеному сучасному значенні громадянське суспільство означає сукупність відносин у сфері економіки, культури та інших сферах, що розвиваються в рамках демократичного суспільства незалежно, автономно від держави. Громадянське суспільство передбачає існування широкого кола демократичних прав і свобод членів суспільства. Повне одержавлення суспільних відносин веде до згортання демократії, встановлення тоталітаризму.

СПРАВА ДРЕЙФУСА

Справа Дрейфуса — сфабрикована в 1894 р. реакційною французькою воєнщиною судова справа з обвинувачення офіцера французького Генерального штабу єврея А. Дрейфуса в шпигунстві на користь Німеччини. Незважаючи на відсутність доказів, суд засудив Дрейфуса на довічну каторгу. Боротьба навколо справи Дрейфуса призвела до політичної кризи. Під тиском демократичних сил країни Дрейфуса в 1899 р. було помилувано, у 1906 р. реабілітовано.

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ НАПРИКІНЦІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX ст.

МИКОЛА II

Микола II Олександрович (6 (18) травня 1868, Царське Село — 17 липня 1918, Єкатеринбург) — останній російський імператор (1894—1917), старший син імператора Олександра III Олександровича й імператриці Марії Федорівни. Його царювання збіглося зі швидким промисловим розвитком країни. За Миколи II Росія зазнала поразки в російсько-японській війні 1904—1905 рр., що було однією з причин революції 1905—1907 рр., у ході якої було прийнято Маніфест 17 жовтня 1905 р., який дозволяв створення політичних партій і заснував Державну думу; почала здійснюватися Столипінсь-

ка аграрна реформа. У 1907 р. Росія стала членом Антанти, у складі якої вступила в Першу світову війну (1914—1918). З серпня 1915 року — верховний головнокомандуючий. У ході Лютневої революції 1917 р. 2 (15) березня відкрікся від престолу. Разом із сім'єю розстріляний більшовиками. У 2000 р. канонізований Руською православною церквою.

В. ЛЕНІН

Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч (1870—1924) — російський політичний діяч, лідер партії більшовиків і глава першого радянського уряду (Ради Народних Комісарів), професійний революціонер. Народився в сім'ї інспектора народних училищ. Старшого брата Леніна було страчено (1887) за участь у замаху на царя Олександра III. У 1887 р. вступив на юридичний факультет Казанського університету; у грудні виключений з університету і висланий за участь у студентському русі. У 1891 р. екстерном склав іспити за юридичний факультет при Санкт-Петербурзькому університеті; помічник присяжного повіреного в Самарі.

У 1893 р. переїхав до Санкт-Петербурга. У 1895 р. Ленін брав участь у створенні Петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», потім був заарештований. У 1897 р. висланий на три роки в с. Шушенське Єнісейської губернії. У 1900 р. виїхав за кордон; разом із Г. В. Плехановим та іншими започаткував видання газети «Искра». На II з'їзді РСДРП (1903) Ленін очолив партію більшовиків. З 1905 р. в Санкт-Петербурзі; з грудня 1907 р. в еміграції.

У квітні 1917 р., приїхавши в Петроград, Ленін запропонував взяти курс на здійснення соціалістичної революції. Після Липневої кризи 1917 р. на нелегальному положенні. Очолив керівництво Жовтневим повстанням у Петрограді. На II Всеросійському з'їзді Рад обраний Головою Ради Народних Комісарів (РНК), Ради робітничої і селянської оборони; член Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК), після утворення СРСР (1922) — Центрального Виконавчого Комітету (ЦВК) СРСР.

Відіграв вирішальну роль в укладенні Брестського миру. 30 серпня 1922 р. під час замаху на його життя був важко поранений. Ленін схвалив створення Всеросійської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією і саботажем (ВНК), яка широко і безконтрольно застосовувала методи насильства і репресій; ліквідацію опозиційних партій (вт. ч. соціалістичних, що призвело до виникнення однопартійної системи), опозиційних органів друку; висилання з країни видних представників інтелігенції, які не підтримували політику нової влади; репресії по відношенню до духовенства.

У 1922 р. Ленін важко захворів і з грудня не брав участі в політичній діяльності. Ленін рано став прихильником ідей К. Маркса та Ф. Енгельса й прагнув застосувати їх при розв'язанні проблем суспільного розвитку Росії. Зробивши висновок про вступ Росії на шлях капіталізму, Ленін обґрунтував необхідність буржуазно-демократичної революції та її переростання в соціалістичну революцію. Найважливішим засобом революційної боротьби Ленін вважав створення партії професійних революціонерів, «партії нового типу», на відміну від парламентських соціал-демократичних партій.

Займаючи ультралівий фланг у європейському соціал-демократичному русі, відкидаючи концепції Е. Бернштейна, К. Каутського та інших як реформістські та ревізіоністські, Ленін прийшов до висновку, що капіталізм вступив в останню стадію свого розвитку — імперіалізм і передові країни Європи дозріли для світової соціалістичної революції. Різно критикуючи принципи парламентської демократії і розподілу влади, Ленін відстоював курс на встановлення диктатури пролетаріату як знаряддя побудови соціалізму й комунізму. Він вважав, що Росія повинна почати світову соціалістичну революцію.

Гостра криза в країні після Жовтневого перевороту і Громадянської війни, розуміння неможливості революції у європейських країнах привели Леніна до визнання помилковості політики «воєнного комунізму» і необхідності переходу до нової економічної політики. Після смерті Леніна в СРСР була канонізована сталінська інтерпретація ленінізму; із середини 80-х рр. в аналізі ідей та діяльності Леніна, що мали значний вплив на хід історії в ХХ ст., існує широкий спектр оцінок — від позитивних до різко критичних.

Головні праці: «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» (1894); «Розвиток капіталізму в Росії» (1899); «Що робити?» (1902); «Крок уперед, два кроки назад» (1904); «Матеріалізм і емпіріокритицизм» (1909); «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» (1916); «Держава і революція» (1917); «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» (1920); «Сторінки зі щоденника», «Про кооперацію», «Про нашу революцію», «Лист до з'їзду».

БІЛЬШОВИКИ

Більшовики — представники політичної течії (фракції) у Російській соціал-демократичній робітничій партії (з квітня 1917 р. самостійна політична партія), очолювані В. І. Леніним. Поняття «більшовики» виникло на II з'їзді Російської соціал-демократичної робітничої партії (1903) після того як на виборах до керівних органів партії прихильники Леніна отримали більшість голосів (звідси їхня назва — більшовики), а їхні противники — меншість (звідси — меншовики).

У 1917—1952 рр. слово «більшовики» входило в офіційну назву партії Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків), Російська Комуністична партія (більшовиків), Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків). XIX з'їзд партії (1952) постановив іменувати її Комуністичною партією Радянського Союзу.

РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКА ВІЙНА

Російсько-японська війна 1904—1905 рр. — імперіалістична війна, велася за панування в Північно-Східному Китаї та Кореї. Розпочата Японією. Основні події 1904 р.: напад японського флоту на Порт-Артур, оборона Порт-Артура, невдалі для Росії битви на р. Ялу, Ляоянська, на р. Шахе; у 1905 р.: розгром російської армії під Мукдемом, флоту — у Цусімській битві. Війна завершилася Портсмутським миром 1905 р., прискорила початок революції 1905—1907 рр.

ПЕРША РОСІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (1905—1907)

Кризова соціально-політична ситуація в Росії загострилася внаслідок невдалої російсько-японської війни 1904—1905 рр. Поштовхом до початку революції послужив розстріл мирної робітничої демонстрації в Санкт-Петербурзі 9 січня 1905 р. (т. зв. «Кривава неділя»). Активно виступив робітничий клас, поширювалися селянські бунти, заворушення охопили армію і флот (повстання на броненосці «Потьомкін», владивостоцьке повстання та інші).

З вимогами реформ виступила буржуазія. Виникли професійні й професійно-політичні союзи, Ради робітничих депутатів, зміцнювалися революційні партії (соціал-демократична, соціалістів-революціонерів та інші), з'явилися ліберальні й консервативні партії та організації (конституційно-демократична, «Союз 17 жовтня», «Союз Михайла Архангела» і т. д.).

Жовтневий всеросійський політичний страйк, різка критика самодержавства лібералами змусили імператора Миколу II обнародувати Маніфест 17 жовтня 1905 р. Обіцянка політичних свобод, скликання Державної думи дозволило уряду нейтралізувати лібералів і розгромити Грудневе збройне повстання 1905 р. робітників Москви, Ростова-на-Дону, Новоросійська, Катеринослава, Горлівки тощо.

Однак і в 1906 р. нарівні з продовженням страйкової боротьби робітників зростала активність селянства (особливо влітку 1906 р.), армії і флоту (повстання на крейсері «Пам'ять Азова», свеаборзьке і кронштадтське), населення національних регіонів («лісові брати» в Латвії, «червоні сотні» в Грузії).

Розгін II Державної думи (державний переворот 3 червня 1907 р.) означав кінець революції. Самодержавство змушене було піти на створення парламентського представництва, розпочати реформи, які дали новий імпульс розвитку капіталізму в Росії.

МАНІФЕСТ 17 ЖОВТНЯ

Маніфест 17 жовтня 1905 р. («Про удосконалення державного порядку») підписаний Миколою II у момент найвищого підйому Жовтневого всеросійського політичного страйку. Проголошував громадянські свободи, скликання Державної думи.

СОЮЗ РОСІЙСЬКОГО НАРОДУ

«Союз російського народу» — організація чорносотенців у Росії. Створена в листопаді 1905 р., центр у Санкт-Петербурзі, більше 500 відділів у ряді міст. Керівники: О. І. Дубровін, В. М. Пуришкевич, М. Є. Марков. Монархічна і шовіністична програма містила вимоги поліпшити становище працівників та позбутися засилля бюрократії. У 1908 р. з нього виділився «Союз Михайла Архангела». У 1910—1912 рр. розпався на дві самостійні організації: «Союз російського народу» і Всеросійський дубровінський союз російського народу. Після Лютневої революції діяльність союзів була заборонена.

КАДЕТИ

Кадети (конституційно-демократична партія; називалася також «Партією народної свободи») — одна з основних політичних партій у Росії в 1905—1917 рр. Програма: конституційно-парламентарна монархія, демократичні свободи, примусове відчуження поміщицьких земель за викуп, законодавче розв'язання «робітничого питання». Лідери: П. М. Мілюков, А. І. Шингарьов, В. Д. Набоков та інші. Друкарські органи: газета «Речь», журнал «Вестник партии народной свободы». У I і II Державних думах займали провідне місце. Підтримували політику уряду в Першій світовій війні, ініціатори створення Прогресивного блоку. Мали більшість у першому складі Тимчасового уряду. Після Жовтневої революції партія кадетів заборонена. У кінці 1980-х — на початку 90-х рр. у Росії створені організації, які оголосили себе спадкоємцями ідей кадетів.

ОКТЯБРИСТИ

Союз 17 жовтня (октябристи, від рос. *октябрь* — жовтень) — правопо-ліберальна партія чиновників, поміщиків і великої торгової промислової буржуазії Росії. Організаційне оформлення партії завершилося в 1905 р. Назва на честь Маніфесту 17 жовтня 1905 р. — на думку октябристів, ця подія означала вступ Росії на шлях конституційної монархії. Виступала з вимогою народного представництва, демократичних свобод, громадянської рівності тощо. Чисельність разом з угрупованнями, що приєдналися, — бл. 80 тис. чоловік. Лідери: О. І. Гучков, П. Л. Корф, М. В. Родзянко, М. О. Хомяков, Д. М. Шипов. Газети «Слово», «Голос Москви» та інші, всього понад 50. Найчисленніша фракція у III Державній думі, поперемінно блокувалася з помірковано-правими кадетами. До 1915 р. як партія припинила своє існування.

РАДИ РОБІТНИЧИХ ДЕПУТАТІВ

Ради робітничих депутатів — виборні політичні організації Росії. Виникли в ході революції 1905—1907 рр. Під час Лютневої революції 1917 р. створювалися як органи революційної влади. У більшості випадків утворювалися єдині Ради робітничих і солдатських депутатів.

ДЕРЖАВНА ДУМА

Державна дума — представницька установа в Росії (1906—1917). Встановлена Маніфестом 17 жовтня 1905 р. Розглядала законопроекти, які потім обговорювалися в Державній раді й затверджувалися царем. Вибори багатоступеневі за 4 нерівноправними куріями (землевласницька, міська, селянська, робітничка). Половина населення (жінки, студенти, військовослужбовці) не мала виборчих прав. Чотири скликання: 1-ше (27 квітня — 8 липня 1906; голова С. А. Муромцев); 2-ге (20 лютого — 2 червня 1907; голова Ф. О. Головін); 3-тє (1 листопада 1907 — 9 червня 1912; голова М. О. Хомяков, з 1910); 4-тє (з 15 листопада 1912; голова Родзянко). 27 лютого (12 березня) 1917 сформувала Тимчасовий комітет Державної думи. Формально продовжувала існувати до 6 (19) жовтня 1917 р., коли була ліквідована Тимчасовим урядом.

СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА

Столипінська аграрна реформа — реформа селянського наділь-

ного землеволодіння в Росії. Названа на честь її ініціатора П. А. Столипіна. Дозвіл виходу з селянської общини на хутори або відруби (закон від 9 листопада 1906), зміцнення Селянського банку, примусовий землеустрій (закони від 14 червня 1910 і 29 травня 1911) і посилення переселенської політики (переміщення сільського населення центральних районів Росії та України на постійне проживання в малонаселені околиці місцевості — Сибір, Далекий Схід як засіб внутрішньої колонізації) були направлені на ліквідацію селянського малоземелля, інтенсифікацію господарської діяльності селянства на основі приватної власності на землю, збільшення товарності селянського господарства.

П. СТОЛИПІН

Столипін Петро Аркадійович (1862—1911) — міністр внутрішніх справ і голова Ради міністрів Російської імперії (з 1906 р.). У 1903—1906 рр. саратовський губернатор, керував придушенням селянських заворушень у ході революції 1905—1907 рр. У 1907—1911 рр. визначав урядову політику. У 1906 р. проголосив курс соціально-політичних реформ. Розпочав проведення аграрної реформи. Під керівництвом Столипіна розроблено ряд великих законопроектів, у т. ч. з реформи місцевого самоврядування, введення загальної початкової освіти, про віротерпимість. Ініціатор створення військово-польових судів. У 1907 р. добився розпуску II Державної думи і провів новий виборчий закон, що істотно посилив позиції в Думі представників правих партій. Смертельно поранений у Києві есером Д. Г. Богровим.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

ТРОЇСТИЙ СОЮЗ

Троїстий союз 1882 р. — військово-політичний блок Німеччини, Австро-Угорщини та Італії. У 1904—1907 рр. на противагу Троїстому союзу було створено блок Великобританії, Франції і Росії (Антанта).

ГААЗЬКІ КОНВЕНЦІЇ 1899 і 1907 рр.

Гаазькі конвенції — міжнародні конвенції про закони і звичаї війни, прийняті на 1-й (3 конвенції) та 2-й (13 конвенцій) мирних

конференціях у Гаазі в 1899 і 1907 рр. Гаазькі конвенції містять положення про мирне вирішення міжнародних суперечок, нейтралітет, захист мирних жителів, режим військовополонених, долю поранених і хворих тощо.

ФРАНКО-РОСІЙСЬКИЙ СОЮЗ

Франко-російський союз — військово-політичний союз Росії і Франції у 1891—1917 рр. Протистояв Троїстому союзу на чолі з Німеччиною. Оформлений угодою 1891 р. і секретною військовою конвенцією 1892 р. Сторони зобов'язувалися надавати взаємну допомогу в разі нападу Німеччини або Австро-Угорщини на Росію або Італію і Німеччини — на Францію. Закріплений російсько-французькою військово-морською конвенцією 1912 р.

АНТАНТА

Антанта (франц. *Entente*, букв. — згода) («Троїста згода») — союз Великобританії, Франції і Росії; склався в 1904—1907 рр. і об'єднав у ході Першої світової війни проти німецької коаліції більше ніж 20 держав (серед них США, Японія, Італія).

ЯПОНО-КИТАЙСЬКА ВІЙНА 1894—1895 рр.

Японо-китайська війна 1894—1895 рр. Внаслідок нападу Японії збройні сили Китаю були розбиті. У 1895 р. підписаний Сімоносекський договір, за яким Китай відмовлявся від свого панування над Кореєю, передавав Японії острів Тайвань, острови Пенхуледао, виплачував контрибуцію.

АНГЛО-БУРСЬКА ВІЙНА

Англо-бурська війна 1899—1902 рр. — війна Великобританії проти бурських республік Південної Африки — Оранжевої вільної держави і Трансваалю. Внаслідок війни обидві республіки були перетворені (1902) в англійські колонії.

ІСПАНО-АМЕРИКАНСЬКА ВІЙНА

Іспано-американська війна 1898 р. почалася в обстановці повстань кубинського (з 1895 р.) і філіппінського (з 1896 р.) народів про-

ти іспанського колоніального гніту. Виступивши нібито на підтримку боротьби цих народів, США використали цю війну у своїх цілях і захопили Пуерто-Ріко, острів Гуам, Філіппіни, окупували оголошену незалежною Кубу.

БАЛКАНСЬКІ ВІЙНИ

Балканські війни 1912—1913 рр. Перша Балканська війна (9 жовтня 1912 — 30 травня 1913) сталася між Балканським союзом (Болгарія, Сербія, Греція, Чорногорія) і Туреччиною. За Лондонським мирним договором 1913 р. Туреччина, яка зазнала поразки у війні, втратила всі свої європейські володіння, крім Стамбула і невеликої частини Східної Фракії. Друга Балканська війна (29 червня — 10 серпня 1913) — війна Болгарії проти Греції, Сербії та Чорногорії, до яких приєдналися Румунія і Туреччина. Завершилася поразкою Болгарії, яка за Бухарестським мирним договором 1913 р. віддала Румунії Південну Добруджу, Греції — Південну Македонію і частину Західної Фракії, Сербії — майже всю Північну Македонію. Балканські війни призвели до загострення міжнародних протиріч, прискоривши початок Першої світової війни.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

ЩО ВИВЧАЄ НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

Предметом новітньої історії є аналіз вузлових моментів розвитку людської цивілізації у ХХ ст. У радянській історіографії точкою відліку новітньої історії вважався 1917 р. (Велика Жовтнева соціалістична революція), а на Заході — 1918 р. (закінчення Першої світової війни). У наш час новітню історію прийнято починати з рубежу ХІХ—ХХ ст. (умовна дата — 1900 р.).

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА (1914—1918 рр.)

САРАЄВСЬКЕ ВБИВСТВО

Сараєвське вбивство — вбивство спадкоємця австро-угорського престолу Франца Фердинанда та його дружини, здійснене 28 черв-

ня 1914 р. (за новим стилем) конспіративною групою «Молодої Боснії» (Г. Принцип та інші) в м. Сараєво. Було використане Австро-Угорщиною і Німеччиною як мотив для розв'язання Першої світової війни.

ПОДІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Перша світова війна 1914—1918 рр. — війна між двома коаліціями європейських держав — Троїстим союзом (потім — Четверний союз) і Антантою. Напередодні війни найбільш гострі протиріччя існували між Великобританією і Німеччиною, інтереси яких стикалися в багатьох районах земної кулі, особливо в Африці, Азії, на Близькому Сході. Їхнє суперництво перетворювалося в запеклу боротьбу за панування на світовому ринку, за захоплення чужих територій. Безпосереднім мотивом війни послужило вбивство 28 червня 1914 р. в місті Сараєво (Боснія) спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда. Австро-Угорщина 28 липня оголосила війну Сербії. 1 серпня Німеччина оголосила війну Росії, 3 серпня — Франції і Бельгії, 4 серпня Великобританія оголосила війну Німеччині.

Пізніше у війну була втягнута більшість країн світу (на боці Антанти — 34 держави, на боці германо-австрійського блоку — 4). Ворогуючі сторони почали війну, маючи багатомільйонні армії. Військові дії охопили територію Європи, Азії та Африки, велися на всіх океанах і багатьох морях. Головними сухопутними фронтами в Європі, на яких вирішувалася доля війни, були Західний (французький) і Східний (російський). Перша світова війна продовжувалася більше ніж 4 роки (з 1 серпня 1914 р. до 11 листопада 1918 р.). З обох боків воювало понад 74 млн чоловік, з яких 10 млн було вбито і 20 млн покалічено. Перша світова війна за своїми масштабами, людськими втратами і соціально-політичними наслідками не мала собі рівних у всій попередній історії. Вона значним чином вплинула на економіку, політику, ідеологію, на всю систему міжнародних відносин. Війна привела до краху наймогутніші європейські держави — Російську, Австро-Угорську і Німецьку імперії — і спричинила складання нової геополітичної ситуації у світі.

ВЕРДЕНСЬКА ОПЕРАЦІЯ

Верденська операція (21 лютого — 18 грудня 1916) — велика військова операція, яка почалася з того, що 5-та німецька армія спробувала прорвати фронт французьких військ у районі Вердена, але

зустріла наполегливий опір. У тривалих запеклих боях обидві сторони зазнали величезних втрат. У грудні 1916 р. французькі війська в основному відновили попереднє становище.

РЕВОЛЮЦІЯ В АВСТРО-УГОРЩИНІ

Революція 1918 р. в Австро-Угорщині — причинами її стали низький урожай зернових, зниження постачання продовольства в Австрію з Угорщини і блокада з боку країн Антанти, що прирвало жителів австрійських міст на поневір'яння й тяготи. У січні 1918 р. робітники військових заводів оголосили страйк і повернулися на роботу тільки після того, як уряд пообіцяв поліпшити умови їхнього життя і праці. У лютому спалахнув бунт на військово-морській базі в Которі, учасники якого підняли червоний прапор. Влада жорстоко придушила заколот і стратила його керівників. Серед народів імперії зростали настрої сепаратизму. На початку війни за кордоном були створені патріотичні комітети чехів та словаків (на чолі з Т. Масаріком), поляків і південних слов'ян. Ці комітети вели агітацію в країнах Антанти й Америки за національну незалежність своїх народів, домагаючись підтримки від офіційних і приватних кіл. У жовтні 1918 р. національні ради всередині Австрії одна за одною проголошували незалежність земель і територій. Обіцянка імператора Карла реформувати австрійську конституцію на основі принципів федералізму прискорила процес розпаду. У Відні австро-німецькі політики створили тимчасовий уряд Німецької Австрії, а соціал-демократи агітували за республіку. Карл I 11 листопада 1918 р. зрікся престолу. Наступного дня була проголошена Австрійська Республіка.

ЛИСТОПАДОВА РЕВОЛЮЦІЯ В НІМЕЧЧИНІ

Листопадова революція 1918 р. в Німеччині — революція, внаслідок якої була повалена монархія і встановлена парламентська республіка. Початком революції було Кільське повстання матросів. 9 листопада повстання в Берліні скинуло монархію, Німеччина була оголошена республікою, були створені Ради. 11 листопада 1918 р. було укладено Комп'єнське перемир'я між Німеччиною і Антантою. Тимчасовий уряд — Рада народних уповноважених (із соціал-демократів і членів НСДПГ; створений 10 листопада) — зняв уведений у січні 1918 р. облоговий стан, оголосив амністію політичним в'язням, увів 8-годинний робочий день, але одночасно пішов на таємну угоду з генералітетом про введення в Берлін військ для придушення виступів

(у січні 1919 р.) берлінських робітників. 15 січня були вбиті лідери робітничого руху К. Лібкнехт і Р. Люксембург.

УЛАШТУВАННЯ ПІСЛЯВОЄННОГО СВІТУ

ПАРИЗЬКА МИРНА КОНФЕРЕНЦІЯ 1919—1920 рр.

Паризька мирна конференція 1919—1920 рр. була скликана державами-переможницями в Першій світовій війні для укладення мирних договорів з переможеними країнами. Відбувалася з 18 січня 1919 р. до 21 січня 1920 р. і підготувала договори з Німеччиною (Версальський мирний договір 1919 р.), Австрією (Сен-Жерменський мирний договір 1919 р.), Болгарією (Нейїський мирний договір 1919 р.), Угорщиною (Тріанонський мирний договір 1920 р.) і Туреччиною (Севрський мирний договір 1920 р.). Головну роль на Паризькій мирній конференції відігравали Великобританія, Франція, США. Радянська Росія не була запрошена. На конференції було схвалено статут Ліги Націй.

ВЕРСАЛЬСЬКИЙ ДОГОВІР

Версальський мирний договір 1919 р. — договір, що завершив Першу світову війну. Підписаний у Версалі 28 червня державами-переможницями — США, Британською імперією, Францією, Італією, Японією, Бельгією та іншими з одного боку і переможеною Німеччиною — з іншого. Умови договору були вироблені на Паризькій мирній конференції 1919—1920 рр. За Версальським мирним договором Німеччина передавала Франції Ельзас і Лотарингію (у кордонах 1870 р.), Бельгії — округи Мальмеді та Ейпен, Польщі — Познань, частину Помор'я та інші території Західної Пруссії; м. Данціг (Гданськ) було оголошене вільним містом, м. Мемель (Клайпеда) передане під контроль держав-переможниць (у лютому 1923 р. приєднане до Литви). Питання про державну приналежність Шлезвіга, південної частини Східної Пруссії та Верхньої Сілезії повинне було бути вирішене плебісцитом (північна частина Шлезвіга перейшла в 1920 р. до Данії, частина Верхньої Сілезії в 1922 р. — до Польщі; інші спірні території залишилися у Німеччини). Невелика частка сілезької території відходила до Чехословаччини. Споконвічні польські землі — на правому березі Одера, Нижня Сілезія, більша части-

на Верхньої Сілезії тощо — залишилися у Німеччини. Саар перейшов на 15 років під управління Ліги Націй, а потім його доля повинна була вирішитися шляхом плебісциту. Німеччина визнавала незалежність Австрії, Чехословаччини і Польщі. Німецька частина лівобережжя Рейну і смуга правого берега завширшки 50 км підлягали демілітаризації. Колонії Німеччини були поділені між головними державами-переможницями. Сухопутна армія Німеччини була обмежена 100 тис. чоловік, встановлені також інші обмеження в озброєннях.

Німеччина зобов'язалася виплатити репарації. Невід'ємною частиною Версальського мирного договору був статут Ліги Націй. США не ратифікували Версальський мирний договір і в серпні 1921 р. уклали з Німеччиною особливий договір, майже ідентичний Версальському мирному договору, але який не містив статей про Лігу Націй.

ЛІГА НАЦІЙ

Ліга Націй — міжнародна організація (заснована в 1919 р.), що мала на меті розвиток співпраці між народами і гарантію миру і безпеки. Місцеперебування — Женева. У 1934 р. СРСР прийняв пропозицію 30 держав — членів Ліги Націй про вступ до цієї організації. У грудні 1939 р., після початку радянсько-фінляндської війни 1939—1940 рр., Рада Ліги виключила з Ліги Націй СРСР (з Ліги Націй вийшли Бразилія (1928), Японія, Німеччина (1935), у 1937 р. виключена Італія). Формально ліквідована в 1946 р.

ПЛАН ДАУЕСА

План Дауеса — репараційний план для Німеччини, розроблений міжнародним комітетом експертів під керівництвом Ч. Г. Дауеса і затверджений 16 серпня 1924 р. на Лондонській конференції держав-переможниць у Першій світовій війні. Передбачав надання Німеччині позик та кредитів для відновлення її промислового потенціалу. У 1929—1930 рр. замінений планом Юнга.

ПЛАН ЮНГА

План Юнга — план стягування репараційних платежів з Німеччини, розроблений у 1929—1930 рр. замість плану Дауеса. Названий на ім'я американського банкіра О. Юнга, який очолив розробку

плану. Затверджений на Гаазькій конференції в січні 1930 р. Передбачав зниження розміру річних репараційних платежів, скасування всіх форм і видів контролю над Німеччиною, її народним господарством та фінансами, сприяв мілітаризації німецької економіки. З 15 липня 1931 р. фактично перестав діяти за рішенням уряду Німеччини.

ВАШИНГТОНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ

Вашингтонська конференція (12 листопада 1921 р. — 6 лютого 1922 р.) — конференція США, Великобританії, Китаю, Японії, Франції, Італії, Нідерландів, Бельгії та Португалії; зафіксувала сприятливе для США співвідношення сил, що склалося після Першої світової війни в басейні Тихого океану. Найважливіші рішення Вашингтонської конференції: Договір чотирьох держав, Договір п'яти держав, Договір дев'яти держав. Радянська Росія не отримала запрошення на конференцію. Делегація так званої Далекосхідної республіки, яка прибула у Вашингтон, на конференцію не була допущена.

ГЕНУЕЗЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ

Генуезька конференція 1922 р. (10 квітня — 19 травня) — міжнародна конференція з економічних і фінансових питань за участю 28 європейських держав і Росії, а також 5 британських домініонів. Російська делегація виразила готовність обговорити питання про форму компенсації колишнім іноземним власникам у Росії за умови визнання країни Рад де-юре і надання їй кредитів. Російська делегація внесла пропозицію про загальне роззброєння. Питання, що стояли на Генуезькій конференції, вирішені не були, частина з них була перенесена на Гаазьку конференцію 1922 р. У ході Генуезької конференції російській дипломатії вдалося укласти Рапалльський договір 1922 р. з Німеччиною.

ЛОЗАННСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ

Лозаннська конференція (Лозанна, 20 листопада 1922 р. — 24 липня 1923 р.) — конференція з питань Близького Сходу після перемоги Туреччини у війні (1919—1922) проти англо-грецьких інтервентів. Брала участь Великобританія, Франція, Італія, Туреччина та інші. Був підписаний Лозаннський мирний договір 1923 р. Прийнята

конвенція про протоки (в обговоренні брали участь також представники СРСР і Болгарії), яка, передбачаючи демілітаризацію проток, допускала прохід через Босфор і Дарданелли не тільки торгових, але й військових (з деякими обмеженнями) суден будь-якої країни. Конвенція не була ратифікована радянським урядом. Переглянута на конференції в Монтре 1936 р.

ЛОКАРНСЬКІ УГОДИ

Локарнські угоди — парафоровані 16 жовтня 1925 р. в Локарно після обговорення на Локарнській конференції (проходила 5—16 жовтня 1925 р.; брали участь Великобританія, Франція, Німеччина, Італія, Бельгія, Чехословаччина і Польща); підписані 1 грудня в Лондоні. Основний документ — укладений Німеччиною, Францією, Бельгією, Великобританією та Італією Рейнський гарантійний пакт про недоторканність німецько-французьких і німецько-бельгійських кордонів і збереження демілітаризації Рейнської зони; гарантами пакту виступали Великобританія та Італія. Відносно своїх східних кордонів Німеччина зобов'язань не давала. У 1936 р. Німеччина розірвала Локарнські угоди і ремілітаризувала Рейнську зону.

ПАКТ КЕЛЛОГА—БРІАНА (1928)

Пакт Келлога—Бріана 1928 р. (Паризький пакт) — договір про відмову від війни як знаряддя національної політики; підписаний 27 серпня в Парижі 15 державами (Франція, США, Німеччина, Великобританія, Японія тощо). Названий на ім'я його ініціаторів — французького міністра закордонних справ А. Бріана і державного секретаря США Ф. Келлога. Пізніше до пакту приєдналося ще 48 держав. СРСР приєднався до нього 6 вересня 1928 р. і виступив ініціатором підписання Московського протоколу 1929 р. Пакт Келлога-Бріана набрав чинності 24 липня 1929 р.

ЗАХІДНІ ДЕМОКРАТІЇ В 20—30-ті РОКИ ХХ ст.

«ВЕЛИКА ДЕПРЕСІЯ»

«*Велика депресія*» — найбільш тривала економічна криза в історії промислово розвинених країн. Почалася після «чорної п'ятни-

ці» — краху котирування акцій на Нью-Йоркській біржі 25 жовтня 1929 р. Вартість акцій упала на 90 %, масове розорення дрібних вкладників у США відразу ж позначилося на торгівлі й промисловості. Криза швидко поширилася на інші країни, насамперед Великобританію і Німеччину, які були пов'язані взаємними фінансовими зобов'язаннями з США. Подолання кризи зв'язують з «Новим курсом» Ф. Рузвельта.

НАРОДНИЙ ФРОНТ

Народний фронт — політичні організації, що виникли в 30-ті рр. і виступали проти фашизму і війни, на захист економічних інтересів трудящих. У Франції в 1936—1938 рр., в Іспанії в 1936—1939 рр., у Чилі в 1938—1941 рр. діяли уряди Народних фронтів. У роки Другої світової війни в ряді країн були створені національні антифашистські народні фронти.

ТОТАЛІТАРНІ ТА ДИКТАТОРСЬКІ РЕЖИМИ

ТОТАЛІТАРИЗМ

Тоталітаризм (від лат. *totalis* — весь, цілий, повний) — 1. Одна з форм держави (тоталітарна держава), що характеризується її повним (тотальним) контролем над усіма сферами життя суспільства, фактичною ліквідацією конституційних прав і свобод, репресіями відносно опозиції та інакодумців (наприклад, різні форми тоталітаризму в фашистській Італії, Німеччині, комуністичний режим у СРСР, франкізм в Іспанії — з кінця 20-х рр. XX ст.). 2. Напрямок політичної думки, реабілітуючий етатизм, авторитаризм. З 20-х рр. XX ст. тоталітаризм став офіційною ідеологією фашистських Німеччини та Італії.

ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 р. В РОСІЇ

Лютнева революція 1917 р. — революція в Росії, що скинула самодержавство. Викликана різким загостренням соціально-економічної і політичної кризи у зв'язку із зовнішніми поразками, господарською розрухою, продовольчою кризою. 23 лютого в Петрограді стихійно почалися антивоєнні мітинги, викликані нестачею продовольства в столиці, деякі з них перейшли в масові страйки і

демонстрації, сутички з козаками і поліцією. 24—25 лютого масові страйки переросли у загальний страйк. 26 лютого окремі сутички з поліцією вилилися в бої з викликаними в столицю військами. 27 лютого загальний страйк переріс у збройне повстання, почався масовий перехід військ на бік повсталих, які зайняли найважливіші пункти міста, урядові будівлі. Створено Раду робітничих і солдатських депутатів, одночасно створено Тимчасовий комітет Державної думи, який сформував уряд. 2 (15) березня Микола II відрікся від престолу. 1 березня нова влада була встановлена в Москві, протягом березня — по всій країні.

РАДИ РОБІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ

Ради робітничих і солдатських депутатів — виборні політичні організації, виникли під час Лютневої революції 1917 р. в Росії. Після Жовтневої революції — органи державної влади. У січні — березні 1918 р. об'єдналися з Радами селянських депутатів.

ЖОВТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 р.

Жовтнева революція 1917 р. в Росії — збройне повалення Тимчасового уряду і прихід до влади партії більшовиків, що проголосила встановлення Радянської влади, початок ліквідації капіталізму і переходу до соціалізму. Повільність і непослідовність дій Тимчасового уряду після Лютневої революції у вирішенні робітничого, аграрного, національного питань, участь Росії у війні призвели до поглиблення загальнонаціональної кризи і створили передумови для посилення позицій лівих партій у центрі й націоналістичних партій на околицях країни.

Найбільш енергійно діяли більшовики, що проголосили курс на соціалістичну революцію в Росії, яку вони вважали початком світової революції. Вони висунули популярні лозунги: «Мир — народам», «Земля — селянам», «Фабрики — робітникам»; до кінця серпня — початку вересня вони завоювали більшість у Радах Петрограда і Москви і приступили до підготовки збройного повстання, приуроченого до відкриття II Всеросійського з'їзду Рад. У ніч з 24 на 25 жовтня (6—7 листопада) озброєними робітниками, солдатами Петроградського гарнізону й матросами Балтійського флоту був захоплений Зимовий палац і заарештований Тимчасовий уряд. З'їзд, на якому більшовикам разом з лівими есерами належала більшість, схвалив повалення

Тимчасового уряду, прийняв Декрети про мир і про землю, сформував уряд — Раду Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним.

Подавивши в Петрограді та Москві опір сил, вірних Тимчасовому уряду, більшовикам удалося швидко встановити владу в основних промислових містах Росії. Головний противник — партія кадетів була оголошена поза законом, арештовано ряд її лідерів, заборонена опозиційна преса. Незважаючи на це, на виборах до Установчих зборів (12 (24) листопада 1917 р.) більшовики отримали лише бл. 25 % голосів виборців.

Установчі збори (Петроград, 5 (18) січня 1918 р.), що відмовилися прийняти ряд ульгимативних вимог більшовиків, були ними розігнані. Це сприяло подальшому розколу країни, початку Громадянської війни. До березня 1918 р. радянська влада була встановлена на значній території Росії, націоналізовані банки, почалася націоналізація підприємств, укладене перемир'я з Німеччиною. Спроби країн Антанти перешкодити виходу Росії з війни і затвердженню влади Рад призвели до інтервенції іноземних держав.

Перехід до політики «воєнного комунізму», створення каральних органів для боротьби з контрреволюцією та саботажем — Всеросійської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією (ВНК) (грудень 1917 р.), організація масової Червоної Армії обумовили перемогу більшовиків у Громадянській війні й установа її однопартійної диктатури. Жовтнева революція 1917 р. мала величезний вплив на розвиток Росії і всього світу в ХХ ст.

Існує широкий спектр оцінок Жовтневої революції: від оцінки її як національної катастрофи, що призвела до значних жертв і встановлення тоталітарної системи, до апологетичних тверджень про те, що революція була спробою створення соціалізму як демократичного ладу соціальної справедливості.

РАДА НАРОДНИХ КОМІСАРІВ

Рада Народних Комісарів (РНК) — у 1917—1946 рр. назва вищих виконавчих і розпорядчих органів державної влади СРСР, союзних і автономних республік. У березні 1946 р. перетворена в Раду Міністрів.

ДИКТАТУРА ПРОЛЕТАРИАТУ

Диктатура пролетаріату — у марксизмі позначення влади, яка встановлюється внаслідок революції, здійснюваної робітничим

класом на чолі зі своєю партією. Історичними формами диктатури пролетаріату в марксистській літературі називаються Паризька комуна 1871 р., Ради, народна демократія. Досвід розвитку СРСР свідчить, що державна влада, яка затвердилася після Жовтневої революції, фактично перетворилася в тоталітарно-бюрократичний режим. Схожі процеси відбувалися і в інших країнах, що проголосили встановлення диктатури пролетаріату.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА

Громадянська війна й іноземна інтервенція 1917—1922 рр. у Росії — збройна боротьба між соціальними групами на чолі з більшовиками, що прийшли до влади внаслідок Жовтневої революції, та їхніми супротивниками. Після виходу Росії з Першої світової війни німецькі та австро-угорські війська в лютому 1918 р. окупували частину України, Білорусії, Прибалтики і Півдня Росії, що привело до підписання в березні 1918 р. Брестського миру. У березні 1918 р. англо-франко-американські війська висадилися в Мурманську; у квітні японські війська зайняли Владивосток; у травні почався заколот Чехословацького корпусу. Усе це створило серйозні проблеми для нової влади. До літа 1918 р. на більшості території країни утворилися численні угруповання й уряди, що виступали проти радянської влади. Радянський уряд приступив до створення Червоної Армії і перейшов до політики «воєнного комунізму». У другій половині 1918 р. Червона Армія одержала перші перемоги на Східному фронті, звільнила території Поволжя, частину Уралу. Після Листопадової революції в Німеччині Радянський уряд анулював Брестський мир, були звільнені Україна та Білорусія. Однак політика «воєнного комунізму», а також «розкозачення», направлене фактично на знищення козацтва, викликали в різних регіонах селянські та козацькі повстання і дали можливість керівникам антибільшовицького табору сформувати численні армії і розпочати наступ проти Радянської республіки. На територіях, зайнятих білогвардійцями та інтервентами, поширювався партизанський рух. У березні — травні Червона Армія успішно відбила наступ білогвардійських сил зі сходу (адмірал О. В. Колчак), півдня (генерал А. І. Денікін), заходу (генерал М. М. Юденич). Унаслідок загального контрнаступу радянських військ Східного фронту в травні — липні були зайняті Урал, а потім, за активною участю партизанів, — Сибір. У квітні — серпні 1919 р. інтервенти були змушені евакуювати свої війська з півдня України, з Криму, Баку, Середньої Азії. Війська Південного фронту розгромили армії Денікіна під Орлом і Воронежем і до березня 1920 р. відтіснили білогвардійців у Крим.

Восени 1919 р. була остаточно розгромлена під Петроградом армія Юденича. На початку 1920 р. були зайняті Північ та узбережжя Каспійського моря. Держави Антанти повністю відкликали свої війська і зняли блокаду. Після закінчення радянсько-польської війни Червона Армія нанесла ряд ударів по військах генерала П. М. Врангеля і вигнала їх із Криму. У 1921—1922 рр. були придушені антибільшовицькі повстання в Кронштадті, на Тамбовщині, в окремих районах України тощо, ліквідовані загони інтервентів, що залишилися, і білогвардійців у Середній Азії і на Далекому Сході (жовтень 1922 р.).

Громадянська війна принесла величезні біди. Від голоду, хвороб, терору і в боях загинуло (за різними даними) від 8 до 13 млн чоловік, у т. ч. бл. 1 млн бійців Червоної Армії. Емігрувало до кінця Громадянської війни до 2 млн чоловік. Збитки, нанесені народному господарству, склали бл. 50 млрд золотих рублів, промислове виробництво впало до 4—20 % від рівня 1913 р., сільськогосподарське виробництво скоротилося майже вдвічі.

«ВОЄННИЙ КОМУНІЗМ»

«Воєнний комунізм» — внутрішня політика Радянської держави в умовах Громадянської війни. Політика «воєнного комунізму» була направлена на подолання економічної кризи і спиралася на теоретичні уявлення про можливість безпосереднього введення комунізму. Головні риси: націоналізація всієї великої і середньої промисловості і більшої частини дрібних підприємств; продовольча диктатура, продрозкладка, пряий продуктообмін між містом і селом; заміна приватної торгівлі державним розподілом продуктів за класовою ознакою (карткова система); натуралізація господарських відносин; загальна трудова повинність; зрівнялівка в оплаті праці; військово-приказна система керівництва всім життям суспільства. Після закінчення війни численні виступи робітників і селян проти політики «воєнного комунізму» продемонстрували її повний крах, у 1921 р. була введена нова економічна політика.

НЕП

Нова економічна політика (Неп) — прийнята весною 1921 р. X з'їздом РКП(б); змінила політику «воєнного комунізму». Була розрахована на відновлення народного господарства і подальший перехід до соціалізму. Головний зміст: заміна продрозкладки продподатком на селі; використання ринкових відносин, різних форм власнос-

ті. Залучався іноземний капітал (концесії), проведена грошова реформа (1922—1924), яка перетворила рубль у конвертовану валюту. Неп допоміг відновити зруйноване війною народне господарство. З середини 20-х рр. почалися перші спроби згортання непу. Ліквідувалися синдикати в промисловості, з якої адміністративними заходами витіснявся приватний капітал, створювалася жорстка централізована система управління економікою (господарські наркомати). Й. В. Сталін та його оточення взяли курс на примусове вилучення хліба і насильну «колективізацію» села. Проводилися репресії проти управлінських кадрів (Шахтинська справа, процес Промпартії та інші). До кінця 20-х рр. неп було фактично згорнено.

УТВОРЕННЯ СРСР

Утворення СРСР — процес утворення єдиної союзної держави на території колишньої Російської імперії після Жовтневої революції 1917 р. Остаточною датою створення єдиної радянської держави вважається 30 грудня 1922 р., коли I з'їздом Рад СРСР була затверджена Декларація про утворення Союзу РСР.

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ

Колективізація сільського господарства в СРСР — масове створення колективних господарств (колгоспів), здійснене наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр., що супроводжувалося ліквідацією одноосібних господарств, відчуженням селян від засобів виробництва і від кінцевого продукту їхньої праці.

Колективізація проводилася форсованими темпами з широким використанням насильницьких методів, репресій щодо селянства. Призвела до значного руйнування продуктивних сил, скорочення сільськогосподарського виробництва, масового голоду 1932—1933 рр. в Україні, на Дону, Північному Кавказі, у Поволжі та інших регіонах. Після закінчення Другої світової війни колективізація проводилася за радянським зразком у країнах Східної Європи та Південно-Східної Азії.

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ

Індустріалізація — процес створення великого машинного виробництва і на цій основі перехід від аграрного до індустріального суспільства. Джерелами фінансування для індустріалізації можуть

бути як внутрішні ресурси, так і кредити, інвестиції капіталів із більш розвинених країн. Терміни і темпи в різних країнах неоднакові (наприклад, Великобританія перетворилася в індустріальну з середини XIX ст., а Франція — на початку 20-х рр. XX ст.). У Росії індустріалізація успішно розвивалася з кінця XIX — початку XX ст. Після Жовтневої революції (з кінця 20-х рр.) індустріалізація форсовано здійснювалася тоталітарним режимом насильницькими методами за рахунок різкого обмеження рівня життя більшості населення, експлуатації селянства.

ФАШИЗМ

Фашизм (італ. *fascismo*, від *fascio* — пучок, зв'язка, об'єднання) — соціально-політичні рухи, ідеології та державні режими тоталітарного типу. У вузькому значенні фашизм — феномен політичного життя Італії та Німеччини 20—40-х рр. XX ст. У будь-яких своїх різновидах фашизм протиставляє інститутам і цінностям демократії т. зв. новий порядок і гранично жорстокі засоби його утвердження. Фашизм спирається на масову тоталітарну політичну партію (приходячи до влади, вона стає державно-монопольною організацією) і незаперечний авторитет «вождя», «фюрера». Тотальний, у т. ч. ідеологічний, масовий терор, шовінізм, ксенофобія, що переходила в геноцид у відношенні до «чужих» національних і соціальних груп, до ворожих цінностей цивілізації — неодмінні елементи ідеології та політики фашизму. Фашистські режими й рухи фашистського типу широко використовують демагогію, популізм, лозунги соціалізму, імперської державності, апологетику війни. Фашизм знаходить опору переважно в соціально знедолених групах в умовах загальнонаціональних криз і катаклізмів модернізації.

ВЕЙМАРСЬКА РЕСПУБЛІКА В НІМЕЧЧИНІ

Веймарська республіка — німецька держава в 1919—1933 рр., яка відповідно до конституції Німеччини, прийнятої 31 липня 1919 р. у Веймарі Національними зборами (обрані в січні 1919 р.), була конституційована у формі демократичної парламентської федеративної республіки: глава держави — виборний президент, рейхстаг, що обирався загальним голосуванням, був наділений більш широкими повноваженнями, ніж у кайзерівській Німеччині, президент призначав рейхсканцлера (главу уряду). У 1919—1933 рр. змінився 21 кабінет міністрів, 8 разів переобирався рейхстаг (у т. ч. 4 рази в 1930—1933 рр.).

В умовах загострення лівого і правого політичного радикалізму, а також зростання сепаратизму й ослаблення централізму у Веймарській республіці в 1919—1923 рр. розвивалася галопівна інфляція, виникла гостра економічна криза. Незважаючи на відносну стабілізацію економіки в 1924—1928 рр. за допомогою іноземних позик і кредитів (у 1926 р. Німеччина вступила в Лігу Націй), у країні наростала державна і суспільна криза, яка посилилася на фоні світової економічної кризи 1929—1933 рр. З 1929 р. господарське життя в Веймарській республіці було паралізоване, число безробітних склало більше 6 млн чоловік.

На виборах у рейхстаг у липні 1932 р. Націонал-соціалістична партія отримала 230 депутатських місць із 601 (на виборах в листопаді 1932 р. — 196 із 584). 30 січня 1933 р. рейхсканцлером став голова цієї партії А. Гітлер, що знаменувало собою кінець Веймарської республіки.

РЕВОЛЮЦІЯ 1931—1936 рр. В ІСПАНІЇ

Іспанська революція 1931—1936 рр. почалася у квітні 1931 р. муніципальними виборами, що вилилися в антимонархічний плебісцит (12 квітня), зреченням короля Альфонса XIII (14 квітня), виборами до Установчих кортесів (27 червня 1931 р.) і прийняттям республіканської конституції (9 грудня 1931 р.). У січні 1936 р. з ініціативи Комуністичної партії Іспанії був створений Народний фронт, що переміг на виборах (16 лютого). 17—18 липня 1936 р. спалахнув військовий заколот, підтриманий фашистською Італією і Німеччиною. Почалася Громадянська війна.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В ІСПАНІЇ

Громадянська війна 1936—1939 рр. в Іспанії почалася внаслідок заколоту, піднятого генералами Е. Мола і Ф. Франко. Хоч джерела конфлікту сягали своїм корінням до суперечки сторічної давності між традиціоналістами й прихильниками модернізації, в Європі 1930-х рр. він прийняв форму зіткнення між фашизмом і антифашистським блоком Народного фронту. Цьому сприяла й інтернаціоналізація конфлікту, залучення до нього інших країн. Прем'єр-міністр Х. Хіраль звернувся за проханням про допомогу до уряду Франції, Франко апелював до А. Гітлера і Б. Муссоліні. Першими відгукнули-

ся на заклик про допомогу Берлін і Рим, які направили в Марокко (де тоді знаходився Франко) 20 транспортних літаків, 12 бомбардувальників і транспортне судно «Усамо».

На початок серпня африканська армія бунтівників була перекинена на Піренейський півострів. 6 серпня південно-західне угруповання під командуванням Франко почало марш на Мадрид. Одночасно північне угруповання під командуванням Моли рушило на Касерес. Почалася Громадянська війна, що забрала сотні тисяч людських життів і залишила після себе руїни. Доля Іспанії вирішувалася на полях битв. Франко до кінця війни не зміг оволодіти Мадридом, у битвах під Харамом і Гвадалахарою був розгромлений італійський корпус. Але несприятливе для антифашистів закінчення 113-денної «битви на Ебро» в листопаді 1938 р. зумовило їхню поразку у Громадянській війні. 1 квітня 1939 р. війна в Іспанії закінчилася перемогою франкістів. На десятиріччя країна була розділена на переможців і переможених. Символом іспанської війни стала зруйнована німецькою авіацією Герніка.

МІЖНАРОДНІ СТОСУНКИ В 30-ті РОКИ ХХ ст.

МЮНХЕНСЬКИЙ ДОГОВІР 1938 р.

Мюнхенський договір 1938 р., «мюнхенська змова» — угода про приєднання прикордонних земель Чехословаччини, населених німцями (переважно судетськими німцями), до нацистської Німеччини, підписана 30 вересня 1938 р. на конференції в Мюнхені представниками Великобританії (Н. Чемберлен), Франції (Е. Даладьє), Німеччини (А. Гітлер) та Італії (Б. Муссоліні). Була результатом агресивної політики Гітлера, що проголосив ревізію Версальського мирного договору з метою відновлення німецького рейху з одного боку і підтриманої США англо-французької політики «заспокоєння» — з іншого. Чехословаччина, яка стала незалежною державою після розпаду Австро-Угорщини, за Версальським договором мала 14 млн чоловік населення, з якого бл. 3,3 млн склали компактно проживаючі етнічні, так звані судетські німці.

Судети відносилися до найбільш промислово розвинених районів Чехословаччини. У цьому регіоні діяла профашистська судето-німецька партія, яка вимагала спочатку національної автономії Судетів, а потім безпосереднього включення цієї області в рейх. Гітлер, який із самого початку своєї політичної діяльності вимагав возз'єднання з Німеччиною «трьох з половиною мільйонів німців, відрізаних від

своїх співвітчизників групою божевільних політиків у 1919 р.»), неодноразово робив спроби здійснити цю вимогу. 30 травня 1938 р. він оголосив наказ про захоплення Чехословаччини не пізніше 1 жовтня 1938 р. (операція «Грюн»), а у вересні на з'їзді НСДАП в промовах Гітлера і Геббельса прозвучали недвозначні попередження про «звільнення німців», що пригноблюються, і ліквідацію чехословацької держави. Західні держави, які продиктували в свій час умови Версальського договору, відповіли мовчанням на новий факт порушення Німеччиною взятих на себе міжнародних зобов'язань. У цій ситуації уряди Великобританії і Франції вважали, що тільки політика «заспокоєння», тобто задоволення домагань Гітлера, може врятувати Європу від нової війни.

15 вересня в Берхтесгадені відбулася зустріч прем'єр-міністра Великобританії Чемберлена з Гітлером («Берхтесгаденська зустріч»). 18 вересня Англія і Франція пред'явили президенту Чехословаччини Е. Бенешу ультиматум про передачу Німеччині заселених німцями територій, який був прийнятий ним 21 вересня. У Чехословаччині це призвело до зміни уряду, був оголошений загальний страйк, проведені демонстрації протесту. 22 вересня відбулася нова зустріч Чемберлена з Гітлером у Бад-Годесберзі (Годесберзькі переговори), де Гітлер висунув нові вимоги до Чехословаччини. Скориставшись моментом, свої територіальні домагання висловили Польща (р-н Ользе) та Угорщина (Закарпатська Україна). Це дозволило Гітлеру прикрити анексію Судетів «міжнародним» характером вимог до Чехословаччини. У цій ситуації з ініціативи Муссоліні була скликана нарада представників Англії, Франції, Німеччини та Італії в Мюнхені, де 30 вересня 1938 р. було підписано Мюнхенську угоду. За цією угодою Німеччина діставала право на анексію Судетської області, а також тих районів, де німецьке населення перевищувало 50%. Додатково була прийнята декларація, у якій Великобританією і Францією давалися гарантії новим кордонам Чехословаччини. Уряд Чехословаччини підкорився прийнятій у Мюнхені угоді, і 1 жовтня 1938 р. німецькі війська окупували Судети.

У результаті Чехословаччина втратила бл. 1/5 своєї території, бл. 5 млн населення (з них 1,25 млн чехів і словаків), а також 33% промислових підприємств. Приєднання Судетів до Німеччини стало вирішальним кроком на шляху до остаточної ліквідації державної самостійності Чехословаччини, яка сталася в березні 1939 р.

ПАКТ МОЛОВОТА—РІББЕНТРОПА

Пакт Молотова—Ріббентропа — укорінена в суспільно-політичній та історичній літературі назва радянсько-німецького догово-

ру про ненапад від 23 серпня 1939 р., особливо його секретного додатка, підписаного В. М. Молотовим і І. Ріббентропом від імені своїх урядів і держав. Існування секретного протоколу тривалий час заперечувалося радянською стороною, і тільки в кінці 1980-х років минулого століття цей факт був визнаний і став надбанням світової громадськості. До часу підписання пакту Німеччина анексувала Судети, включила Чехію і Моравію до складу рейху як Протекторат Богемія і Моравія.

Забезпеченню міжнародної безпеки й боротьбі з німецькою агресією повинні були служити московські переговори між СРСР, Англією і Францією, які завершилися прийняттям проекту угоди про взаємодопомогу 2 серпня 1939 р., але проект так і не став реальною угодою, оскільки жодна зі сторін не виявляла зацікавленості, висуваючи явно неприйнятні умови. Рішення припинити переговори з Англією і Францією і укласти з Німеччиною договір про ненапад було прийнято Сталіним і Молотовим. Обидві сторони мали різні цілі, укладаючи цей договір. Гітлер гарячково готував напад на Польщу і вважав, що цей договір виключить для Німеччини загрозу війни на два фронти в Європі, оскільки Сталін, за його розрахунками, зацікавлений у захопленні територій колишньої Російської імперії і буде прагнути отримати таку можливість завдяки договору з Німеччиною. Сталін розглядав договір як шанс здійснити свої агресивні наміри, уникнувши збройного конфлікту, і можливість готуватися до воєнних дій, які неминуче повинні будуть розпочатися. 20 серпня 1939 р. Гітлер, що вже призначив напад на Польщу на 1 вересня, надіслав Сталіну телеграму, у якій наполягав на найшвидшому укладенні договору і просив прийняти не пізніше 23 серпня рейхсміністра закордонних справ для підписання як пакту про ненапад, так і додаткового протоколу. За договором, підписаним 23 серпня 1939, сторони зобов'язалися всі спори й конфлікти між собою «вирішувати виключно мирним шляхом через дружній обмін думками». У другій статті договору говорилося, що «у випадку, якщо одна зі сторін, що домовляються, виявиться об'єктом воєнних дій з боку третьої держави, інша сторона, що домовляється, не буде підтримувати ні в якій формі цю державу». Іншими словами, СРСР не буде допомагати можливим жертвам агресії фашистського рейху. Договір мав «секретний додатковий протокол» про розмежування «сфер впливу» в Східній і Південно-Східній Європі.

Передбачалося, що у разі війни Німеччини з Польщею німецькі війська можуть просунутися до так званої «лінії Керзона», інша частина Польщі, а також Фінляндія, Естонія, Латвія і Бессарабія призначалися «сферою впливу» СРСР. Доля Польщі буде вирішена «шляхом дружньої обопільної згоди». Договір був ратифікований Верхов-

ною Радою СРСР через тиждень після його підписання. Наступного дня після ратифікації договору 1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА (1939—1945)

ОГЛЯД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

1 вересня 1939 р. війська нацистської Німеччини раптово вторглися в Польщу. 3 вересня, пов'язані з Польщею союзними зобов'язаннями, у війну проти Німеччини вступили Англія і Франція. До 10 вересня їй оголосили війну британські домініони. Поступово війна залучила до своєї орбіти 61 державу (включаючи СРСР і США), у яких проживало 80 % населення земної кулі; вона продовжувалася 6 років і забрала бл. 60 млн життів.

ПЕРШИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ

У Польщі німецька армія, маючи перевагу, особливо в танках і авіації, зуміла здійснити стратегію «бліцкригу» (блискавичної війни). У перші тижні боїв польські війська були розгромлені, уряд Польщі втік у Румунію. У цій ситуації Радянський Союз, використовуючи домовленість із Німеччиною, ввів 17 вересня 1939 р. свої війська в Східну Польщу. Англія і Франція не надали Польщі обіцяної ефективної допомоги, їхні війська на Західному фронті фактично не діяли. У квітні 1940 р. німецькі війська окупували Данію, а потім Норвегію.

10 травня вони завдали головного удару на заході: вторглися в Бельгію, Нідерланди, Люксембург і розгорнули наступ проти Франції. 22 червня Франція капітулювала, і англо-французька коаліція перестала існувати. Велика частина Франції була окупована німецькою армією, південна частина залишалася під владою колабораційного уряду А. Ф. Петена. Британський експедиційний корпус у скрутних умовах був евакуйований через Ла-Манш. 10 червня 1940 р. у війну на боці Німеччини вступила фашистська Італія, збройні сили якої окупували частину Франції і вторглися з Лівії в Єгипет, де в грудні були зупинені англійськими військами. У квітні—травні 1941 р. німецька армія при підтримці італійських військ окупувала Югославію і Грецію. Небезпека нацистського вторгнення нависла над Англією. З Європи пожежа війни перекинулася на інші континенти.

Італо-німецькі війська розгорнули наступ у Північній Африці. Вони планували розпочати восени 1941 р. завоювання Середнього Сходу, а потім Індії, де передбачалася зустріч німецьких і японських військ.

НАПАД НІМЕЧЧИНИ НА СРСР

Плани вторгнення в СРСР почали обговорюватися в німецьких військових штабах незабаром після поразки Франції. У грудні 1941 р. була підписана директива «Барбаросса», яка передбачала блискавичний розгром Радянського Союзу (максимум протягом 5 місяців), швидку окупацію найважливіших районів країни, захоплення Москви і вихід на лінію Архангельськ — Астрахань. Операції проти Великобританії було вирішено відкласти до повного розгрому СРСР. 22 червня 1941 р. фашистська Німеччина і її союзники завдали по Радянському Союзу величезної сили удару — 190 дивізій (5,5 млн чоловік), понад 3 тис. танків, бл. 5 тис. літаків. Для ведення війни проти СРСР була створена коаліція, основою якою став «Антикомінтернівський пакт», а потім Берлінський пакт (т. зв. Троїстий), підписаний у 1940 р. Німеччиною, Італією і Японією. До активної участі в агресії були залучені війська Румунії, Фінляндії, Угорщини. З метою військово-економічного забезпечення походу проти СРСР використовувалися ресурси майже всіх європейських держав. Крім того, в бойових діях на радянсько-німецькому фронті брали участь італійські війська, іспанська дивізія, хорватські, словацькі, французькі частини, підрозділи добровольців з інших окупованих Німеччиною країн. Радянський Союз не був готовий до відсічі фашистського нашествия. Червона Армія перебувала в стадії реорганізації. Вищий командний склад напередодні війни був репресований.

Радянський уряд (передусім Й. В. Сталін) допустив прорахунки у визначенні термінів початку війни. Побоювання спровокувати Німеччину призвело до того, що армія і флот своєчасно не були приведені в бойову готовність. Літо й осінь 1941 р. були найбільш критичними для Радянського Союзу. Німецько-фашистські війська вторглися в межі країни на глибину від 850 до 1200 км. Мільйони людей загинули на фронтах, опинилися в окупації або в гітлерівських таборах. Однак Німеччині не вдалося досягнути своїх стратегічних цілей, захопити Ленінград і Москву. Червона Армія у важких боях вимотала сили ворога. Промислові підприємства евакуювалися на схід. У тилу противника розгорталася партизанська війна. Знекровивши угруповання вермахта, радянські війська в ході битви під Москвою перейшли 5—6 грудня 1941 р. в контрнаступ. Ворог був відкинтий на захід на 100—350 км. Перемога Червоної Армії зимою 1941—

1942 рр. була початком корінного перелому у війні. Народи окупованих країн активізували боротьбу проти завойовників. США і Великобританія здійснювали значне військово постачання в СРСР. Протокол про постачання був підписаний на спільній конференції СРСР, США і Великобританії у Москві в жовтні 1941 р. США надавала військову продукцію СРСР на підставі закону про ленд-ліз.

ВСТУП У ВІЙНУ США. РОЗШИРЕННЯ МАСШТАБІВ ВІЙНИ

7 грудня 1941 р. нападом на американську військову базу Перл-Харбор Японія розв'язала війну проти США. 8 грудня США, Великобританія і ряд інших держав оголосили війну Японії, 11 грудня Німеччина та Італія оголосили війну США. Вступ у війну США і Японії вплинув на співвідношення сил, збільшив масштаби збройної боротьби. Антигітлерівська коаліція значно посилилася. 1 січня 1942 р. 26 держав (СРСР, США, Великобританія, Китай, Канада та інші) підписали Декларацію Об'єднаних Націй. Її учасники зобов'язалися використати свої військові й економічні ресурси для боротьби проти фашистського блоку. Найважливіші рішення з питань ведення війни і післявоєнного устрою світу на демократичних засадах приймалися на спільних конференціях керівників (Ф. Рузвельта, Й. В. Сталіна, У. Черчілля) провідних союзних держав — учасників антигітлерівської коаліції СРСР, США і Великобританії в Тегерані (1943), Ялті й Потсдамі (1945). У 1941 — першій половині 1942 р. на Тихому океані, у Південно-Східній Азії та Північній Африці союзники СРСР відступали. Японія захопила частину Китаю, Французький Індокитай, Малайзію, Бірму, Сингапур, Таїланд, нинішню Індонезію і Філіппіни, Гонконг, вийшла на підступи до Австралії та Індії. Використовуючи відсутність другого фронту в Західній Європі й зосередивши проти СРСР максимум сил, німецько-фашистські війська влітку 1942 р. перейшли в наступ з метою захопити Кавказ і Сталінград і тим самим позбавити СРСР ресурсів, необхідних для ведення війни. Героїчна оборона Сталінграда зірвала плани гітлерівського командування. 19 листопада 1942 р. радянські війська перейшли в контрнаступ, що завершився до лютого 1943 р. оточенням і повною ліквідацією більш ніж 330-тисячного угруповання противника під Сталінградом. Червона Армія, захопивши стратегічну ініціативу, розгорнула загальний наступ.

Восени 1942 р. західні союзники зупинили просування противника в Північній Африці та біля кордонів Індії. Перемога 8-ї англійської армії генерала Б. Монтгомері під Аламейном (жовтень 1942) і висадка в Північній Африці англо-американських військ (листопад

1942) змінили ситуацію на користь союзників на цьому театрі військових дій. Успіх військово-морських сил США в битві біля атола Мідуей (червень 1942) покращив їхнє становище на Тихому океані. Одна з головних військових подій 1943 р. — перемога Червоної Армії у битві під Курськом. Тільки в районі Прохорівки, де 12 липня сталася найбільша танкова битва Другої світової війни, противник втратив 400 танків і більше ніж 10 тис. людей. Фашистська Німеччина та її союзники були змушені перейти до оборони на всіх фронтах. Восени 1943 р. радянські війська зуміли форсувати Дніпро. Почалося звільнення Правобережної України. У цьому ж році війська західних союзників висадилися в Італії. Наступив загальний корінний перелом у Другій світовій війні. У 1944 р. на радянсько-німецькому фронті відбувалася Білоруська стратегічна операція, внаслідок якої радянські війська вийшли на кордон Польщі. Червона Армія почала звільнення захоплених агресорами країн Східної і Центральної Європи. Одним із завдань Білоруської операції було сприяння успіху Нормандської десантної операції союзників.

ВІДКРИТТЯ ДРУГОГО ФРОНТУ В ЄВРОПІ. ЗАКІНЧЕННЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

6 червня 1944 р. почалася найбільша десантна операція союзних військ у Другій світовій війні — висадка в Нормандії (на півночі Франції). Вона ознаменувала відкриття другого фронту в Європі, на який СРСР розраховував ще в 1942 р. Однак і після його відкриття головним фронтом війни залишався радянсько-німецький, де було задіяно в 1,8—2,8 рази більше військ країн фашистського блоку, ніж на інших фронтах. У 1944 р. США і Великобританія розгорнули наступ на Тихому океані та на Бірманському театрі військових дій. У Європі взимку 1944—1945 рр. в ході Арденнської операції німці завдали поразки союзним військам. Вийти зі складного становища їм допоміг зимовий наступ Червоної Армії, початий на прохання союзників раніше наміченого терміну. В Італії союзні війська повільно просувалися на північ і за допомогою партизанів оволоділи на початку травня всією територією країни. На Тихому океані збройні сили США, розгромивши японський військово-морський флот, наблизилися безпосередньо до Японії.

У квітні — травні 1945 р. радянські війська в ході Берлінської і Празької операцій розгромили останні угруповання німецької армії і зустрілися із західними союзниками. Війська США і Великобританії, у складі яких вели бойові дії військові частини Франції, звільнили ряд країн Західної Європи, частково Австрію і Чехословаччину. Збройні сили Німеччини беззастережно капітулювали. 8 травня в

більшості країн Європи і 9 травня в Радянському Союзі стали Днем Перемоги. Виконуючи союзницькі зобов'язання, а також з метою забезпечення безпеки своїх далекосхідних кордонів, СРСР у ніч на 9 серпня 1945 р. вступив у війну проти Японії. Наступ Червоної Армії змусив японський уряд визнати поразку. Атомне бомбардування авіацією США японських міст Хіросіми (6 серпня) і Нагасакі (9 серпня), осуджене згодом світовою громадськістю, також відіграло в цьому свою роль.

2 вересня 1945 р. підписанням акту про капітуляцію Японії Друга світова війна закінчилася. 20 листопада 1945 р. почався Нюрнберзький процес над групою головних німецьких нацистських військових злочинців. Ціна перемоги була виключно великою. Радянський Союз, що виніс головний тягар війни, втратив понад 27 млн чоловік. Національне багатство країни скоротилося майже на 30 % (у Великобританії — на 0,8 %, у США — на 0,4 %). Наслідки Другої світової війни призвели до великих політичних змін на міжнародній арені й поступового розвитку тенденції до співробітництва держав з різними соціальними системами. З метою запобігання новим світовим конфліктам, створення в післявоєнний період системи безпеки і співпраці між країнами в кінці війни була створена Організація Об'єднаних Націй (ООН), Статут якої був підписаний 26 червня 1945 р. в Сан-Франциско 50 державами (СРСР, США, Великобританія, Китай тощо).

ТЕГЕРАНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ

Тегеранська конференція 1943 р. — під час Другої світової війни конференція керівників трьох союзних держав: СРСР (Й. В. Сталін), США (Ф. Д. Рузвельт) і Великобританії (У. Черчилль); відбулася 28 листопада — 1 грудня в Тегерані (Іран). Прийняті Декларації про спільні дії у війні проти Німеччини і про післявоєнне співробітництво трьох держав, рішення про відкриття не пізніше 1 травня 1944 р. другого фронту в Європі, про післявоєнні кордони Польщі та інші рішення. Делегація СРСР, йдучи назустріч побажанням союзників, обіцяла оголосити війну Японії після розгрому німецької армії.

РУХ ОПОРУ

Рух Опору — під час Другої світової війни національно-визвольний, антифашистський рух проти німецьких, італійських, японських окупантів, їх союзників та колабораціоністів. Набув великого розмаху в Югославії, Франції, Італії, Польщі, Чехословаччині, Греції, Китаї, Албанії та інших країнах.

ХОЛОКОСТ

Холокост (англ. *holocaust*, від грецк. *holokaustos* — спалений цілком) — загибель значної частини єврейського населення Європи (понад 6 млн чоловік, більше ніж 60 %) у ході систематичного переслідування і знищення його нацистами та їхніми пособниками в Німеччині й на захоплених нею територіях у 1933—1945 рр.

КРИМСЬКА (ЯЛТИНСЬКА) КОНФЕРЕНЦІЯ

Кримська (Ялтинська) конференція 1945 р. глав уряду 3 союзних держав у Другій світовій війні: Й. В. Сталіна (СРСР), Ф. Д. Рузвельта (США) і У. Черчілля (Великобританія) 4—11 лютого в Ялті. Були визначені й узгоджені військові плани союзних держав і намічені головні принципи їх післявоєнної політики з метою створення міцного миру і системи міжнародної безпеки; учасники Кримської конференції заявили про свою мету — знищити німецький милітаризм і нацизм; були прийняті рішення про створення в Німеччині зон окупації 3 держав (а також Франції, у разі її згоди) і загальнонімецького контрольного органу союзних держав, про стягнення з Німеччини репарацій, про створення ООН тощо. СРСР дав згоду на певних умовах вступити у війну проти Японії через 2—3 місяці після закінчення війни в Європі.

ПОТСДАМСЬКА (БЕРЛІНСЬКА) КОНФЕРЕНЦІЯ

Потсдамська (Берлінська) конференція 1945 р. (17 липня — 2 серпня, Потсдам) глав представництв провідних держав — переможниць у Другій світовій війні: СРСР (Й. В. Сталін), США (Г. Трумен) і Великобританії (У. Черчілль, з 28 липня К. Еттли). Ухвалила рішення про демілітаризацію та денацифікацію Німеччини, знищення німецьких монополій, про репарації, про західний кордон Польщі; підтвердила передачу СРСР м. Кенігсберг (нині — Калінінград) і прилегло до нього району тощо.

НЮРНБЕРЗЬКИЙ ПРОЦЕС

Нюрнберзький процес — судовий процес над головними нацистськими військовими злочинцями. Проводився в м. Нюрнберг 20 листопада 1945 р. — 1 жовтня 1946 р. в Міжнародному військовому

трибуналі. До відповідальності були притягнуті вищі військові й державні діячі фашистської Німеччини, 12 чоловік засуджені до смертної страти, 7 — до тривалих термінів або до довічного ув'язнення. Були визнані злочинними: керівний склад Націонал-соціалістичної партії та охоронні (СС) загони цієї партії, служба безпеки (СД), державна таємна поліція (гестапо). Нюрнберзький процес викрив суть німецького фашизму, його плани знищення цілих держав і народів, небезпеку фашизму для всього людства. На Нюрнберзькому процесі уперше в історії агресія була визнана найтяжчим злочином проти людства.

США ТА КАНАДА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

ПЛАН МАРШАЛЛА

План Маршалла — програма відновлення і розвитку Європи після Другої світової війни шляхом надання їй американської економічної допомоги; висунутий у 1947 р. Дж. К. Маршаллом (почав діяти у квітні 1948 р.). У здійсненні плану брали участь 17 європейських країн (включаючи Західну Німеччину). План Маршалла сприяв зміцненню позицій США в Західній Європі. У 1951 р. замінений законом «про взаємне забезпечення безпеки», що передбачав разове надання економічної і військової допомоги.

Д. ЕЙЗЕНХАУЕР

Ейзенхауер Дуайт-Девід (1890—1969) — американський державний діяч, 34-й президент США в 1953—1961 рр., від Республіканської партії, генерал армії (1944). З грудня 1943 р. верховний головнокомандуючий експедиційними військами союзників у Західній Європі. У 1945 р. командував окупаційними силами США в Німеччині. У 1950—1952 рр. — верховний головнокомандуючий збройними силами НАТО. У 1961 р. Ейзенхауер виступив із застереженням про зростаючий вплив військово-промислового комплексу.

ДЖ. КЕННЕДІ

Кеннеді Джон Фітцджералд (1917—1963) — американський державний діяч, 35-й президент США (1961—1963), від Демократи-

чної партії. У 1941—1945 рр. офіцер флоту. У 1947—1961 рр. у конгресі США. Будучи президентом, висунув програму соціально-економічних реформ. Виступав за зміцнення військових блоків і збройних сил США. Разом з тим схилився до більш реалістичного курсу у відносинах з СРСР. Убитий в Далласі.

ДЖ. КАРТЕР

Картер Джеймс (Джиммі) *Ерл* (нар. 1924) — 39-й президент США (1977—1981) від Демократичної партії. У 1943—1946 рр. вчився у військово-морській академії в Аннаполісі, до 1953 р. служив у ВМС. У 1971—1975 рр. губернатор штату Джорджія.

Р. РЕЙГАН

Рейган Рональд Уїлсон (1911—2004) — американський державний діяч, 40-й президент США (у 1981—1989 рр.), від Республіканської партії. З 1937 р. кіноактор Голлівуда. У 1942—1945 рр. — в органах інформації ВПС США. У 1967—1975 рр. — губернатор штату Каліфорнія. У період двох термінів його президентства стався різкий поворот від політики «холодної війни» до розрядки і поліпшення радянсько-американських відносин.

КРАЇНИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

БРИТАНСЬКА СПІВДРУЖНІСТЬ НАЦІЙ

Співдружність (англ. *Commonwealth*) (до 1947 р. — Британська Співдружність націй) — об'єднання, у яке входять Великобританія і багато її колишніх домініонів та колоній. Деякі країни визнають главою своєї держави королеву Великобританії (її представляє генерал-губернатор). Правовий статус Співдружності визначений Вестмінстерським статутом 1931 р. (уточнений у 1947 р.). Існує Секретаріат Співдружності, проводяться щорічні конференції країн Співдружності. У Великобританії в складі уряду є міністр у справах Співдружності.

СУЕЦЬКА КРИЗА

Суецька криза 1956 р. — міжнародний конфлікт, пов'язаний з визначенням статусу Суецького каналу. Загострення ситуації при-

звело до воєнних дій Великобританії, Франції та Ізраїлю проти Єгипту. У липні 1956 р. уряд Єгипту провів націоналізацію Суецького каналу. При цьому постраждали інтереси його основних колишніх власників — Великобританії і Франції, які стали шукати можливість для відновлення своїх прав. Союзником західних держав на Близькому Сході виступив Ізраїль. 29 жовтня 1956 р. ізраїльські війська атакували позиції єгипетської армії на Синайському півострові. 31 жовтня британські й французькі військові почали бомбардування Єгипту, а 5 листопада висадили десанти в районі Порт-Саїда. У той же день ізраїльтяни зайняли Шарм-аш-Шейх. Під їхню владу потрапив майже весь Синайський півострів, включаючи сектор Газа. З критикою дій Великобританії, Франції та Ізраїлю виступило багато країн. Особливо активно була позиція СРСР. Припинити агресію на Близькому Сході просили своїх союзників і США. 2 листопада 1956 р. надзвичайна сесія Генеральної асамблеї ООН зажадала припинити воєнні дії та відвести війська на вихідні позиції. Загроза міжнародної ізоляції змусила Великобританію і Францію вивести свої війська з Єгипту в грудні 1956 р. Ізраїль залишив захоплені землі в березні 1957 р.

СРСР ТА ПОСТРАДЯНСЬКІ РЕСПУБЛІКИ

М. ХРУЩОВ

Хрущов Микита Сергійович (1894—1971) — радянський державний і політичний діяч, Герой Радянського Союзу (1964), Герой Соціалістичної Праці (1954, 1957, 1961). Походив з родини селян. З 1909 р. слюсар на заводах і шахтах Донбасу. У 1928 р. завідувачий організаційним відділом ЦК КП(б) України, з 1929 р. навчався в Промисловій академії. З 1931 р. на партійній роботі в Москві, з 1935 р. — перший секретар Московського комітету і Московського міського комітету ВКП(б). У 1938, березні 1947 рр. і в грудні 1947—1949 рр. — перший секретар ЦК КП(б) України, одночасно в 1944—1947 рр. — голова Ради Народних Комісарів (Ради Міністрів) Української РСР.

У Велику Вітчизняну війну член військових рад ряду фронтів, генерал-лейтенант (1943). З 1949 р. секретар ЦК і перший секретар Московського комітету ВКП(б). З 1953 р. Перший секретар ЦК КПРС, одночасно в 1958—1964 рр. — голова Ради Міністрів СРСР. Член ЦК КПРС в 1934—1966 рр., член Політбюро (Президії) ЦК в 1939—1964 рр. Один з ініціаторів «відлиги» у внутрішній і зовнішній політиці, реабілітації жертв репресій; зробив спробу модернізувати пар-

тійно-державну систему, обмежити привілеї партійного і державного апарату, поліпшити матеріальне становище й умови життя населення, зробити суспільство більш відкритим. На ХХ (1956) і ХХІІ (1961) з'їздах КПРС виступив з різкою критикою культу особистості та діяльності Й. В. Сталіна. Однак збереження в країні тоталітарного режиму — придушення інакомислення, розстріл робітничих демонстрацій (Новочеркаськ, 1962 р.), свавілля відносно інтелігенції, втручання в справи інших держав (збройна інтервенція в Угорщині, 1956 р.), загострення військового протистояння з Заходом (берлінська, 1961 р., і карібська, 1962 р., кризи), а також політичне прожектерство (заклики «наздогнати і перегнати Америку!», обіцянки побудувати комунізм до 1980 р.) робили його політику непослідовною. Невдоволення державного і партійного апарату призвело у 1964 р. до зміщення Хрущова з усіх постів, які він посідав.

Л. БРЕЖНЄВ

Брежнев Леонід Ілліч (1906—1982) — радянський державний і політичний діяч, перший (1964—1966) і генеральний (1966—1982) секретар ЦК КПРС, голова Президії ВР СРСР (1960—1964, 1977—1982), Маршал Радянського Союзу (1976), Герой Соціалістичної Праці (1961), Герой Радянського Союзу (1966, 1976, 1978, 1981). Під час Великої Вітчизняної війни перебував на політроботі в Радянській Армії. З 1946 р. перший секретар Запорізького, Дніпропетровського обкомів КП(б) України. У 1950—1952 рр. перший секретар ЦК КП(б) Молдавії. З 1953 р. заступник начальника Головного політуправління Радянської Армії і ВМФ. У 1954—1956 рр. другий секретар, потім перший секретар ЦК КП Казахстану. У 1952—1953, 1956—1960, 1960—1964 рр. секретар ЦК КПРС, голова Ради оборони СРСР. Один з основних організаторів усунення М. С. Хрущова (1964). У період перебування Брежнєва на посту генерального секретаря в країні взяли гору консервативні тенденції, наростали негативні процеси в економіці, соціальній та духовній сферах життя суспільства, здійснено інтервенцію в Чехословаччину (1968), введені радянські війська в Афганістан (1979).

ВІЙНА В АФГАНІСТАНІ

Війна в Афганістані в 1979—1989 рр. — неоголошена війна СРСР в Афганістані, що прикривалася лозунгом «інтернаціональної братської допомоги» афганському народу, а на практиці — маріонетковому прорадянському режиму. Введення радянських військ на терито-

рію Афганістану було здійснено 27 грудня 1979 р. У квітні 1988 р. між СРСР, США, Афганістаном і Пакистаном була підписана угода з політичного урегулювання ситуації в Афганістані й про виведення радянських військ. 15 лютого 1989 р. виведення радянських військ було завершено.

М. ГОРБАЧОВ

Горбачов Михайло Сергійович (нар. 2 березня 1931) — радянський і російський державний і громадський діяч, президент СРСР в 1990—1991 рр. Генеральний секретар ЦК КПРС в 1985—1991 рр. У 1966—1968 рр. перший секретар Ставропольського міськкому КПРС. У 1968—1970 рр. другий секретар, з квітня 1970 р. — перший секретар Ставропольського крайкому КПРС. У 1978—1985 рр. — секретар ЦК КПРС. Голова Президії ВР СРСР в 1989—1990 рр. Член Політбюро ЦК КПРС в 1980—1991 рр. (кандидат з 1979 р.). Виступив ініціатором перебудови. Після своєї відставки взяв активну участь у суспільному житті країни. З грудня 1991 р. президент Міжнародного фонду соціально-економічних і політичних досліджень («Горбачов-фонд»). Отримав Нобелівську премію миру (1990).

ПЕРЕБУДОВА

Перебудова — термін, який почав широко вживатися з середини 80-х рр. ХХ ст. і означав курс на реформування тоталітарної системи в СРСР. Політика перебудови, розпочата частиною керівництва КПРС на чолі з М. С. Горбачовим, привела до значних змін у житті країни і світі загалом (гласність, політичний плюралізм, закінчення «холодної війни» тощо). Наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. унаслідок суперечності й непослідовності в здійсненні перебудови сталося загострення кризи в усіх сферах життя суспільства, а потім почався розвал Радянського Союзу.

СЕРПНЕВИЙ ПУТЧ 1991 р.

Серпневий путч 19—21 серпня 1991 р. — спроба антиконституційного перевороту, що здійснювалася консервативним крилом керівництва СРСР і КПРС. Був направлений на відновлення влади партійно-державної номенклатури. Заколот очолив Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС) у складі О. Д. Бакланова, В. А. Крючкова, В. С. Павлова, Б. К. Пуго, В. А. Стародубцева, А. І. Тізякова і Г. І. Янаєва. Для надання своїм діям видимості легітимності путчи-

сти заявили, що президент СРСР М. С. Горбачов не може виконувати свої обов'язки за станом здоров'я. Його функції були покладені на віце-президента Янаєва. У Москву були введені війська, а Горбачов заблокований на дачі в Криму. Заборонялися діяльність опозиційних КПРС суспільних об'єднань і випуск демократичної преси, відновлювалася цензура. Опір заколоту організувало керівництво Російської Федерації на чолі з президентом РРФСР Б. М. Єльциним, що спиралося на підтримку росіян, передусім населення Москви. У зіткненнях з військами загинуло троє людей. Путч закінчився невдачею. Його наслідками стали падіння комуністичного режиму і прискорення розпаду СРСР. У 1994 р. заарештовані у справі ДКНС були амністовані Державною думою Російської Федерації.

СПІВДРУЖНІСТЬ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ (СНД)

Співдружність Незалежних Держав (СНД) — міждержавне об'єднання, утворене Білорусією, Росією та Україною; в Угоді про утворення СНД, підписаній 8 грудня 1991 р. у Мінську, ці держави констатували, що СРСР в умовах глибокої кризи і розпаду припиняє своє існування, заявили про прагнення розвивати співробітництво в політичній, економічній, гуманітарній, культурній та інших сферах. 21 грудня 1991 р. до Угоди приєдналися Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизія, Молдавія, Таджикистан, Туркменія, Узбекистан, що підписали спільно з Білорусією, Росією та Україною в Алма-Аті Декларацію про цілі й принципи СНД. У 1993 р. до СНД приєдналася Грузія. У 1993 р. прийнятий Статут СНД, який передбачає сфери спільної діяльності держав: забезпечення прав і свобод людини, координацію зовнішньополітичної діяльності, співробітництво у формуванні загального економічного простору, у розвитку систем транспорту і зв'язку, охорони здоров'я населення і навколишнього середовища, питання соціальної та імміграційної політики, боротьбу з організованою злочинністю, співробітництво в оборонній політиці та охороні зовнішніх кордонів.

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

РЕВ

Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ) — у 1949—1991 рр. міждержавна економічна організація. Члени РЕВ: Албанія (припини-

ла участь у роботі РЕВ у 1961 р.), Болгарія, Угорщина, В'єтнам, НДР (до 1990 р.), Куба, Монголія, Польща, Румунія, СРСР, Чехословаччина. Секретаріат знаходився в Москві. Припинила своє існування після розвалу СРСР.

ОРГАНІЗАЦІЯ ВАРШАВСЬКОГО ДОГОВОРУ

Варшавський договір 1955 р. (про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу), підписаний 14 травня у Варшаві Албанією (з 1962 р. не брала участі в роботі створеній на основі Варшавського договору Організації, а у вересні 1968 р. вийшла з Організації), Болгарією, Угорщиною, НДР (після приєднання до ФРН у 1990 р. вийшла з Організації), Польщею, Румунією, СРСР, Чехословаччиною. Цілями Варшавського договору проголошувалися забезпечення безпеки країн — учасниць Варшавського договору і підтримання миру в Європі. Держави Варшавського договору створили Об'єднане командування збройними силами, яке керувало разом з Військовою радою і штабом діяльністю Об'єднаних збройних сил (штаб знаходився в Москві). Вищий орган Організації Варшавського договору — Політичний консультативний комітет (ПКК). 26 квітня 1985 р. Варшавський договір продовжено на 20 років. У лютому 1990 р. були скасовані військові органи договору. 1 липня 1991 р. у Празі Болгарією, Угорщиною, Польщею, Румунією, СРСР і Чехословаччиною підписано протокол про припинення дії Варшавського договору.

РЕВОЛЮЦІЯ 1956 р. В УГОРЩИНІ

Революція 1956 р. в Угорщині — народні виступи проти комуністичного режиму в Угорщині, придушені за допомогою військового втручання СРСР. «Відлига», що наступила в соціалістичному таборі після смерті Сталіна (1953), особливо глибоко торкнулася Угорщини. У липні 1953 р. новий уряд на чолі з І. Надем став на шлях відмови від курсу на прискорену індустріалізацію та колективізацію на радянський зразок. У країні почалося поживлення суспільного життя, були звільнені політв'язні. «Новий курс» спочатку був підтриманий керівництвом СРСР, однак незабаром викликав у Москві явну стурбованість. Внаслідок контрнаступу прорадянських сил на чолі з першим секретарем центрального керівництва Угорської партії трудящих (УПТ) М. Ракоші весною 1955 р. І. Надь був зміщений зі свого поста. Спроба контрреформ дала поштовх формуванню внутрішньопартійної опозиції, що активізувалася після XX з'їзду КПРС (1956).

Головним її форумом став дискусійний клуб молоді інтелігенції — Гурток Петефі. Посол СРСР в Угорщині Ю. В. Андропов відстоював інтереси консервативних сил в угорському керівництві. Однак Будапешт, який у липні 1956 р. відвідав член Президії ЦК КПРС А. І. Мікоян, дав згоду Москві на відставку Ракоші. У жовтні напруження посилювалося, відбулася багатотисячна демонстрація (6 жовтня). Демонстрація, що почалася 13 жовтня в Будапешті на підтримку реформаторських сил у Польщі, переросла в збройне повстання. Введення радянських військ у Будапешт з метою демонстрації сили у ніч на 24 жовтня додало повстанню чітко вираженого національного характеру. По всій Угорщині відбувався розпад партійно-державних структур, влада перейшла до революційних комітетів, що стихійно формувалися, і робітничих рад, відроджувалася багатопартійність. 24 жовтня І. Надь знову очолив уряд. Він пішов на зближення з повстанцями, визнав законність вимог про виведення радянських військ з території країни і проведення вільних виборів.

Президія ЦК КПРС на чолі з М. С. Хрущовим спочатку схилилася до пошуків політичних засобів урегулювання конфлікту. Але Суецька криза кінця жовтня (агресія Великобританії, Франції та Ізраїлю проти Єгипту, що націоналізував Суецький канал), була сприйнята Москвою як симптом недопустимого послаблення радянського впливу у світі, спонукавши тим самим керівництво КПРС до демонстрації військової сили в Угорщині. 31 жовтня було ухвалено рішення про нову воєнну акцію. 1 листопада на знак протесту проти введення нових військ з СРСР І. Надь проголосив вихід Угорщини з Організації Варшавського договору і звернувся до ООН з проханням про захист суверенітету.

4 листопада його уряд було скинено внаслідок наступу радянських військ на Будапешт. Бойові дії за участю 17 радянських дивізій продовжувалися до 10—11 листопада. Внаслідок угорських подій загинуло бл. 3 тис. чоловік (бл. 2 тис. 400 угорців і бл. 600 військово-службовців Радянської Армії). Більше ніж 190 тис. угорців емігрували. І. Надь і деякі міністри з його уряду були осуджені й страчені (1958). Уряд Я. Кадара, утворений у Москві, за підтримки СРСР відновив однопартійну систему.

ЧЕХОСЛОВАЦЬКА КРИЗА 1968 р. («ПРАЗЬКА ВЕСНА»)

Чехословацька криза («Празька весна») — період демократичних перетворень у Чехословаччині в 1968 р. У зв'язку з наростаючим спадом в економіці й придушенням інакомислення в компартії Чехословаччини виникла реформістська течія, головним лозунгом якої

стала побудова «соціалізму з людським обличчям». У січні 1968 р. був зміщений президент ЧССР і перший секретар ЦК КПЧ А. Новотний. Лідером компартії був вибраний представник ліберального крила компартії А. Дубчек, президентом Чехословаччини став Л. Свобода. У квітні була опублікована програма компартії Чехословаччини, у якій проголошувався курс на демократичне оновлення соціалізму, передбачалися обмежені економічні реформи. Цей період розвитку Чехословаччини увійшов в історію під назвою «празька весна». До участі в управлінні державою стали притягуватися представники інших партій і рухів, була відмінена цензура, признавалося право на існування опозиції. При цьому, на відміну від подій в Угорщині 1956 р., у Чехословаччині зберігалися громадянський мир і згода. Радикальні зміни у Чехословаччині викликали надто негативну реакцію з боку керівництва СРСР. У липні керівники компартій СРСР, Болгарії, Угорщини, НДР і Польщі попередили лідерів Чехословаччини, що реформили, які проводяться ними, чреваті «контрреволюцією». На радянсько-чехословацькій зустрічі, що проходила з 29 липня по 2 серпня в Чірна-над-Тисою, радянське керівництво зажадало від Дубчека згорнути процес реформ. Та оскільки політичний тиск не дав результатів, 21 серпня на територію Чехословаччини були введені війська 5 країн — членів Варшавського договору.

Керівництво КПЧ було фактично заарештовано і доставлено в Москву. За підписаною там угодою на території Чехословаччини розміщувалися радянські війська. Після повернення до Праги Дубчек протягом деякого часу зберігав свій пост, але поступово він і його прихильники були відсторонені від влади.

Почалося чищення лав КПЧ. Надалі багато реформаторів і представників творчої інтелігенції змушені були емігрувати. Насильно перервана «празька весна» поклала край будь-яким ілюзіям відносно можливого реформування соціалізму як системи. Весь демократичний світ, включаючи його ліві сили, рішуче засудив вторгнення військ країн Варшавського договору в Чехословаччину. 25 серпня в Москві на Красній площі на захист «празької весни» група дисидентів, що складалася з восьми чоловік, провела демонстрацію під лозунгом «за нашу і вашу свободу».

ПОЛЬСЬКА «СОЛІДАРНІСТЬ»

«Солідарність» — профоб'єднання в Польщі, виникло як рух у 1980 р. Легалізоване у квітні 1989 р. Входить у Міжнародну конфедерацію вільних профспілок. Чисельність понад 2 млн членів (1992). Керівний орган — Всепольська комісія (ВК). До 1990 р. лідером «Со-

лідарності» був Л. Валенса. На базі «Солідарності» сформувалися політичні партії — Угода центристських сил і Демократичний союз, а також інші партії та течії.

РЕВОЛЮЦІЯ 1989 р. В РУМУНІЇ

У березні 1989 р. шість опозиціонерів відправили Н. Чаушеску відкритого листа, звинувативши його в порушенні прав людини, насильстві над конституцією та руйнуванні економіки. Президент відповів, що перебудова в горбачовському дусі не потрібна, і продовжував наполягати на своєму плані «систематизації». У грудні 1989 р. в місті Тімішоара на знак протесту проти депортації угорського пастора спалахнуло повстання, яке закінчилося смертю сотень людей, коли Чаушеску наказав армії стріляти в натовп. Наступного дня почалися протести в більшості міст, а через п'ять днів, 22 грудня 1989 р., подружжя Чаушеску змушене було рятуватися втечею на вертольоті зі штаб-квартири РКП. Незабаром вони були схоплені й після швидкого суду страчені (25 грудня). Влада була передана шести авторам відкритого листа березня 1989 р. та іншим екс-комуністам, що об'єдналися у Фронт національного порятунку (ФНП).

У травні 1990 р. ФНП виграв вибори, було створено уряд під керівництвом П. Романа. На президентських виборах переміг І. Ілієску. У червні 1990 р. тисячі шахтарів рушили в похід на Бухарест; б'ючи демонстрантів і перехожих, вони розгромили офіси опозиційних партій та газет. Після цього уряд заборонив продовження протестів і вжив заходів щодо лібералізації економіки. Початок 1998 р. в Румунії ознаменувався внутрішньополітичною кризою. Хід реформ не прискорився, а рівень життя населення не підвищився; за 10 років з часу скасування комуністичного правління країна так і не просунулася шляхом економічного розвитку.

КРАЇНИ АЗІЇ, АФРИКИ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

КИТАЙСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

1 жовтня 1949 р. була проголошена Китайська Народна Республіка (КНР). Керівництво Китаю на чолі з Мао Цзедуну взяло курс на націоналізацію власності та колективізацію сільського господарства, створення засад радянської моделі соціалізму. У роки так званого

«великого стрибка» (1958—1960) проводилося форсування темпів економічного зростання, тотальне усупільнення засобів виробництва, ліквідація сільськогосподарських кооперативів, створення «народних комун» і т. д. «Культурна революція» (1966—1976), що викликала дезорганізацію управлінського апарату, поглибила кризу народного господарства. Ця політика Комуністичної партії Китаю (що згодом зазнала різкої критики в Китаї) була переглянута після смерті Мао Цзедуна (1976 р.) на користь проведення курсу економічних реформ з метою перетворити Китай до середини XXI ст. у високорозвинену державу. Була розширена господарська самостійність підприємств, допущена багатоукладність в економіці, з метою залучення іноземного капіталу в Китай утворені «відкриті економічні райони» і «спеціальні економічні зони». З початку 1990-х рр. визначився перехід до «соціалістичного ринкового господарства», здійснюваний КПК.

ДЕРЖАВА ІЗРАЇЛЬ

Державу Ізраїль проголошено 14 травня 1948 р. на частині території Палестини (до 1948 р. — англійський мандат) відповідно до рішення Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1947 р. У ході арабо-ізраїльської війни 1948—1949 рр. Ізраїль захопив велику частину території Палестини, відведеної ООН для Палестинської арабської держави, і західну частину Єрусалима (у 1967 р. все місто, проголосивши його в 1980 р. «вічною і неподільною» столицею Ізраїлю). Внаслідок воєн з арабськими країнами в 1967 і 1973 рр. Ізраїль окупував територію на західному березі р. Йордан, сектор Газа, Голанські висоти тощо. Ізраїль відмовився від виконання резолюції Ради Безпеки ООН від 22 листопада 1967 р. про політичне урегулювання близькосхідної кризи. У 1979 р. Ізраїль підписав мирний договір з Єгиптом, вивів свої війська з Синайського півострова і в 1982 р. повернув його Єгипту. З 1991 р. Ізраїль бере участь у двосторонніх і багатосторонніх переговорах з близькосхідного урегулювання. У вересні 1993 р. Ізраїль і Організація звільнення Палестини уклали угоду про взаємне визнання і про Тимчасову палестинську автономію в секторі Газа і в зоні м. Єріхон, яка була створена в 1994 р.

Протягом декількох років зі змінним успіхом ішли мирні переговори при посередництві США. Каменем спотикання стало питання Єрусалима. Палестинці вимагали розділити Єрусалим, арабська половина якого повинна була стати столицею палестинської держави. Ізраїль зайняв в цьому відношенні жорстку позицію. Мирний процес було зірвано. У жовтні 2000 р. почалися зіткнення із застосуванням зброї, які призвели до численних людських жертв з обох боків.

В'ЄТНАМ

У 1941—1945 рр. В'єтнам був окупований японськими військами. Серпнева революція 1945 р. завершилася проголошенням 2 вересня 1945 р. Демократичної Республіки В'єтнам (ДРВ); президентом і прем'єр-міністром ДРВ був вибраний Хо Ші Мін. У 1945—1946 рр. французькі війська розпочали військові дії на півдні, а потім розгорнули загарбницьку війну в масштабі всієї країни. Ряд серйозних поразок французьких військ (особливо під Дьєнбьєнфу в 1954 р.) і вимоги миролюбних сил змусили уряд Франції піти на укладення Женевських угод 1954 р.

У 1964—1965 рр. США розпочали повітряну війну проти ДРВ, у 1965 р. ввели в Південний В'єтнам війська, взяли на себе безпосереднє ведення війни проти патріотичних сил. У 1969 р. було створено Тимчасовий революційний уряд Республіки Південний В'єтнам. У січні 1973 р. підписана Паризька угода про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі. У липні 1976 р. було завершено державне возз'єднання В'єтнаму, проголошена Соціалістична Республіка В'єтнам (СРВ). ІV з'їзд КПВ у грудні 1976 р. накреслив курс на будівництво соціалізму в масштабі всієї країни. У 1980 р. прийнята конституція СРВ.

На VI (грудень 1986) і VII (червень 1991) з'їздах КПВ визначено курс на поступове роздержавлення економіки, створення ринкової економіки й залучення іноземних інвестицій. У 1992 р. прийнята нова конституція.

АФРИКАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНГРЕС

Африканський національний конгрес (АНК) — найстаріша політична організація африканського населення ПАР. Заснована в 1912 р., у 1960—1990 рр. нелегальна. Проголосив своєю метою ліквідацію режиму апартеїду, боротьбу за демократичне перевлаштування суспільства. Президентом АНК з 1990 р. був Н. Мандела.

РЕВОЛЮЦІЯ В НІКАРАГУА

У 1974 р. підпільний Сандіністський фронт національного визволення (СФНВ) імені А. Сандіно в Нікарагуа посилив виступи проти диктаторського режиму Сомоси. Уряд увів воєнний стан, однак проти уряду виступило багато впливових угруповань, включаючи ділові кола і церкву. У 1978 р. був убитий лідер поміркованої опозиції Чаморро, що викликало спалах страйків. У вересні

почалося масове народне повстання проти уряду. Сомоса кинув проти повсталіх літаки й танки; число загиблих перевищило 2000 чоловік, однак 19 липня 1979 р., після наступу, що продовжувався місяць, збройні сили сандіністів переможно увійшли в Манагуа. У країні був створений тимчасовий демократичний уряд національно-відродження.

Національна гвардія була розпущена, замість неї була створена Сандіністська народна армія. Свою програму національного відродження уряд почав з націоналізації великих маєтків, банків і деяких промислових підприємств, однак націоналізація не торкнулася майна промисловців, які протистояли Сомосі. Незабаром почалися розходження між сандіністами та діловими колами, представники яких вийшли з уряду в 1980 р.

У 1981 р. уряд США припинив економічну допомогу Нікарагуа під тим приводом, що сальвадорські повстанці отримують через Нікарагуа зброю з Куби, а незабаром США почали надавати пряму військову допомогу залишкам Національної гвардії, що утекли з країни. До 1983 р. сандіністський уряд продовжував користуватися зростаючою підтримкою населення, особливо серед селянства та міської бідноти, однак у цей час йому довелося зіткнутися з опозицією, яка включала організовані ділові кола, вище католицьке духовенство, соціал-демократичні і деякі комуністичні профспілки, індіанців Московитового берега, англомовні негритянські общини Карибського узбережжя.

Почалися й збройні виступи контрреволюційних груп (т. зв. *контрас*), які здійснювали рейди з баз, що знаходилися на території Гондурасу. До контрас приєдналися індіанці міскіто. Протягом 1984 р. США наращували свою військову присутність у Гондурасі та Сальвадорі. Активність контрас зросла, і вони стали здійснювати повітряні нальоти на територію Нікарагуа, а кораблі ВМФ США, що курсували біля берегів Нікарагуа, допомагали мінувати нікарагуанські порти.

4 листопада 1984 р. у країні відбулися вибори президента і членів Національної асамблеї. Хоч уряд США намагався переконати дві головні опозиційні партії бойкотувати вибори, у них взяло участь більше ніж 80 % електорату. Дві третини голосів отримав кандидат сандіністів Д. Ортега Сааведра, який і став президентом. У 1985 р. президент США Р. Рейган увів ембарго на торгівлю США з Нікарагуа.

У відповідь на це уряд Нікарагуа оголосив надзвичайний стан, що дозволив придушити виступи прихильників контрас, і виступив у Міжнародному суді з обвинуваченням США в агресії. У подальші роки, коли воєнні успіхи контрас були досить скромними,

а в Конгресі США зростало невдоволення зовнішньою політикою Рейгана, країни Центральної Америки стали шукати вихід із становища, що створилося. У 1987 р. президент Коста-Ріки О. Аріас запропонував план, метою якого було відновлення демократії в країні та роззброєння контрас; цей план був прийнятий нікарагуанським урядом. Конгрес США в березні 1988 р. проголосував за припинення військової допомоги контрас, тим самим змусивши їх піти на переговори.

У лютому 1989 р. уряд Нікарагуа призначив наступні вибори на лютий 1990 р. Сандіністи були впевнені в перемозі, однак багато нікарагуанців боялися, що, коли СФНВ залишиться при владі, США будуть продовжувати підтримувати контрас і економічне становище країни ще більше погіршиться. Опозиційний національний союз, що виступив проти сандіністів і являв собою коаліцію з 14 партій, здобув перемогу на виборах, отримавши 55 % голосів. Лідер ОНС В. Барріос де Чаморро приступила до виконання обов'язків президента у квітні 1990 р.

РЕВОЛЮЦІЯ В САЛЬВАДОРІ

Наприкінці 1970-х років ХХ століття в Сальвадорі стали набирати силу масові організації лівого спрямування. Найбільша з них, Народний революційний блок, захоплювала урядові установи та іноземні посольства, вимагаючи підвищення заробітної плати і земельної реформи.

У жовтні 1979 р. група офіцерів здійснила переворот і скинула президента К. У. Ромеро Міну. Була створена військово-цивільна хунта, яку підтримувало багато політичних партій.

Однак консервативна частина військових та олігархія продовжували блокувати реформи, і в січні 1980 р. всі партії «лівіше центру», за винятком частини християнських демократів, перестали підтримувати хунту, на чолі якої стояв Х. Н. Дуарте. На початку 1980 р. під тиском з боку США хунта приступила до здійснення реформ, включаючи перерозподіл земельної власності й націоналізацію банків. Проте в країні продовжувалися безчинства поліції та військових. У березні 1980 р. видатний борець за права людини архієпископ Сальвадору О. Арнулфо Ромеро був застрелений біля вівтаря під час служби, а на його похоронах багато людей було розстріляно військами. Після цього в країні спалахнула громадянська війна.

У грудні 1980 р. ліві організації, що брали участь у збройній боротьбі, об'єдналися, утворивши Фронт національного визволення імені Фарабундо Марті (ФНВФМ). До них приєдналися частина християнських демократів, а також профспілки і групи студентів,

духовенства та інтелігенції, утворивши Революційно-демократичний фронт (РДФ), керівництво якого виступило з вимогами демократії і соціальних реформ. Уряд США оголосив РДФ терористичною організацією і надав хунті допомогу, направляючи в Сальвадор військових радників, гроші і зброю. У березні 1982 р. під жорстким контролем військових були проведені вибори до Законодавчої асамблеї.

Партії правого крила виявилися в більшості, виконуючим обов'язки президента був призначений банкір А. Маганья. До середини 1980-х років більше ніж 40 тис. громадян Сальвадору були убиті урядовими військами, сотні тисяч емігрували.

У травні 1984 р. відбулися президентські вибори, на яких перемогу одержав кандидат від ХДП Х. Н. Дуарте. На виборах до Законодавчої асамблеї в березні 1988 р. зі значною перевагою перемогла партія правого крила — Націоналістичний республіканський союз (АРЕНА). Президентські вибори, що відбулися через рік — у березні 1989 р. — виграв кандидат від АРЕНА А. Крістіані.

У травні 1990 р. уряд Крістіані і ФНВФМ погодилися на переговори з метою припинення громадянської війни і демократизації країни.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

МІЖНАРОДНИЙ ВАЛЮТНИЙ ФОНД

Міжнародний валютний фонд (МВФ) — спеціалізована установа ООН. Створений у 1944 р. для упорядкування валютно-фінансових відносин між країнами, підтримки валютних курсів і надання кредитної допомоги для вирівнювання платіжних балансів. Правління знаходиться у Вашингтоні. Членами МВФ є 176 держав (1993). Капітал МВФ (із внесків країн-членів) 90 млрд одиниць «спеціальних прав запозичення» (84 млрд дол. США) (1989).

ЮНЕСКО

ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури) — міжурядова організація, спеціалізована установа ООН. Існує з 1946 р. з метою сприяння миру і міжнародній безпеці шляхом розвитку співробітництва між державами в галузях освіти, науки і культури. Об'єднує 188 країн (1999). Місцеперебування — Париж.

«ХОЛОДНА ВІЙНА»

«Холодна війна» — термін, що вказує на стан військово-політичної конфронтації держав і груп держав; під час «холодної війни» ведеться гонка озброєнь, застосовуються економічні заходи тиску (ембарго, економічна блокада тощо), здійснюється організація військово-стратегічних плацдармів і баз, проводяться ідеологічні диверсії.

«Холодна війна» виникла незабаром після закінчення Другої світової війни; була припинена у другій половині 80-х — на початку 90-х рр. головним чином у зв'язку з демократичними перетвореннями в СРСР і в багатьох країнах колишньої соціалістичної системи.

РАДА ЄВРОПИ (1949)

Рада Європи (РЄ) — консультативна політична організація, створена в 1949 р. для сприяння інтеграційним процесам у сфері прав людини. Сприяє уніфікації законодавства різних країн у цій сфері. РЄ проводить експертизу рівня захисту прав особистості в конкретній країні, в її законодавстві й на практиці. Органи РЄ знаходяться в Страсбурзі (Франція).

НАТО

Організація Північноатлантичного договору (НАТО; англ. North Atlantic Treaty Organization — NATO) — військово-політичний союз, створений на основі Північноатлантичного договору, підписаного 4 квітня 1949 р. в Вашингтоні США, Великобританією, Францією, Бельгією, Нідерландами, Люксембургом, Канадою, Італією, Португалією, Норвегією, Данією, Ісландією. У 1952 р. до НАТО приєдналися Греція і Туреччина, у 1955 р. — ФРН, у 1982 р. — Іспанія. У рамках НАТО створене об'єднане військово командування. У 1966 р. з військової організації НАТО вийшла Франція, у 1974 р. — Греція (у 1980 р. повернулася в організацію); у військово організацію не входить Іспанія. На липневій сесії 1997 р. Ради НАТО в Мадриді було ухвалено рішення про розширення блоку за рахунок країн Східної Європи і республік колишнього СРСР. Вищий орган — сесія Ради НАТО. Штаб-квартира знаходиться в Брюсселі.

ВІЙНА В КОРЕЇ

Війна в Кореї велася в 1950—1953 рр. Почалася 25 червня 1950 р.

між Північною та Південною Кореєю. Кожна сторона звинувачувала іншу в нападі. Але незалежно від того, хто перший розпочав воєнні дії, незабаром стало очевидним, що північнокорейська армія перевершує свого супротивника. Повномасштабний наступ північних корейців призвів до падіння Сеула вже на п'ятий день війни. Тим часом на екстремому засіданні Ради Безпеки ООН Північна Корея була проголошена агресором. Коли заклик про відведення військ був проігнорований, президент США Трумен наказав американським військовим частинам включитися в бойові операції; аналогічним чином повів себе й англійський уряд. Командування військ ООН (що склалися з підрозділів Південної Кореї, США, держав британської Співдружності націй та інших країн) здійснило контрнаступ, і вже в листопаді союзникам удалося вийти на рубіж р. Амноккан. У відповідь на це на допомогу північним корейцям прийшла китайська армія, і збройні сили, що діяли від імені ООН, були відтіснені на південь від Сеула.

У кінцевому результаті лінія вогню пройшла фактично вздовж 38-ї паралелі і, незважаючи на бойові дії, залишалася стабільною протягом двох років, поки велися переговори про перемир'я. Угода про перемир'я була формально укладена 27 липня 1953 р. Війна принесла корейському народу незліченні біди. Майже вся територія Південної Кореї стала ареною битв, а Північна Корея постраждала від могутніх бомбових ударів. Крім величезних втрат серед цивільного населення, чисельність убитих і поранених у військах ООН, за даними командування, становила майже 350 тис., а в північнокорейській армії перевищила 1,5 млн чоловік.

БЛИЗЬКОСХІДНА КРИЗА 1956 р.

28 лютого 1955 р. ізраїльські війська зробили напад на військово базу єгиптян у Газі. Президент Єгипту Гамаль Абдель Насер пізніше стверджував, що ця акція спонукала його організувати партизанські операції палестинських арабів проти Ізраїлю. Президент Абдель Насер ухвалив рішення про створення сильної армії, і для отримання зброї з-за кордону була укладена угода з Чехословаччиною. Влада Ізраїлю розцінила ці заходи як загрозу для безпеки своєї країни. Єгипет увів війська на Синайський півострів і здійснив у липні 1956 р. націоналізацію Суецького каналу, що викликало невдоволення Великобританії і Франції. Прагнучи скинути режим Насера, ці країни погодилися на військово операцію проти Єгипту спільно з Ізраїлем, чий війська 26 жовтня 1956 р. вторглися в сектор Газа і на Синайський півострів. Захопивши ці території і ліквідувавши військовий плацдарм, ізраїльські частини просунулися до зони Суецького каналу, де

між ними та єгиптянами опинилися англійські й французькі військові підрозділи. Під тиском з боку ООН і США Ізраїль був змушений вивести свій збройний контингент з території Єгипту і сектору Газа. Сили швидкого реагування ООН розташувалися на кордоні обох держав і допомогли забезпечити мир у цьому районі протягом наступного десятиріччя.

ЄВРОПЕЙСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ СПІВТОВАРИСТВО («СПІЛЬНИЙ РИНОК»)

Європейське економічне співтовариство (ЄЕС) — одна з головних регіональних інтеграційних організацій, що входить до складу Європейських співтовариств. Створено за Римським договором 1957 р., іноді називається «Спільним ринком». Спочатку включало 6 європейських країн (Францію, Німеччину, Італію, Бельгію, Нідерланди, Люксембург), потім до ЄЕС приєдналися Великобританія, Данія, Ірландія (з 1973), Греція (з 1981), Іспанія, Португалія (з 1986). Мета ЄЕС — створення єдиного економічного простору шляхом підвищення рівня економічного розвитку його учасників. Досягнення цілей, поставлених ЄЕС (з 1986 р. Європейські співтовариства) привело до прийняття Маастріхтського договору про Європейський Союз. Після створення Європейського Союзу ЄЕС називають Європейським співтовариством.

ОПЕК

Організація країн — експортерів нафти (ОПЕК; англ. Organization of Petroleum Exporting Countries — ОПЕК) — створена в 1960 р. Включає Іран, Ірак, Венесуелу, Кувейт, Саудівську Аравію, Катар, Індонезію, Лівію, Об'єднані Арабські Емірати, Алжир, Нігерію, Еквадор, Габон. Добуває бл. 40 % нафти у світі, експортує понад 50 % (початок 90-х рр.); встановлює єдині ціни на нафту. Штаб-квартира знаходиться у Відні.

РУХ НЕПРИЄДНАННЯ

Рух неприєднання — рух, що об'єднує країни, які проголосили основою свого зовнішньополітичного курсу неучасть у військово-політичних блоках і угрупованнях. У 1992 р. у Русі неприєднання налічувалося 108 країн.

До початку 1990-х рр. відбулися конференції країн, що не приєдналися: у Белграді (Югославія, вересень 1961 р.; 25 держав), Каїрі (Єгипет, жовтень 1964; 47 держав), Лусаці (Замбія, вересень 1970 р.; 54 держави), Алжирі (вересень 1973 р.; 76 держав), Коломбо (Шрі-Ланка, серпень 1976 р.; 86 держав, а також представники 29 країн, міжнародних організацій і національно-визвольних рухів як спостерігачі й гості), Гавані (Куба, вересень 1979 р.; 95 держав і національно-визвольних рухів, а також представники 39 країн, міжнародних організацій і національно-визвольних рухів як спостерігачі й гості), Делі (Індія, грудень 1983 р.; 97 держав і національно-визвольних рухів, а також представники 41 країни, міжнародних організацій і національно-визвольних рухів як спостерігачі й гості), Хараре (Зімбабве, серпень — вересень 1986 р.; 100 держав і національно-визвольних рухів), Белграді (Югославія, вересень 1989 р.; 102 держави), Джакарті (Індонезія, вересень 1992 р.; 108 держав).

КАРИБСЬКА КРИЗА

Карибська криза в жовтні 1962 р. — найбільше загострення відносин між СРСР і США за весь післявоєнний період, що поставило світ перед небезпекою ядерної війни між наддержавами. Криза виникла в ситуації конфронтації через будівництво Берлінської стіни. Безпосередньою причиною кризи було таємне розміщення на Кубі радянських ракет з ядерними боєголовками. Операція проводилася тайно, за особистою вказівкою М. С. Хрущова і за згодою Ф. Кастро.

Хрущов, імовірно, бажав таким чином урівноважити ядерну перевагу США, як чисельну (за оцінками міністра оборони в уряді Дж. Кеннеді — приблизно 17-кратна), так і тактичну (американські ракети були розміщені тоді біля самих кордонів СРСР — у Туреччині). Важливу роль відіграло прагнення радянського лідера захистити від можливого американського нападу Кубу, яка у квітні 1961 р. відбила висадку десанту контрреволюціонерів на Плайя-Хірон. Очевидно, цей ризикований крок багато в чому пояснюється імпульсивним і непередбачуваним характером М. С. Хрущова, його прагненням змагання з США, готовністю нехтувати безпекою свого і чужого народів заради «перемоги соціалізму» в Західній півкулі.

Рішення про розміщення ракет було прийнято літом 1962 р. під час візиту на Кубу радянської делегації, до складу якої входив маршал С. С. Бірюзов. Наявність ракет, що заперечувалася Хрущовим (у вересневому особистому посланні Кеннеді) і А. А. Громиком (під час аудієнції у Кеннеді 18 жовтня), була неспростовно встановлена розвідувальними органами США за допомогою аерофотозйомки. 22 жовт-

ня президент Кеннеді виступив по телебаченню й оголосив про початок військово-морської блокади Куби, куди відтепер не допускалися радянські кораблі. У Раді Безпеки ООН, у яку звернулися із запитами СРСР, Куба і США, були проведені слухання. 23 жовтня Радянський уряд виступив із заявою, яка засуджувала агресивні дії США. Обидві сторони обговорювали варіанти нападу. Однак президент Кеннеді не став потурати амбіціям американських військових і взяв на себе ініціативу в особистих переговорах з М. С. Хрущовим по прямому телефонному зв'язку між Москвою і Вашингтоном. Уже 28 жовтня Хрущов у посланні до Кеннеді, «щоб заспокоїти американський народ», заявив про демонтаж ракет, не називаючи їх прямо (факт розміщення ракет заперечувався аж до оголошеної М. С. Горбачовим «гласності»). За результатами проведених негласно особистих переговорів між лідерами, Сполучені Штати погодилися на демонтаж своїх установок у Туреччині, а також відмовилися офіційно від будь-яких спроб змінити збройним шляхом режим Ф. Кастро.

ВІЙНА США У В'ЄТНАМІ

Війна США у В'єтнамі — поширена назва другої індокитайської війни (1965—1975) за участю Демократичної Республіки В'єтнам (ДРВ) і Сполучених Штатів Америки. Перша індокитайська війна (1945—1954) закінчилася поразкою Франції, тимчасовим розділенням В'єтнаму за Женевськими угодами 1954 р. щодо Індокитаю на дві частини, на території яких згодом були проголошені незалежні держави з різним політичним устроєм — Демократична Республіка В'єтнам зі столицею в Ханой на півночі та Республіка В'єтнам зі столицею в Сайгоні — на півдні.

Прологом нової війни стали події в Тонкінській затоці поблизу берегів В'єтнаму в серпні 1964 р., коли, за твердженням офіційного Вашингтона, торпедні катери ДРВ атакували кораблі ВМФ США, і конгрес США прийняв резолюцію, що надавала президенту Л. Джонсону право використати американські збройні сили в Південно-Східній Азії. У березні 1965 р. адміністрація Джонсона направила військові контингенти на територію Південного В'єтнаму для захисту його від заходів, що приймалися Північним В'єтнамом з метою об'єднання В'єтнаму збройним шляхом. Паралельно з лютого 1965 р. США почали масоване бомбардування території ДРВ, щоб змусити комуністичних лідерів у Ханой відмовитися від підтримки сил, які в грудні 1960 р. об'єдналися в Національний фронт визволення Південного В'єтнаму (НФВПВ), що виступав проти прозахідного режиму в Сайгоні.

Згодом війна охопила не тільки територію В'єтнаму, але й сусідніх з ним Лаосу і Камбоджі (звідси і друга її назва). З боку ДРВ військові дії прийняли форму крупномасштабних партизанських операцій на території Південного В'єтнаму за участю регулярних військ ДРВ проти збройних сил Південного В'єтнаму і його союзника США. Крім масованих бомбардувань Північного В'єтнаму США надавали підтримку Сайгону в проведенні воєнних операцій проти партизанів, надавали економічну допомогу. До початку 1968 р. війна зайшла у безвихідь: жодній зі сторін не вдалося вирішити поставлених завдань. У травні 1968 р. почалися мирні переговори в Парижі, спочатку тільки між США і ДРВ, а потім, з січня 1969 р., за участю представників сайгонського режиму і НФВПВ. Однак військові дії на території В'єтнаму продовжувалися і під час Паризьких мирних переговорів щодо В'єтнаму. Після більш ніж чотирьох років переговорів 27 січня 1973 р. адміністрація США, очолювана Р. Ніксоном, послаблена внутрішньополітичною кризою («Уотергейська справа»), пішла на підписання угоди з ДРВ про умови виведення своїх військ із В'єтнаму.

У лютому—березні 1973 р. в Парижі відбулася міжнародна конференція щодо Індокитаю, яка закріпила Паризькі мирні угоди про припинення війни та збереження миру у В'єтнамі, підписані США і Республікою Південний В'єтнам з одного боку та ДРВ і НФВПВ — з іншого. Безуспішні й тривалі воєнні дії, що супроводжувалися великими втратами, породили в американському суспільстві т. зв. «в'єтнамський синдром», тобто різке неприйняття участі американських солдатів у зарубіжних збройних конфліктах, якою б метою ця участь не мотивувалася. Війна у В'єтнамі продовжувалася, однак, ще протягом двох років, тепер уже між Північним В'єтнамом у союзі з НФВПВ та сайгонським режимом, очолюваним генералом Нгуєн Ван Тхієу. Вона завершилася у квітні 1975 р. внаслідок наступу збройних сил ДРВ і бойових частин НФВПВ і падіння столиці Півдня — Сайгона. Влада на території Південного В'єтнаму перейшла в руки тимчасового революційного уряду Республіки Південний В'єтнам.

«ШЕСТИДЕННА ВІЙНА» ІЗРАЇЛЮ ПРОТИ АРАБСЬКИХ КРАЇН

Шестиденна війна 5—11 червня 1967 р. — збройний конфлікт між Ізраїлем і сусідніми арабськими державами — Сирією, Єгиптом і Йорданією. У 1967 р. загострилися відносини між Ізраїлем і його арабськими сусідами. На початок травня 1967 р. Єгипет сконцент-

рував на кордоні з Ізраїлем бл. 100 тис. солдатів і більше тисячі танків. На допомогу Єгипту прибули військові контингенти з Йорданії, Іраку, Кувейту, Алжиру. У цих умовах ізраїльський уряд вирішив завдати превентивного удару. 5 червня 1967 р. ізраїльська армія атакувала позиції єгипетської армії, дещо пізніше — сирійські війська на півночі. У перші три години війни ізраїльські військово-повітряні сили знищили 500 арабських літаків, 90 % з них — на аеродромах. Очолювана міністром оборони Моше Даяном ізраїльська армія швидко зломилася опір противника і зайняла значні території. Король Йорданії Хусейн вирішив вступити у війну на боці арабів, але зазнав поразки. Йорданці були змушені залишити західний берег ріки Йордан. Успішно розвивався наступ ізраїльтян і на Синаї: вони вийшли на берег Суецького каналу. На півночі ізраїльтяни зайняли Голанські висоти і закріпилися в декількох кілометрах від столиці Сирії Дамаска. Досягнувши всіх поставлених цілей, 11 червня 1967 р. ізраїльська армія перейшла до оборони. За підсумками Шестиденної війни Ізраїль анексував Іудею, Самарію, східну частину Єрусалима, сектор Газа, Голанські висоти, Синайський півострів — усього 70 тис. км², що в чотири рази перевищувало його власну територію.

ДОГОВІР ПРО НЕПОШИРЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ

Договір про непоширення ядерної зброї — міжнародний договір, підписаний 1 липня 1968 р. СРСР, США, Великобританією та іншими державами. Його учасники — 158 держав (1989). Зобов'язує ядерні держави не передавати нікому ядерну зброю і контроль над нею, не допомагати ніякій державі, що не має ядерної зброї, в її виробництві або придбанні. Неядерні держави зобов'язані не приймати ядерної зброї, а також контролю над нею, не виробляти і не одержувати її яким-небудь іншим шляхом і не домагатися з цією метою чиєї-небудь допомоги, а також укласти з МАГАТЕ угоди про гарантії, що передбачають установлення її контролю за їхньою ядерною діяльністю. Договір не перешкоджає будь-якій державі розвивати дослідження, виробництво і використання ядерної енергії в мирних цілях.

ДОГОВІР ПРО ОБМЕЖЕННЯ СИСТЕМ ПРОТИРАКЕТНОЇ ОБОРОНИ

Договір про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО) був укладений між СРСР і США. Підписаний у Москві 26 травня

1972 р., набрав чинності 3 жовтня 1972 р. (Протокол до Договору від 3 липня 1974 р.); безстроковий, але підлягає розгляду через кожні 5 років. Передбачає зобов'язання не розгортати системи ПРО на території своєї країни і не створювати основу для такої оборони, обмеження числа районів розміщення системи ПРО для кожної сторони, кількість пускових установок і протиракет на стартових позиціях. Сторони зобов'язалися не створювати, не випробовувати і не розгортати системи або компоненти ПРО морського, повітряного, космічного або мобільно-наземного базування. Контроль за дотриманням положень Договору здійснюється за допомогою технічних засобів.

ДОГОВОРИ ОСО-1 ТА ОСО-2

Договори ОСО-1 та ОСО-2 — договори про обмеження стратегічних озброєнь. ОСО-1 — тимчасова угода між СРСР і США, підписана в Москві 26 травня 1972 р., термін дії 5 років. Контроль за обмеженням узгодженого числа відповідних типів ракет національними технічними засобами. 24 вересня 1974 р. сторони окремо заявили про намір не вдаватися до дій, несумісних з цією угодою, за умов, що інша сторона буде демонструвати таку ж стриманість. ОСО-2 — договір між СРСР і США; підписаний у Відні 18 червня 1979 р., термін дії до 31 грудня 1985 р. Договір не набрав чинності, оскільки не був ратифікований сенатом США. Фактично обидві сторони дотримувалися передбачених договором обмежень.

АРАБО-ІЗРАЇЛЬСЬКА ВІЙНА 1973 р.

Арабо-ізраїльська війна 1973 р. (Війна Йом-Кипур, Війна Судного дня) — збройний конфлікт між Ізраїлем та Єгиптом і Сирією. Після поразки в Шестиденній війні арабські країни виношували плани відновлення ситуації, яка існувала до червня 1967 р. 6 жовтня 1973 р., в день Йом-Кипур (одне з найбільших єврейських свят), єгипетська армія напала на Синай, а сирійські війська атакували Голанські висоти. У перші дні війни арабам удалося прорвати оборону противника і заглибитися на його територію. Але вже через 7 днів ізраїльтяни перейшли в контрнаступ. Вони форсували Суецький канал і взяли під контроль шосе Суец — Каїр. До 22 жовтня бойові дії були припинені. У дні війни західні країни і передусім США надали підтримку Ізраїлю, що спричинило оголошення арабськими країнами ембарго на постачання нафти. Наслідком цього рішення стала світова паливно-енергетична криза 1970-х років.

ГЕЛЬСІНКСЬКА МІЖНАРОДНА НАРАДА З БЕЗПЕКИ ТА СПІВРОБІТНИЦТВА В ЄВРОПІ (1975)

Нарада з безпеки та співробітництва в Європі — загальноєвропейська нарада (за участю США і Канади) в 1975 р. Перший етап наради (за участю міністрів закордонних справ 33 держав) проходив у Гельсінкі з 3 по 7 липня 1973 р. Другий етап (представлені 35 держав) проходив з 18 вересня 1973 р. по 21 липня 1975 р. в Женеві. Третій етап (представлені політичні й державні керівники 35 держав) — з 30 липня по 1 серпня 1975 р. в Гельсінкі. 1 серпня 1975 р. було підписано Заключний акт, що став важливим чинником забезпечення миру в Європі. Заключний акт передбачає проведення періодичних зустрічей представників держав-учасниць для перевірки виконання його положень. На Мадридській конференції НБСЕ (квітень 1991 р.) прийняте рішення про створення Парламентської асамблеї (заснована в липні 1991 р.) Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЕ).

ШЕНГЕНСЬКА УГОДА

Шенгенська угода (березень 1995 р.) — угода про безвізовий перетин кордонів країн Європейського Союзу. Об'єднує Бельгію, Німеччину, Іспанію, Люксембург, Нідерланди, Португалію, Францію, Австрію, Грецію та Італію.

СНО-1 ТА СНО-2

СНО-1 та СНО-2 — договори про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО) між СРСР і США. Договір СНО-1 підписаний у Москві 31 липня 1991 р. Передбачав скорочення кожною стороною загальної кількості носіїв — міжконтинентальних балістичних ракет (МБР), балістичних ракет підводних човнів (БРПЧ) і стратегічних бомбардувальників (СВ) до 1600 одиниць; гранична кількість ядерних зарядів не повинна була перевищувати 6000 одиниць. Система контролю за виконанням Договору включає проведення взаємних перевірок на місцях базування, повідомлення про виробництво, випробування, пересування, розгортання і знищення СНО. У травні 1992 р. представники Росії, Білорусії, Казахстану, України і

США підписали в Лісабоні протокол до Договору про СНО, за яким Білорусія, Казахстан і Україна зобов'язалися в найкоротший термін приєднатися до Договору про непоширення ядерної зброї 1968 р. як неядерні держави. Договір СНО-2 між Росією і США був підписаний у Москві 3 січня 1993 р. Сторони зобов'язалися до 2003 р. скоротити арсенали своїх стратегічних озброєнь на 2/3 від рівня січня 1993 р. До 2003 р. кількість ядерних боеголовок кожної сторони не повинна була перевищувати 3000—3500 одиниць.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ

Європейський Союз було утворено в 1993 р. відповідно до Маастрихтського договору 1992 р. на базі Європейського співтовариства, він об'єднав 12 країн: Бельгію, Великобританію, Німеччину, Грецію, Данію, Ірландію, Іспанію, Італію, Люксембург, Нідерланди, Португалію, Францію. У 1994 р. підписані угоди про вступ до ЄС Австрії, Норвегії, Фінляндії та Швеції. Договір передбачає створення політичного, економічного й валютного союзу (т. зв. «Європа без кордонів»), завершення формування єдиного внутрішнього ринку — усунення всіх перешкод на шляху вільного пересування товарів, послуг, капіталів і людей. Країни ЄС зобов'язалися проводити спільний курс у сфері зовнішньої політики і безпеки, основних напрямів внутрішньої економічної політики, координувати політику з питань охорони навколишнього середовища, боротьби із злочинністю, у сфері юстиції тощо. Встановлюється єдине європейське громадянство. Створюється Європейський валютний інститут і Європейський центральний банк, у 1999 р. введена єдина валюта — євро (крім Великобританії, Данії), здійснюється єдина грошово-кредитна політика.

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ

Глобальні проблеми — сучасні проблеми існування й розвитку людства з метою запобігання світовій термоядерній війні і забезпечення миру для всіх народів; подолання розриву в рівні соціально-економічного розвитку між розвиненими країнами і тими, що розвиваються, подолання голоду, убогості й неписьменності; регулювання стрімкого зростання населення в країнах, що розвиваються; запобігання катастрофічному забрудненню навколишнього середо-

вища; забезпечення людства необхідними ресурсами — продовольством, промисловою сировиною, джерелами енергії; запобігання негативним наслідкам розвитку науки і техніки. Глобальні проблеми породжені протиріччями суспільного розвитку, масштабами впливу діяльності людства на навколишній світ і пов'язані також із нерівномірністю соціально-економічного і науково-технічного розвитку країн та регіонів. Розв'язання глобальних проблем вимагає розгортання міжнародного співробітництва.